

NASILNO RASTURANJE JUGOSLAVIJE

– uzroci, dinamika, posledice

– zbornik radova –

NASILNO RASTURANJE JUGOSLAVIJE
– uzroci, dinamika, posledice
– zbornik radova –

Urednik:

Miroslav Hadžić

Izdavač:

Centar za civilno-vojne odnose, Beograd

Lektura i korektura:

Tatjana Hadžić

Dizajn korica:

Marija Vukomanović

Kompjuterska priprema:

Časlav Bjelica

Štampa:

GORAGRAF, Beograd

Tiraž: 500 primeraka

ISBN 86-83543-32-3

Objavlivanje ovog Zbornika omogućila je Misija OEBS u SCG

Beograd, novembar 2004

**NASILNO
RASTURANJE JUGOSLAVIJE**
uzroci, dinamika, posledice

Zbornik radova

Priredio

Miroslav Hadžić

Beograd, novembar 2004

SADRŽAJ

Uvodne napomene7

I OPŠTI UZROCI I DINAMIKA LOKALNIH I UNUTRAŠNJIH RATOVA

Ditrih Jung
POLITIČKA EKONOMIJA SAVREMENIH RATOVA11

Håkan Wiberg
BIVŠA JUGOSLAVIJA 1990. GODINE:
zašto je imala lošu prognozu31

II DIFFERENTIA SPECIFICA JUGOSLOVENSKIH RATOVA

Alpar Lošonc
PRIZIVANJE NASILJA I LOMNE MOGUĆNOSTI UPRAVLJANJA ..53

Ivan VeJVoda
ZAŠTO SE DOGODIO RAT?.....65

Tonči Kuzmanić
RASPAD SFR JUGOSLAVIJE I NASLJEDSTVO:
narodnjaštvo – a ne nacionalizam81

Carl-Ulrik Schierup
NACIONALISTIČKO BUĐENJE I NJEGOVE
GLOBALNE NEPREDVIDLJIVE POSLEDICE.....103

III UZROCI I DINAMIKA JUGOSLOVENSKIH RATOVA

Latinka Perović
SOCIOPOLITIČKA I ETNIČKO-RELIGIJSKA DIMENZIJA
RATOVA U JUGOSLAVIJI121

Milan Vukomanović
ULOGA RELIGIJE U JUGOSLOVENSKIM SUKOBIMA129

<i>Miroslav Hadžić</i> MODERATORI NASILJA – skrivena strana yu-rata.....	133
<i>Vlasta Jalušić</i> ROD I VIKTIMIZACIJA NACIJE – predratni i posleratni diskurs identiteta	145
<i>Mihajlo Basara</i> BORBENI MORAL NACIONALNIH VOJSKI U RASPADU SFRJ	167
IV IZGLEDI ZA NORMALIZACIJU I POSTIZANJE BEZBEDNOSTI	
<i>Milan Podunavac</i> RAT I POREDAK: slučaj Srbija	179
<i>Mojmir Križan</i> POSTJUGOSLOVENSKE DRŽAVE: razvojem političke kulture u Evropsku uniju	193
<i>Vojin Dimitrijević</i> SRBIJA: u evropsku integraciju s teretom prošlosti?	211
<i>Jasmina Glišić</i> JAVNO MNJENJE SRBIJE I CRNE GORE O UKLJUČENJU U EVROATLANTSKU ZAJEDNICU	217
<i>Kruno Kardov</i> STIŠAVANJE PROŠLOSTI: Vukovar između mjesta i prostora sjećanja	227
O Centru	239

UVODNE NAPOMENE

Bez javne i otvorene, a stručne rasprave o skorašnjem ratnom nasleđu nije moguća potpuna uspostava bezbednosti i saradnje na prostorima bivše Jugoslavije. Mesni naučnici se i dalje spore oko uzroka, suštine i posledica jugoslovenskih ratova. Vrlo mali broj dosadašnjih istraživačkih nalaza je opšte prihvaćen. Tim pre što je tokom ratova bilo došlo do prekida stručne saradnje između naučnika novonastajućih država. To je neke od njih, uz ostalo, uskratilo za mogućnost upoređivanja jugoslovenskih ratova sa sličnim unutrašnjim ratovima u drugim delovima sveta.

Utoliko se činilo potrebnim da se stekne uvid u istraživačke nalaze o uzrocima i izvorima savremenih unutrašnjih ratova. Isto tako, uvođenje u raspravu komparativnih nalaza trebalo je da pomogne boljem razumevanju prirode unutrašnjih ratova, ali i da doprinese nadilaženju parcijalnih tumačenja yu-ratova. Ujedno, diskusija sintetizovanih saznanja o tokovima savremenih unutrašnjih ratova može da ponudi pouzdaniju teorijsko-metodološku osnovu za dalje istraživanje i tumačenje yu-ratova.

Tim više, što je ozbiljna rasprava o ulozi i doprinosu svakog od aktera yu-ratova od velike važnosti za sve novonastale zemlje, a posebno za Srbiju i Crnu Goru na njenom putu demokratskog preobražaja. Ovakva rasprava ujedno može biti uvod u kritičko preispitivanje njenog udela u yu-ratovima.

Očekivalo se da učesnici Konferencije, uz ostalo, ponude inoviran i savremen teorijsko-metodološki okvir za dalje istraživanje sociopolitičke i vojne prirode jugoslovenskih ratova. U tom sklopu se htela podstaći dodatna diskusija i napraviti početna evidencija mogućih kriterijuma za evaluaciju dosadašnjih istraživanja jugoslovenskih ratova. Poređenje sa pređašnjim i tekućim lokalnim i unutrašnjim ratovima u svetu smeralo je ka otkrivanju sličnosti, ali i posebnosti jugoslovenskih ratova.

Za tu svrhu je trebalo napraviti kritički pregled istraživanja o opštim uzrocima i dinamici savremenih lokalnih i unutrašnjih ratova. Ujedno su ukrštana različita tumačenja uloge etnoreligijskog faktora u savremenim lokalnim i unutrašnjim ratovima, a posebno u jugoslovenskim ratovima. Isto tako, upoređeni su različiti pristupi i tumačenja suštine, uzroka i osobnosti jugoslovenskih ratova. Predočeni su glavni obrasci nasilja u jugoslovenskim ratovima, te upoređena različita objašnjenja uloge oružanih i drugih (paramilitarnih) snaga. Analizirana su, takođe, različita tumačenja uloge države i nacije, a posebno srpske, u jugoslovenskim ratovima. Sve to je vodilo propitivanju izgleda za postizanje stabilnog mira i trajno pomirenje naroda i država sa prostora bivše Jugoslavije.

Organizatori su, ujedno, bili namerni da uz podršku medija, demokratskih političkih partija, nevladinih organizacija i drugih subjekata kritičke javnosti doprinesu procesu individualnog i kolektivnog samopreispitivanja, te potencijalnoj katarzi i pomirenju kao bitnim preduslovima uspješnije demokratizacije i uspostave odgovornosti u državama i društvima nastalim na prostorima bivše Jugoslavije.

Centar ima zadovoljstvo da stručnoj i široj javnosti ponudi na kritičko čitanje nalaze učesnika Konferencije. Tekstove je redigovao i Zbornik za štampu pripremio Miroslav Hadžić.

Beograd, 15. novembar 2004. godine

I

OPĆTI UZROCI I DINAMIKA LOKALNIH
I UNUTRAŠNJIH RATOVA

Ditrih Jung¹

POLITIČKA EKONOMIJA SAVREMENIH RATOVA

Uvod

Tri tendencije karakterišu ratove koji se vode nakon završetka Drugog svetskog rata. Kao prvo, uočljiva je jasna promena forme rata. Danas gotovo da nema međudržavnih ratova. Oni se mahom odvijaju unutar granica koje garantuje međunarodno pravo. Ratni protivnici su i države, ali i akteri koji nisu države. Nasilni raspad Jugoslavije služio je kao empirijski primer u dugotrajnoj raspravi o transformaciji rata, koja je povodom te promene forme rata započeta još devedesetih godina prošlog veka. Kao drugo, poprišta rata, sa izuzetkom Jugoslavije, preselila su se iz evropskog centra na periferiju nekadašnjeg Trećeg sveta. Danas ratovi besne mahom unutar postkolonijalnih država Afrike, Azije i Srednjeg Istoka ili ih, pak, te države vode među sobom. I konačno, različite ratne statistike pokazuju da unutardržavni rat u postkolonijalnoj državi obično traje duže od rata koji vode dve države. Za to su naročito dobri primeri ratovi u Avganistanu, Angoli, Burmi, Kašmiru, Libanu, Šri Lanki, Sudanu i na Filipinima.²

Baveći se političkom ekonomijom savremenih ratova, ovde se priključujemo jednoj novoj struji u istraživanju ratova, struji koja dovodi u pitanje dosadašnju dominaciju etničko-kulturalnih postavki u objašnjenjima rata. Pri tom nas u istraživanju vodi pitanje o tome u kojoj meri su tri pomenute empirijske tendencije u ratovanju odraz ekonomskih okolnosti. Da bismo odgovorili na to pitanje, počecemo kratkim nabrojanjem ključnih tvrdnji koje trenutno daju ton raspravi o ekonomskoj pozadini transformacije rata. U toj raspravi, koja je započeta po završetku Hladnog rata, određujuća su dva pravca u istraživanju konflikata. S jedne strane je već pomenuti ekonomski pristup, koji se, zapravo, drži modela instrumentalnog racionalizma orijentisanog prema

¹ Ditrih Jung (Dietrich Jung) je viši istraživač na Odeljenju za razvojne studije danskog Instituta za međunarodna istraživanja u Kopenhagenu i gostujući profesor na Institutu za sociologiju Univerziteta Kopenhagen. Ovaj tekst je prerađena i skraćena verzija priloga na istu temu koji je objavljen u zborniku: Astrid Sahn, Egbert Jahn und Sabine Fischer (eds.): *Die Zukunft des Friedens weiterdenken. Perspektiven der Friedens- und Konfliktforschung*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften (2004).

² U vezi sa tim trendom up. Collier *et al.* (2001); Fearon (2002); Gleditsch *et al.* (2002); Jung/ Schlichte (1999); Jung *et al.* (2003).

profitu, modela koji pripada teoriji delanja. S druge strane su zastupnici paradigme “novog rata”, koji promenu forme ratnog nasilja definišu tako što tvrde da su učesnici u ratu načinili radikalni zaokret i odrekli se racionalnih političkih ciljeva. Međutim, ove dve struje mišljenja na kraju dolaze do istog zaključka. One savremenim ratovima odriču politički karakter i svode ga na neki vid organizovanog kriminala. Za ovakav zaključak su ratovi na teritoriji bivše Jugoslavije veoma često bili odličan primer.³

U ovom tekstu suprotstavljamo se takvoj depolitizaciji rata. Naime, takozvanu transformaciju rata možemo pravilno razumeti – i to je naša osnovna teza – jedino ukoliko uvedemo još jednu političku veličinu, a to je moderna državna vlast. Težište objašnjenja koje govori o promeni forme ratnog nasilja ne treba da bude na ekonomiji, već na *političkoj* ekonomiji nasilnih konflikata i na njenoj povezanosti sa postkolonijalnim procesom izgradnje države. Pri tom je od centralnog značaja međunarodni okvir, koji je, prevažno, predmet rasprava o globalizaciji. Taj okvir jeste ono po čemu se proces postkolonijalne izgradnje državne tvorevine razlikuje od istog tog procesa u Evropi i u tom okviru su raspad i stvaranje državnih struktura samo dve strane iste medalje. U konstelaciji koju on stvara, politička ekonomija savremenog rata ne može se ograničiti na prostor unutar države, već je čvrsto isprepletena sa formalnim, neformalnim i kriminalnim ekonomskim transakcijama, koje se mogu podvesti pod rubriku “globalizacija u senci”.

Kada budemo predstavili različite ekonomske pristupe, a potom i debatu o transformaciji, pokušaćemo da potkrepimo svoju tezu u dva dalja koraka. Najpre ćemo, putem analitičke skice karakterističnih formi savremenih ratnih ekonomija, pokazati kako zatvorena ratna ekonomija postaje otvorena i u globalno tržište integrisana ratna ekonomija. Na osnovu toga ćemo, potom, preciznije odrediti odnos između rata, politike i ekonomije. Pokazaćemo da ekonomskim pretpostavkama pripada važna, ali ipak samo komplementarna funkcija u objašnjenju savremenih ratnih dešavanja. Napomenuli bismo još i to da, zbog opštijeg nivoa pitanja kojima se bavimo u ovom tekstu, nećemo detaljnije ulaziti u slučaj bivše Jugoslavije, već čitaocu preporučujemo da ovde iznesene uopštene stavove o političkoj ekonomiji savremenih ratova iskoristi kao teorijski parametar u razumevanju studija koje su u ovoj svesci posvećene isključivo slučaju Jugoslavije.

“Depolitizacija” rata i ekonomska logika takozvanih novih ratova

Metodski i teorijski potpuno heterogeni pristupi u istraživanju rata sa stanovišta ekonomije, kreću se, pojednostavljeno rečeno, između dva suprotna pola. Transformacija rata se, na jednom polu, tumači tako što se polazi od teorije delanja, u kojoj se motivi zaraćenih strana više ne pronalaze u političkim ideologijama već u formama instrumentalnog, i ide ka profitu

³ Dobar pregled te heterogene debate može se naći u prvom poglavlju u: Münkler, (2002). U vezi sa ratnim dešavanjima u Jugoslaviji vidi: Andreas, (2004).

usmerenog delanja. Fizičko nasilje u toj svrhovito-racionalnoj težnji ka ekonomskom profitu javlja se kao sredstvo koje, takoreći, ni ne traži legitimaciju. Na drugom polu su u prvi plan stavljene pretpostavke strukturno-teorijskog pristupa, koje fenomen novog rata objašnjavaju putem ekonomske integracije lokalnih ratnih ekonomija u globalna tržišta. Što su u takvom objašnjenju dominantnije ekonomske varijable, to su stručnjaci skloniji da savremene ratove svedu na jedan od oblika organizovanog kriminala i da tvrde kako učesnike u sukobu ne vodi nikakva politička motivacija. Pokušaćemo da taj proces svođenja rata na kriminal razjasnimo u kratkom osvrtu na četiri predstavnika ekonomistički orijentisanih istraživačkih projekata. Na njihovim radovima može biti pokazano kako se ta objašnjenja rata okreću od toga da daju primat politici ka tome da daju primat ekonomiji.

Pionirski doprinos toj promeni paradigme, prelasku sa etniciteta na ekonomiju, dao je zbornik koji se 1996. godine pojavio pod naslovom *Economie des guerres civiles* urednikâ Fransoa Žana (Francois Jean) i Žan-Kristofa Rifena (Jean-Christophe Rufin). U njemu su na nizu dobro istraženih slučajeva analizirane ekonomske strategije i interesi učesnika u ratu i pokazano je kako su i te strategije i ti interesi čvrsto povezani sa globalnim ekonomskim procesima. Složena ukrštenost lokalnih ratova i globalnih procesa naročito je upadljiva na četiri polja na kojima su vršena ispitivanja: međunarodnom embargu, organizovanom kriminalu, dijaspori koja deluje preko državnih granica i podeli međunarodne pomoći. Ti međunarodni, odnosno transnacionalni aspekti savremenih ratova obeležje su dinamičkih veza, koje su karakteristične za odnos različitih formi ekonomija lokalnih ratova i fenomena globalizacije. U tim presecanjima, relativno izolovane ratne ekonomije koje se oslanjaju na lokalne resurse mogu se pretvoriti u "otvorene ratne ekonomije" tako što će se, u većoj ili manjoj meri, integrisati u globalnu ekonomsku razmenu.⁴

Najveća zasluga pomenuta dva autora je u tome što su obradili pitanje pod kojim uslovima građanski rat postaje proces koji ima svoju vlastitu dinamiku. Studije pojedinačnih slučajeva pokazale su kojim se razvojnim putevima lokalni ratovi mogu pretvoriti u relativno složene sisteme nasilne akumulacije kapitala koji se, onda, uključuje u globalna tržišta. No, urednici tog zbornika su, još u samom predgovoru, upozorili na to da ne treba preceiniti značaj ekonomskih faktora za razumevanje nasilnih sukoba. Oni ekonomsku dimenziju vide kao važan, ali ni u kom slučaju dominantan faktor u objašnjavanju građanskih ratova. Naprotiv, uprkos usmeravanju pažnje na ekonomsku pozadinu ratnih dešavanja, ti autori, kao i ranije, tvrde da, onda kada je reč o tumačenju uzroka izbijanja ratova, treba poći od primata politike. Ekonomski orijentisana analiza manje objašnjava uzroke rata, a više pomaže razumevanju specifičnih formi procesa koji su obeležje savremenih nasilnih sukoba.

⁴ Žan-Kristof Rufen je već u dva svoja ranija teksta (1994; 1995) ponudio ubedljivu analizu razvoja različitih formi ratnih ekonomija.

Upravo je taj primat politike, kog se drže Žan i Rifin, ono što se dovodi u pitanje u radovima Dejvida Kina (David Keen), Georga Elverta (Georg Elwert) i Pola Kolijera (Paul Collier). Parafrazirajući čuvenu Klauzevicevu izreku, Dejvid Kin predlaže da građanske ratove razumemo kao “nastavak ekonomije drugim sredstvima”. Takvo stanovište oslanja se na argument da učesnici u nasilju u mnogim oružanim sukobima imaju, zapravo, jedan isti interes, a to je ne da pobeđe u ratu, već da održe stanje nasilnog konflikta. Kin naglasak stavlja na uopštenu procenu da se ratne ekonomije razvijaju tako da imaju svoju vlastitu dinamiku. Njegov koncept “ekonomskog nasilja” okreće se protiv stanovišta da u ratovima dolazi do potpunog raspada socijalnog poretka. U strukturno-teorijskom pogledu, današnji “građanski ratovi” nisu neobuzdani nasilni sukobi dvaju ili više političkih frakcija, već su to ratovi u kojima se izgrađuje alternativna struktura moći, zaštite i profita (Keen 1998: 11).

U poretku koji je uslovljen ratom fizička sila, s jedne strane, dobija ulogu ekonomskog instrumenta u rukama racionalno delatnih preduzetnika (*top-down violence*). Sa druge strane, ona je i osnovni resurs za preživljavanje pomoću kog stanovništvo zadovoljava neposredne materijalne potrebe (*bottom-up violence*). Posmatrajući iz perspektive teorije delanja, Kin otkriva da iza oba ta oblika ekonomskog nasilja postoje racionalne strategije socijalnih aktera, koji svojim postupcima doprinose održanju ratnog stanja. U svojoj analizi postupaka zaraćenih strana, Kin koristi utilitaristički model *homo economicus* i ostaje pri sistemu ratne ekonomije, koji se, u osnovi, još uvek drži modela izolovane ratne ekonomije. Doduše, ni Kin se, kao ni Žan i Rifin, ne usuđuje da uzroke rata objašnjava isključivo pozivajući se na ekonomske interese, već ukazuje na to da je ponašanje učesnika u ratu delom i izraz kulturom posredovanih političkih i socijalnih teškoća, čije političko rešenje predstavlja jedan od uslova okončanja rata (up. Keen 1998: 2000).

Tim kulturnim i političkim aspektima ponašanja u ratu koje Kin nabraja, antropolog Georg Elvert, međutim, pripisuje potpuno instrumentalan karakter, čime pojačava utisak da analiza savremenih ratova dopušta da prvenstvo bude prepušteno ekonomiji. Elvert svoju koncepciju “tržišta nasilja” vidi kao eksplicitnu kritiku kulturalističkih teorema po kojima je koren nasilja u kulturi, pa se stoga ono može objasniti nedostatkom kulturne homogenosti. Prema Elvertovoj argumentaciji, uzroci građanskih ratova u Aziji i Africi ne leže u kulturi, već im glavno obeležje daju upravo strategije sticanja zarade. U okviru tih strategija, pozivanje na kulturne protivrečnosti, tradiciju ili religijsku simboliku samo je deo strateških resursa u primarno ekonomski motivisanim konfliktima. Elvert se, pre svega, usredsređuje na odnos između lokalnih ratnih ekonomija i globalnog principa tržišne privrede. “Tržište nasilja” je tako jedna vrsta otvorene ratne ekonomije, o kojoj govore Žan i Rifin, i nastaje u specifičnom susretu privredno organizovane ekonomije sa uslovima slobodne nasilne konkurencije. Globalne strukture liberalne privrede ulaze u simbiotički odnos sa lokalnim nasilnim strukturama i na taj način izgrađuje se samoodnoseće “tržište nasilja”. Na njemu nastupaju preduzetnici koji u svo-

jim svrhovito-racionalno usmerenim strategijama sticanja profita koriste silu (1997; 1998; 2002).

Najradikalniji zastupnik teze o primatu ekonomije u savremenim ratovima, britanski ekonomista Pol Kolijer, vodio je, pri Svetskoj banci, istraživački projekt pod nazivom *Ekonomija građanskih ratova, zločina i nasilja* (*Economics of Civil Wars, Crime and Violence*). Iako prihvata neke teze pomenutih istraživača – a pre svega tezu o odnosu ekonomskih interesa, s jedne, i trajanja i vlastite dinamike ratnih sukoba s druge strane – Kolijer ima istraživački plan koji se i u teorijskom i metodološkom pogledu razlikuje od istraživanja ovih autora. On se drži ekonometrijske metode i koristi teoriju verovatnoće. Ispitujući podatke iz 47 ratova koji su vođeni u periodu 1965-1999. godine, Kolijer dolazi do zaključka da se oni pre mogu objasniti postojanjem želje da se zaradi, nego društveno-političkim neprilikama.⁵ U središtu njegovog istraživanja bili su uslovi koji omogućavaju da dođe do pobune. Dakle, on se bavio pitanjima finansiranja, troškova i vojnih pokreta. Kolijer tim varijablama pripisuje mnogo veću objašnjavajuću moć, nego što je pripisuje indikatorima kao što su, na primer, društvena nejednakost, politička participacija ili etnička razlika (Collier/Hoeffler 2001). S obzirom da Kolijer značaj svojih analiza vidi u u tome što se na njih mogu osloniti neka predviđanja, tradicija naučnog naturalizma obavezuje ga na neku vrstu procene rizika izbijanja građanskih ratova u budućnosti. Taj rizik je, pre svega, vezan za nekoliko makroekonomskih uslova, kao što su, na primer, koliko data država zavisi od izvoza primarnih sirovina, koliko je nizak dohodak po glavi stanovnika, kao i koliko je mali ekonomski rast. Povezujući uzroke savremenih ratova pretežno sa mogućnošću materijalne realizacije oružanih ustanaka, Kolijer zaključuje da te ratove ne treba posmatrati kao političke sukobe, već kao nove oblike organizovanog kriminala (Collier 2000a; 2000b).

Rezultati istraživanja Žana i Rifena oslanjali su se na teorijski veoma široko postavljene studije slučaja i u njima su ekonomski motivi za postupanje igrali tek dopunsku ulogu, dok se kod Kina i Elverta u centru argumentacije nalazi idealni tip *homo economicus*. Međutim, Kolijeru uopšte nije potreban model objašnjenja koji počiva na teoriji delanja ili, pak, na nekoj sociološkoj teoriji. Njegovo izjednačavanje rata i organizovanog zločina zasnovano je na krajnje pojednostavljenom prikazu okolnosti u kojima se javlja kolektivno nasilje. U tom prikazu on nikakav značaj ne pridaje socijalno-strukturnim aspektima ili, pak, smislenim orijentacijama u delanju socijalnih aktera. Ovde se nećemo upuštati u detaljniju kritiku tih različito prema ekonomiji orijentisanih modela objašnjenja, koji se bave fenomenom rata. Što se tiče podataka i simplifikovanih premisa na kojima počiva analiza Pola Kolijera, uputićemo samo na kritiku koju su mu uputili Roland Maršal i Kristina Mesijan (Marchal / Messiant 2002).⁶ U svakom slučaju, zanimljivo je

⁵ Doduše, Kolijer je istraživao motivaciju samo takozvanih pobunjenika, dakle onih koji nisu priznavali državni monopol na upotrebu sile. Stoga su van domena njegove analize ostali eventualni ekonomski interesi državnih aktera, kao i nekih struktura državne uprave.

⁶ Za kritiku Kolijerovog ekonomističkog stanovišta, upućenu iz perspektive kvantitativnog istraživanja up: Sambanis (2001).

što se veliki broj istraživača rata ovog trećeg talasa, uprkos različitim teorijskim i metodskim pristupima, slaže da je rat neka vrsta kriminala.

Kao što je na početku pomenuto, u tom izjednačavanju rata i organizovanog kriminala dolazi do preklapanja ekonomističkih struja u istraživanju konflikata i onih struja koje se bave teorijom transformacije konflikata. Za ove poslednje uopšteni putokaz pruža knjiga Martina van Kreveldsa (Martin van Crevelds) *Transformacija rata (The Transformation of War)*, izdata 1991. godine. Van Krevelds tvrdi da danas više nema mesta za Klauzevicevo trinitarno određenje rata koje počiva na razlikovanju vlade, vojske i naroda, već da umesto toga treba govoriti o novom obliku netrinitarnog rata niskog intenziteta (*low intensity conflict*). U budućnosti, kaže Kreveld, ratove neće voditi države već teroristi, gerile, banditi i pljačkaši (1991: 197). Rat će se u budućnosti osloboditi prevelikih racionalnih zahteva jednog međudržavnog strateškog konflikta i vratiće se svom suštinskom određenju, a ono se ne može naći u logici političkog, već u borbi koja je sama sebi svrha. Tako rat opet postaje “veliko pozorište” (1991: 171).

I naučnici i analitičari su spremno prihvatili tezu da je došao kraj klasičnom i svrhovitom ratu, čiji je centar u državi i koji počiva na politici moći.⁷ Robert Kaplan (Robert Kaplan) povezo je, na primer, Van Kreveldsovu argumentaciju sa vlastitim iskustvima na ratnim poprištima Afrike i Azije. U jednom često citiranom članku on je predskazao pojavu anarhičnih ratova u kojima ne vladaju nikakva pravila i koji se šire svuda gde su resursi oskudni i gde vladaju prenaseljenost, tribalizam, kriminal i epidemije (Kaplan 1994). Što se tiče područja akademskog istraživanja, Meri Kaldor (Mary Kaldor) je, predvodeći čitavu jednu falangu naučnika, savremena ratna dešavanja smestila u rubriku “novih ratova”. Kaldorova je, koristeći krvavi raspad Jugoslavije kao primer, proglasila da je na scenu stupila nova forma rata, radikalno različita od ideološki posredovanog “starog” rata, koji je imao racionalne političke ciljeve. Ona smatra da su na delu globalni procesi koji, navodno, rastaču sve do sada važeće kategorije političkog poretka, a novi tip rata određuje putem ukidanja do sada postojeće razlike između rata, organizovanog zločina i masovnog kršenja ljudskih prava (Kaldor 1999: 70).

Klaus-Jirgen Gancel (Klaus-Jürgen Gantzel) je s pravom izneo zamerku da u toj raspravi o transformaciji rata postoji opasna tendencija mistifikovanja rata (Gantzel, 2002: 25). Tvrdnje mnogih njenih zagovornika ukazuju, u najmanju ruku, na navodno iracionalna svojstva kolektivnog nasilja i time, zapravo, dovode u pitanje mogućnost analitičkog, univerzalno-racionalnim kategorijama posredovanog pristupa fenomenu rata. Pri tome se razlika između novih i starih ratova često nekritički smešta na stranu objekta istraživanja, iako ima dosta glasova koji izvor te razlike ne vide u empirijskim ratnim dešava-

⁷ U literaturi na nemačkom jeziku treba pre svega uputiti na knjigu Herfrida Minklera (Herfried Münkler), koja se ne priklanja tendenciji depolitizacije rata (Münkler 2002). Za dobar pregled i kritiku načina na koji se tematizuje ratno nasilje u međunarodnim odnosima vidi: Schlichte (2002).

njima, već u obrascima našeg subjektivnog opažanja. U tom pogledu današnja opsesija „novim“ u razmišljanju o ratnom nasilju ukazuje i na samoreferentnost te rasprave o transformaciji rata.⁸

Teoretičari novog rata se po svojoj sklonosti mistifikaciji rata jasno razlikuju od onih koji ekonomistički profanišu ratno nasilje (kao što to, na primer, čine Kin, Elvert i Kolijer). Dok ekonomistička analiza polazi od toga da u savremenim ratovima imamo posla s krajnje racionalnim akterima koji slede svoje ekonomske, a ne političke interese, mnogi zagovornici novog rata nude sliku na kojoj su uzroci izbijanja konflikta takvi da sve više izmiču racionalnim modelima objašnjavanja. Sistemskoj povezanosti globalne ekonomije i lokalnih nasilnih poredaka suprotstavlja se tako novi rat, koji predstavlja izraz nestrukturisanе globalne anarhije. Osim toga, u argumentaciji teoretičara transformacije rata ključnu ulogu igra etnički posredovana suprotstavljenost identitetâ. Dakle, oni se u ovom pogledu oslanjaju na paradigmu etničkih konflikata, ne uzimajući pri tome u obzir politički model, uz čiju bi pomoć takvi etnički konflikti mogli biti razrešeni bez nasilja. Nama se, međutim, čini da je za proučavanje mira od centralnog značaja to što u ovoj debati obe teorijske struje savremenim ratovima ne pripisuju politički karakter. Njima je zajedničko to što depolitizuju rat. Iako su njihovi modeli objašnjenja u nekim tačkama gotovo dijametralno suprotni, oni dolaze do istog zaključka i izjednačavaju rat i organizovani kriminal. No, nameću se pitanja da li se rat ipak razlikuje od kriminalne radnje i da li je granica između rata i organizovanog kriminala zaista toliko izbledela da se više ne može razaznati. Dovoljno je baciti samo jedan pogled na različite oblike ekonomskih odnosa koji mogu biti uočeni u ratu, pa da nam odmah postane jasno da tu ima još nečeg na šta bi trebalo obratiti pažnju.

Ratne ekonomije - od pljačke do političke rente

Piter Lok (Peter Lock) u svojoj analizi ratne ekonomije predlaže da oružani sukob posmatramo kao ekonomski proces u kom postoje tri nesimetrično međusobno povezane sfere kruženja – formalna, neformalna i kriminalna ekonomija (Lock 2002: 281-283). Već razmatrani ekonomski pristupi istraživanju rata, kao i debata o novom ratu ukazuju na složeni sklop u kome se globalne strukture i procesi ukrštaju sa lokalnim ratnim ekonomijama. Ukoliko liberalni snovi o globalnom razvoju demokratije i tržišne privrede čine jednu, a svakodnevni košmar rata na periferiji drugu stranu iste medalje, onda očigledno postoji i druga strana onih procesa koji su, tek nepotpuno, označeni modernim izrazom „globalizacija“.

Globalizacija u senci je, međutim, izraz jedne duboke vremenske neusklađenosti, koja odlikuje međunarodnu političku ekonomiju. Ono što se istorijski i pojmovno može precizno razdvojiti, javlja se u procesu stvaranja globalnog društva kao celina puna protivrečnosti. Za “uspešnu kontrolu krize”

⁸ Za kritičko razračunavanje s tezom o novom ratu, up. Kalyvas 2001; Hassner i Marchal 2003; Jung 2003b; 2003c; Shaw, 2000.

nije neophodno samo precizno ekonomski analizirati konflikte (Lock 2002: 270), već ta analiza mora biti obavljena uz svest da se ona danas u svetskom društvu “prvobitne akumulacije” kapitala (Marx 1867: Kapital 24) prepliće, oslonjena na nasilje, s mirnodopskom razmenom u okviru visoko razvijenog kapitalističkog poretka. Da bi to bilo objašnjeno, dovoljno je napraviti, kao što ćemo mi sada i učiniti, sasvim površnu tipologiju ekonomskih procesa i struktura, koji su obično podvedeni pod opšti pojam ratne ekonomije. Tom tipologizacijom možemo pratiti kako izolovane ratne ekonomije, korak po korak, prerastaju u otvorene ratne ekonomije i videti kako se tržišno organizovane ekonomije susreću sa samoodnosećim “tržištima nasilja” (što je bila Elvertova tema).

Pljačka, razbojništvo i otimanje

Ovakvi oblici nasilnog prisvajanja privrednih dobara postojali su i postoje svuda gde se vodi rat. U tom smislu se današnji ratovi u Avganistanu, Kongu, Libanu, Liberiji ili Sijera Leoneu gotovo nimalo ne razlikuju od razbojničkih pohoda u doba Tridesetogodišnjeg rata ili od evropskih građanskih ratova početkom modernog doba. Tada su, kao što čine i sada, pripadnici milicija i onog dela stanovništva kome je onemogućen drugi način reprodukcije, koristili ove primitivne oblike prisvajanja da bi, pre svega, preživeli. U tom smislu, reč je, dakle, prevashodno o Kinovom pojmu *bottom-up violence*, a samo izuzetno u takvoj ekonomiji pljačke i krađe dolazi do akumulacije i reinvesticije kapitala. No, ti primitivni ekonomski interesi često imaju i “regulisane” tokove i čini se da učesnici u ratnim sukobima uspevaju da u vezi sa njima sklope barem privremene sporazume. Na primer, u građanskom ratu u Libanu (1975-1990) pokazalo se da su sporazumi mogući uprkos svim političkim, etničkim ili ideološkim razlikama. Pošto su bile opljačkane sve radnje u zaleđu fronta, zaraćene milicije u Bejrutu su više puta sklapale primirje koje im je, pored ostalog, koristilo i za to da, prema unapred postignutom dogovoru, pljačkaju preostale radnje koje su se nalazile između linija razdvajanja (Messara 1989: 86).

Ucena, reket i ratni porez

Erozijom individualne i kolektivne sigurnosti u oružanim konfliktima, dolazi i do pojave neke vrsta međuzavisnosti između lokalne milicije i civilnog stanovništva nad kojima ona ima vlast. Ta zavisnost ima širok raspon i kreće se od jednostavne ucene i iznuđivanja, pa sve do razvijenih sistema oporezivanja i raznih davanja, koji u nekim uslovima po svom karakteru mogu biti “nalik državi”. Nastanak takve hijerarhije u ekonomskoj upotrebi nasilja praćen je i pojavom specifičnih ratnih preduzetnika, pa time i pojavom različitih oblika *top-down violence*. Na taj način upotreba fizičkog nasilja postaje ekonomsko sredstvo sistemskog karaktera. Ne obrazuju se jedino samoodnoseći poreci koji počivaju na nasilju, dakle neka vrsta predstupnja za “tržišta nasilja” čije je postojanje Elvert dijagnosticirao, već postoje i nagoveštaji protodržavnih struktura koje, doduše, ostaju van konteksta globalnih mreža.

Libanske milicije su, na teritorijama koje su kontrolisale, preuzele na sebe čitav niz državnih funkcija. Naplaćivale su porez i carinu, upravljale kantoni- ma prema pravilima koje su same donele, vodile računa o obrazovanju i jav- nim poslovima obezbeđivanja vode i struje (Enders 2003: 125).

U Kolumbiji je FARC uspostavio sistem teritorijalne vlasti, koji je finan- siran regularnom naplatom carina i drugim davanjima i koji je svoje ekonomske transakcije integrisao u formalnu ekonomiju zemlje (Suárez 2000). Ratovi u Kurdistanu, Libanu, Severnoj Irskoj, Šri Lanki i nekadašnjoj Jugoslaviji, pokazali su kako takvi odnosi međuzavisnosti s lakoćom prelaze teritorijalne granice i lokalne ratne ekonomije uključuju u globalna tržišta. Osim toga, u finansiranju rata odlučujuću ulogu često imaju i različiti vidovi ratnog poreza, koje dijaspora plaća dobrovoljno ili pod pritiskom. Na primer, Tamiški Tigrovi su, uz posredovanje *World Tamil Coordinating Committee*, rat protiv vlade Šri Lanke finansirali sredstvima prikupljenim od tamiških emigranata nastanjenih u formalnim ekonomijama Evrope i severne Amerike (up. Angoustures/Pascal 1996).

Prisilni rad i ropstvo

U građanskim ratovima koji imaju jaka “tržišta nasilja” sveprisutan je fenomen da različite milicije oružjem prisiljavaju ljude na rad, prostituciju ili učestvovanje u borbama. U ekstremnim slučajevima događa se da ožive trgo- vina robljem i ropски rad. U tom pogledu je bio zloglasan rat na jugu Sudana. Tokom rata, koji je započeo 1983. godine, arapske milicije iz Darfura i Kordofana odvodile su u ropstvo pripadnike naroda Dinka. Najviše su na udaru bili žene i deca koji su odvođeni na sever zemlje. Tamo su morali da obavljaju kućne poslove kod pripadnika plemena arapskog govornog područ- ja.⁹ Glas da u ropstvo, pre svega, odvodi decu pratio je i *Lords Resistance Army* (LRA), koja se, uz vojnu i finansijsku pomoć sudanske vlade, borila na severu Ugande. Prema izveštaju *Amnesty International* (1997), LRA je goto- vo 8.000 dece primorala na rad, odnosno na to da učestvuju u ratu.¹⁰

Trgovina drogom i organizovani kriminal

Nelegalna trgovina drogom, oružjem i ljudskim organima predstavlja karakterističan sastavni deo otvorenih ratnih ekonomija. Uzgajanje, prerada i transport narkotika su, takođe, glavni izvor prihoda učesnika u čitavom nizu građanskih ratova i glavni izvor akumulacije kapitala vođa milicija i “gospo- dara rata”. Na ravni smeštenoj iznad ekonomskih faktora proizvodnje, dis- tribucije i korišćenja narkotika odvija se globalni proces razmene, u kome su ratišta na periferijama nerazmrsivo povezana sa svakodnevicom zapadnih demokratskih društava. Osim toga, taj proces integriše prvobitnu akumulaciju

⁹ Up. Is there Slavery in Sudan? Provisional Observations and Conclusions of a Visit to Sudan by Anti-Slavery International Representatives (18 to 28 October 2000), March 2001, ili na: <http://www.antislavery.org/homepage/resources/PDFpublication.htm#isslaverysudan>

¹⁰ Up. biblioteku koja postoji na sajtu *Amnesty International*, adresa: <http://web.amnesty.org/library/>

na “tržištima nasilja” u ratnim ekonomijama sa investicijama tog “ratnog kapitala” na globalnim tržištima kapitala.

Povezanost trgovine narkoticima i građanskih ratova ostavila je trajan pečat i na istoriju Kolumbije i Perua, koje predstavljaju najveće svetske proizvođače kokaina (McCaffrey, 1998). Međutim, velika bliskost organizovanog kriminala i “tržišta nasilja” ne bi trebalo da nas navede na prebrz zaključak o postojanju kauzalnog odnosa između narkotika i rata. Barnett Rubin (Burnett Rubin) je na primeru Avganistana pokazao kako se ekonomija vezana za narkotike parazitski širi u zemlji raskomadanoj oružanim sukobima, kao i kako se lokalne ratne ekonomije postepeno uključuju u formalne ekonomije susednih država (Rubin, 1995; 1999). Ekonomija vezana za drogu u ratovima koji se odvijaju unutar granica jedne države, manje igra ulogu uzročnika izbijanja sukoba, a više ulogu ekonomske garantije održanja već razvijenog poretka koji počiva na nasilju.

Iskorišćavanje prirodnih sirovina

Otvorene ratne ekonomije ne koriste samo nelegalna globalna tržišta. Jednu od glavnih privrednih grana u savremenim ratovima predstavlja iskorišćavanje i legalna prodaja prirodnih sirovina. Tokom rata u Kambodži, recimo, u velikoj meri iskorišćavani su nacionalni resursi kao što su tropske šume, drago kamenje, rude i antikviteti. Procenjuje se da je u severozapadnim pograničnim regionima Kambodže oko petnaest preduzeća intenzivno trgovalo drvetom sa Crvenim Kmerima. Putevi prekograničnog transporta čvrsto su povezivali tajlandsku ekonomiju sa ratnom ekonomijom Crvenih Kmera, čije su i politika i vojska, kao i ekonomija, bile centralistički organizovane (Lechervy 1996). Na sličan način su i afrička ratišta povezana sa globalnim ekonomskim centrima. U ovom kontekstu treba pomenuti ne samo takozvane krvave dijamante iz Sijera Leonea i Konga, već i sirovinu koltan, koja je od ključne važnosti za industriju prenosnih uređaja¹¹, na čiji su izvoz monopol imale pobunjeničke organizacije (povezane sa Ruandom) iz istočnih delova Demokratske Republike Kongo (Johnson 2001).

Monopolizacija trgovine i proizvodnje

U građanskom ratu ne mora nužno doći do raspada formalne ekonomije. Mnogo je ratova u kojima su zaraćene strane uspevale pomoću nasilja da održe kontrolu nad trgovinom i proizvodnjom dobara. Povezanost sa formalnim strukturama globalnog svetskog tržišta može ostati netaknuta i onda kada na lokalnim tržištima na mesto tržišnih sila dođu interesi onih koji raspolazu silom. U Libanu su različite milicije kontrolisale unutrašnju i spoljnu trgovinu. Pri tome je kontrola nad lukama imala odlučujuću ulogu i bila, takoreći, glavni izvor prihoda hrišćanskoj *Force Libanaise* (Endres 2003: 131). Na primeru posleratne situacije u Bosni i Hercegovini, Majk Pug (Mike Pugh) je pokazao koliko su politički i ekonomski interesi čvrsto isprepleteni onda kada je reč o

¹¹ Koltan je skraćenica za rudaču kolumbit-tantalit koja se koristi za izradu kompjuterskih čipova, mobilnih telefona i sočiva.

kontroli nad trgovinom i proizvodnjom. Bosna i Hercegovina je i dobar primer na kome se vidi to kako je međunarodni embargo omogućio stvaranje mnoštva monopolskih pozicija koje počivaju na sili, kao i to kako, delom i zbog tih monopola, ekonomske strukture rata u velikoj meri otežavaju izgradnju tržišnog poretka u poratnom periodu (Pugh 2002).

Međunarodna humanitarna pomoć

Mnogo je slučajeva u kojima i međunarodna humanitarna pomoć ulazi u đavolji krug nasilja. Humanitarna sredstva, u tom slučaju, prestaju da služe civilnom stanovništvu koje je pogođeno ratom, već postaju jedan od osnovnih materijalnih elemenata u strukturi ratne ekonomije. Na primeru rata u Somaliji, Joakim Gundel je dokazao da je međunarodna pomoć u hrani poslužila održanju struktura u kojima vladaju nasilje i gospodari rata, kao i da je doprinela održanju upravo onih struktura koje su i dovele do katastrofalne gladi. Somalijsko društvo je bilo raskomadano, bilo je oružanih sukoba i vladala je krajnja oskudica. U toj situaciji međunarodna pomoć bila je jedan od važnih resursa oko kog su se vodile najgorčnije borbe. Iako je u Somaliji pomoć u hrani omogućila da mnogo ljudi preživi, ona je istovremeno doprinela i stabilizovanju poretka nasilja (Gundel 2003).

Međunarodna vojna pomoć i političke rente

Ekonomska povezanost međunarodnog sistema i lokalnih ratnih dešavanja može, međutim, zadobiti i mnogo apstraktnija systemska obeležja, s obzirom da podrazumeva i prelazak sa izolovane na otvorenu ratnu ekonomiju. Čini se da je u okviru političke ekonomije rata, među relevantne ratne resurse, primereno smestiti ne samo dobijenu direktnu vojnu pomoć, već i materijalna i finansijska sredstva koja su namenjena nekoj vrsti političke "plate". U bipolarnom međunarodnom sistemu, SAD i SSSR odvajale su mnogo sredstava u ime direktne vojne pomoći koju su delile, držeći se sistema raspodele koji je počivao na ideološkoj razlici. U ratovima vođenim u Latinskoj Americi, Africi, na Srednjem Istoku i u Indokini, zaraćene strane, bilo da su to države ili ne, oslanjale su se na te resurse koji su im bili dostupni zahvaljujući političkom konfliktu dva sistema. Ta relativno pregledna struktura međunarodne vojne pomoći značajno se promenila po završetku Hladnog rata. Od tada su pri davanju vojne pomoći presudni bili uglavnom kratkoročni i za situaciju vezani interesi. Pri tome je, čini se, opao udeo te pomoći u finansiranju ratova koji se odvijaju unutar jedne države. To je, pored ostalog, moguće i zato što danas postoji tendencija da se građanski ratovi interpretiraju kao fenomen organizovanog kriminala, kao i zato što su učesnici u takvim ratovima primorani da potraže nove ekonomske izvore. Utoliko je "govor o ratu kao o poslovnom poduhvatu" odraz i činjenice da su nakon Hladnog rata ideologije potisnute u drugi plan kada je u pitanju finansiranje ratova.

Kao i ranije, najznačajnije su političke rente, odnosno ekonomska sredstva koja iz međunarodnog sistema pritiču korisniku na račun njegove političke lojalnosti. Bilo je država – mahom na Bliskom istoku, recimo Palestinska autonomna uprava (PA) – koje su umele da održe priliv političkih renti, pa su

čak resurse prikupljene u političkim sukobljavanjima pretvorile u mirovne dividende. Egipat, Izrael i Jordan su pomoć dobijali u vidu godišnjih vojnih i ekonomskih davanja SAD. PA je živela, pre svega, od finansijske podrške EU.¹² Pri tome su svi primaoci investirali u izgradnju svog bezbednosnog aparata. Zahvaljujući tim ulaganjima, u Egiptu su ojačale autoritarne strukture vlasti pod predsednikom Mubarakom i obezbedile svoju vojnu nadmoć u internim sukobima sa militantnim islamistima. U izraelsko-palestinskom slučaju te mirovne dividende su u međuvremenu pretvorene u resurs u oružanim sukobima između izraelskih i palestinskih bezbednosnih snaga (up. Beck 2002; Jung 2003a).

Odnos između izgradnje države, politike i ekonomije u aktuelnim ratnim dešavanjima

Ovde grubo skicirani obrazac ekonomskih struktura u savremenim ratovima i postupanja koje je usmereno na zaradu potvrđuje centralnu tvrdnju do koje se stiže ekonomskim pristupom: ratne ekonomije vode pojam rata u okvirima granica jedne države *ad absurdum*. Ako se posmatra materijalna strana lokalnih ratova, onda se vidi da su oni na mnogo načina isprepleteni sa globalnom privredom. To je naročito uočljivo u onim područjima koja su bila predmet analize Žana i Rufena, a to su međunarodni embargo, dijaspora, međunarodna pomoć i organizovani kriminal. Lokalni poreci koji počivaju na nasilju pretvaraju se u otvorene ratne ekonomije i ulaze u dinamičke i simbiotičke odnose sa ilegalnim globalnim tržištima, ali i sa liberalnim tržišnim strukturama. U centru te globalizacije u senci nalaze se mafijaške strukture i “gospodari rata”. Oni su, s jedne strane, reprezentanti nemilosrdnog i nasilnog iskorištavanja ljudi i resursa na teritoriji pod svojom vlašću. S druge strane, u tom se kontekstu lokalna vojna kontrola na datoj teritoriji kombinuje sa zadovoljavanjem finansijskih i političkih interesa na međunarodnom planu. Posredstvom takozvanih mafijaških struktura ratne ekonomije u formalnu globalnu ekonomiju se intergrišu i ilegalna tržišta. Pri tom “gospodari rata” igraju dvostruku ulogu – oni su i lokalni komandanti i globalni preduzetnici, koji svoju ratnu zaradu investiraju u sektore formalne privrede (up. opširnije u Jung 2003b: 20-21).

Ratne ekonomije su, dakle, sačinjene od dinamičkih oblika ekonomske reprodukcije koji se kreću u rasponu od preživljavanja uz pomoć nasilja, preko finansiranja vojnih izdataka, pa do akumulacije i novih investicija kapitala na svetskom tržištu. Ekonomski pristup nije ograničen samo na to da objasni ponašanje onih koji raspolažu silom i koji su zainteresovani samo za zadovolja-

¹² Prema podacima američke ambasade u Amanu direktna vojna pomoć SAD Jordanu u periodu 1994-2002. iznosila je 845 miliona američkih dolara. Lavovski deo “mirovne dividende”, međutim, nakon sklapanja mirovnog sporazuma u Kamp Dejvidu (1978) odlazi u Tel Aviv i Kairo. Izraelska vlada godišnje dobija vojnu pomoć u iznosu od 3 milijarde američkih dolara, dok se Egipat mora zadovoljiti sa oko 1,3 milijarde godišnje (vidi: <http://www.hrew.org/worldreport99/mideast/egypt> i Wood 2002).

vanje vlastitih interesa (up. Lock 2002: 269, fn. 2), već ukazuje i na to, kada se primeni iz perspektive teorije sistema, da su građanski ratovi procesi sa vlastitom dinamikom. U njima nasilje prožima sve socijalne odnose, a motivi koji određuju postupke učesnika u ratu očigledno proizilaze i iz cirkularne strukture u kojoj posledice postupaka postaju i deo njihovih uzroka (Genschel/Schlichte 1997: 503 i 505). U kontekstu svetske trgovine koja više nije vezana za teritoriju i koja na globalnoj ravni postoji kao svetsko tržište bez nasilja, primena sile na nekoj ograničenoj teritoriji može zadobiti sistemski karakter i za manje grupe ljudi rat može postati unosan posao. U tom pogledu, ekonomski orijentisana analiza nudi uverljivo objašnjenje otkud postoji tendencija da ratovi unutar jedne države traju duže nego ratovi između država i zašto ih je teže okončati.

Doduše, struktura tih procesa s vlastitom dinamikom ukazuje i na granice koje ima ekonomski pristup u objašnjenju. Sve ovde opisane forme ratnih ekonomija pretpostavljaju uslove nasilne konkurencije, pa time i sam rat. Bez obzira da li je u pitanju strukturalistička ili pak delatno-teorijska vizura, “nastavak ekonomije drugim sredstvima” počiva upravo na upotrebi tog sredstva, tj. fizičkog nasilja. Stoga, ratne ekonomije, čak i onda kada se tokom rata pretvore u samoreferentni proces, ostaju veličina koja zavisi od gubitka kontrole nad silom, pa je stoga kontekst izbijanja rata, čak i u slučaju novih ratova, po svojoj prirodi politički. S obzirom na to, tendencije koje na globalnom planu postoje u ratovima nakon 1945. godine – ratovi su sve duži i sve se češće vode unutar granica jedne države, na perifernim područjima na kojima po okončanju kolonijalizma započinju procesi izgradnje države – ne mogu se objasniti ni pljačkaškim interesima “gospodara rata”, ni modelom samoodnosećih “nasilnih tržišta”. Ni teoretičari koji se bave transformacijom rata nemaju na to spreman odgovor. Naprotiv, većina učesnika u debati o novim ratovima usredsređuje se na nasilje kao na sredstvo za preživljavanje i pri tom preskače “kriminalne” aspekte današnjih ratova (Kalyvas 2001: 116-117). Tako fraza “novi rat” samo skriva istorijsko otkriće da građanske ratove oduvek odlikuje velika mera nepravilnosti, pa stoga i užasi za koje se čini da su iracionalni (up. Waldmann 1997).

Upotreba fizičkog nasilja, teritorijalno ograničena i specifična za dato područje, a potom i nicanje ratnih ekonomija s vlastitom dinamikom i uključivanje tih ekonomija u svetsko tržište na kom nema direktnog nasilja, ne mogu se objasniti bez pozivanja na jednu sociološku veličinu, koju Pol Kolijer sistematski izbacuje iz svojih ekonometrijskih analiza, a to je moderna država. Postkolonijalne države se ne formiraju u okruženju slobodne i nasilne konkurencije i po tome se taj državotvorni proces razlikuje od državotvornih procesa koji su se odvijali u Evropi. U procesu dekolonizacije, postkolonijalne države su dobile jednu vrstu “negativnog suvereniteta” i zahvaljujući njemu su režimi tih država uživali međunarodnu pomoć i uključili se u međunarodno pravo. Onda su, ironično, autoritarni vlastodršci, koji svom stanovništvu uskraćuju političke slobode i građanska prava, počeli da iskorišćavaju te iste međunarodne institucije koje su kolonizovanim narodima bile garancija političke nezavisnosti (Jackson 1990: 202). Danas se procesi izgradnje državne

vlasti, inače prepuni konflikata, odvijaju u okviru državnih granica koje su garantovane spolja.¹³ Pri tome, ratna poprišta u nekadašnjem Trećem svetu pružaju isto tako jezivu sliku kakva je bila i ona u ratovima i sukobima tokom procesa izgradnje država u Evropi. I danas ratove karakterišu procesi monopolizacije i feudalizacije fizičkog nasilja¹⁴, nasilno razaranje nekada funkcionalnog socijalnog poretka i uspostavljanje nekog oblika ratne ekonomije.

Evropske države nastajale su u okvirima izgrađivanja svetskog tržišta i međunarodnog sistema, odnosno taj model državne izgradnje počiva na istovremenosti spoljašnjeg i unutrašnjeg izgrađivanja. Za razliku od toga, postkolonijalne elite dobile su neku vrste negativnog državnog suvereniteta i bile su primorane da se integrišu u već postojeće asimetrične strukture globalnog tržišta. Postkolonijane države, stoga, karakteriše napet odnos između države i društva – državnost je garantovana spolja, ali se zato iznutra mora braniti. Tili (Tilly) je analizirao (1985. i 1990. godine) logiku odbrane države i poreske politike, ali ta logika ne zadire u proces postkolonijalne izgradnje države. Dok se autoritarne državne elite pozivaju na vestfalske norme međunarodnog sistema, elite tek izničajućeg građanskog društva okreću se transnacionalnim insitucionalnim okvirima, koji predstavljaju pretpostavku globalnog civilnog društva. Zahtevi za postizanje demokratskog legitimiteta, pravedne ekonomske raspodele, pravne države, kao i za zaštitu ljudskih prava pojedinaca više nisu stvar direktnih dogovora države i društva, već se pregovori vode posredstvom internacionalnih i transnacionalnih aktera.

Taj odnos jasno je vidljiv u aktuelnom procesu *peacebuilding* u Avganistanu, Iraku i na području nekadašnje Jugoslavije. U njega je uključeno mnoštvo različitih državnih, internacionalnih i transnacionalnih organizacija. One su na sebe preuzele zadatke koji se kreću u ogromnom rasponu - od razoružavanja učesnika u ratu, do izgradnje političkih, socijalnih i ekonomskih institucija. Doduše, taj novi "protektorat", koji nastaje u ime međunarodnog *peacebuilding*, samo izdaleka podseća na državne forme političke vlasti, jer je zapravo reč o izgradnji neke vrste "kontrolisane anarhije" u kojoj se niže mnoštvo internacionalnih, transnacionalnih, regionalnih, nacionalnih i lokalnih interesa i nadležnosti. Zapravo, pravo pitanje glasi da li je to način na koji je uopšte moguće stvoriti strukture pravne države i tržišne privrede. Čini se da su te kontrolisane anarhije samo preslikani novi ratovi u kojima, takođe, nema kontrole, s tom razlikom što je u tim poratnim anarhijama lokalnim akterima oduzeta fizička sila kao sredstvo za postizanje ciljeva. U svim pomenutim slučajevima, međutim, tek treba napraviti odlučujući korak. Monopol na upotrebu sile, koji drže spoljašnji činoci, treba ne samo preneti na autohtone državne elite, već te elite istovremeno treba snabdeti i politički legitimnim institucijama koje su u stanju da zauzdaju državni monopol na pri-

¹³ Sintagmu "negativni suverenitet" skovao je Džekson i ona donekle odgovara pojmu naknadne konsolidacije pretpostavljene državnosti, onako kako se koristi u takozvanom hamburškom pristupu istraživanju uzroka rata (up. Jung et al. 2003: 60ff).

¹⁴ Norbert Elijas (1976) je detaljno opisao povezanost monopolizacije i feudalizacije fizičkog nasilja. U vezi sa relevantnošću toga za savremene ratove up. Jung (2000).

menu sile. Čini se da je internacionalna *peacebuilding* suočena sa kvadratom kruga, jer je potrebno da u jednom koraku bude obezbeđena vojna sigurnost, i unutar države i na međudržavnom planu, ali i individualne slobode i ekonomski rast.

Zaključak

U aktuelnoj diskusiji o transformaciji rata i mirnom rešavanju ratnih sukoba značajnu ulogu igraju objašnjenja koja polaze od ekonomije. Ona mogu, uz pomoć različitih modela ratnih ekonomija, objasniti fenomen perpetuiranja ratnog stanja u ratovima unutar jedne države. Na osnovu tih modela, ona mogu objasniti i kako “nasilna tržišta” u Trećem svetu ulaze u interakciju sa globalnom privredom i kako, zahvaljujući tome, istovremeno postoje i rat i liberalno tržište. U tom pogledu ekonomski pristup može biti značajan za *peacemaking* i *peacebuilding*. Okončanje rata i razvijanje poratnih, mirnodopskih struktura ne zavisi samo od izgradnje institucija koje se bave spornim političkim pitanjima, već zahteva i strategije koje će pokrenuti transformaciju ratnih ekonomija i predstavljati materijalni podsticaj onima koji su učestvovali u ratu.

Doduše, da bi se objasnilo zašto se ratovi vode prevashodno u Trećem svetu i zašto dominiraju ratovi koji se odvijaju unutar granica jedne države, potrebno je krenuti od jedne šire postavke u kojoj ekonomski aspekti imaju samo dopunsku ulogu. Od naročitog su značaja strukture razvijenog međunarodnog sistema koji, kao svetski sistem država, predstavlja normativnu garanciju negativnog suvereniteta države. Kako je nakon Drugog svetskog rata konsolidovan sistem država, tako su se oružani sukobi sve više selili u prostor omeđen državnim granicom. Takođe, počeo se stvarati utisak da su procesi izgradnje država u Trećem svetu, koji su pratili proces dekolonizacije i koji su bili puni nasilja, zapravo unutrašnja stvar postkolonijalnih država. Da bi se razumeo odnos između ekonomske globalizacije i tog oblika “političkog” *containment* (odnos koji je presudan za današnja ratna dešavanja), u obzir bi trebalo uzeti, osim ekonomskih varijabli, i razvijeno *society of states*, odnosno ono za današnje doba karakteristično normativno okruženje, koje je proizvod međunarodnih odnosa i politike moći. Za razumevanje strukturnog konteksta u kom se odigravaju savremeni ratovi od suštinskog značaja je analiza ekonomije i međunarodnog sistema. No, za objašnjenje procesa koji dovode do izbijanja rata u pojedinačnim slučajevima uvek su nužni i elementi koji pripadaju oblasti teorije delanja. Doduše, često se pri tome događa da svođenje učesnika u ratu na ideal-tipski model *homo economicus* bude previše pojednostavljeno, jer da bi se pojavili “gospodara rata”, i dalje su “značajna politička i ideološka, etnička i religijsko-kulturna pitanja” (Münkler 2002: 163). Da bi se objasnilo zašto neko poseže za silom, potrebno je instrumentalni racionalizam dopuniti normativnim i kognitivnim tvrdnjama, onako kako se to pre svega čini u diskusijama o etnonacionalnim konfliktima. U tom smislu, ekonomski pristup predstavlja samo jedan ključ u čitavom svežnju ključeva, koji je neophodan u objašnjenju ratnih sukoba.

Tekst sa nemačkog na srpski jezik prevela Aleksandra Kostić

Literatura:

- Andreas, Peter (2004), The Clandestine Political Economy of War and Peace in Bosnia (Tajna politička ekonomija rata i mira u Bosni), *International Studies Quarterly*, 48: 29-51
- Angoustures, Aline; Pascal, Valérie (1996): Diasporas et financement des conflits (Dijaspora i finansiranje sukoba); in: Jean, Francois; Rufin, Jean-Christophe (Hg.), *Economies des guerres civiles (Ekonomije građanskih ratova)*, Paris: 495-542
- Beck, Martin (2002), Friedensprozess im Nahen Osten. Rationalität, Kooperation und Politische Rente im Vorderen Orient (Mirovni proces na Bliskom istoku. Racionalnost, saradnja i političke rente), Wiesbaden
- Collier, Paul (2000a), Economic Causes of Civil Conflict and Their Implications for Policy (Ekonomski uzroci građanskih sukoba i političke implikacije tih uzroka); unter: www.padrigu.gu.se/ECCNews/Research/WorldBankEcoviolence.html.
- Collier, Paul (2000b), Doing Well out of War: An Economic Perspective (Korist od rata: ekonomska perspektiva); in: Berdal, Mats; Malone, David M. (Hg.), *Greed and Grievance: Economic Agendas in Civil Wars*. Boulder: 91-112
- Collier, Paul; Hoeffler, Anke (2001), Greed and Grievance in Civil War (Pohlepa i patnja u građanskom ratu); unter: www.padrigu.gu.se/ECCNews/Research/WorldBankEcoviolence.html
- Collier, Paul; Hoeffler, Anke; Söderbom Måns (2001): On the Duration of Civil War (O trajanju građanskog rata), World Bank Policy Research Working Paper 2681, New York
- Crevelde, Martin van (1991): *The Transformation of War (Transformacija rata)*, New York
- Elias, Norbert (1976), *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Zweiter Band: Wandlungen der Gesellschaft; Entwurf einer Theorie der Zivilisation (O procesu civilizacije. Sociogenetička i psihogenetička istraživanja. Drugi tom: društvene promene, nacrt jedne teorije civilizacije)*, Frankfurt a.M.
- Elwert, Georg (2002): Gewalt und Märkte – Auf Dauer gestellte Konfliktodynamiken in den Krisengebieten Afrikas aus sozialanthropologischer Sicht (Nasilje i tržišta – socijalno-antropološki pogled na dinamiku dugotrajnih konflikata u kriznim područjima Afrike).
- Elwert, Georg (1998), Wie ethnisch sind Bürgerkriege? Der Irrglaube, dass Bürgerkriege kulturelle Wurzeln haben (U kojoj meri su građanski ratovi etnički ratovi? Pogrešno verovanje da građanski ratovi imaju korene u kulturi); in: *E + Z – Entwicklung und Zusammenarbeit*. 10 Oct. 1998: 265-267
- Elwert, Georg (1997), Gewaltmärkte. Beobachtungen zur Zweckrationalität der Gewalt (Tržišta nasilja. Zapažanja o svrhovitoj racionalnosti nasilja); in: Trotha, Trutz von (Hg.), *Soziologie der Gewalt. Sonderheft 37 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*; opladen: 86-101
- Endres, Jürgen (2003), Profiting from War: Economic Rationality and War in Lebanon (Ratni profit: ekonomska racionalnost i rat u Libanu); in: Jung, Dietrich (Hg.): *Shadow Globalization, Ethnic Conflicts and New Wars. A Political Economy of Intra-State War (Globalizacija u senci, etnički konflikti i novi ratovi. Politička ekonomija ratova unutar jedne države)*, London: 119-139

- Fearon, James D. (2002), Why Do Some Civil Wars Last so Much Longer than Others? (Zašto neki građanski ratovi traju mnogo duže od drugih?); unter: www.igs.berkeley.edu/research_programs/ppt/papers/dur3.pdf
- Gantzel, Klaus-Jürgen (2002), Der unerhörte Clausewitz. Eine notwendige Polemik wider die gefährliche Tendenz zur Mystifizierung des Krieges (Klauzevic kojeg niko nije čuo: nužna polemika sa opasnom tendencijom mistifikovanja rata); in: Sahm, Astrid *et al.* (Hg.), Die Zukunft des Friedens. Eine Bilanz der Friedens- und Konfliktforschung (Budućnost mira. Bilans istraživanja mira i rata), Wiesbaden: 25-50
- Genschel, Philipp; Schlichte, Klaus (1997): Wenn Kriege chronisch werden: Der Bürgerkrieg (Kada ratovi postanu hronični: građanski rat); in: *Leviathan* 25 (4): 501-517
- Gleditsch, Nils Petter; Wallensteen, Peter; Eriksson, Mikael; Sollenberg, Margareta; Strand, Håvard (2002), Armed conflict 1946-2001: A New Dataset (Oružani sukobi 1946-2001: novi podaci); in: *Journal of Peace Research* 39 (5): 615-37
- Gundel, Joakim (2003), Assisting Structures of Violence? Humanitarian Assistance in the Somali Conflict (Pomoć strukturama nasilja? Humanitarna pomoć u ratu u Somaliji); in: Jung, Dietrich (Hg.), *Shadow Globalization, Ethnic Conflicts and New Wars. A Political Economy of Intra-State War*, London: 163-183
- Hassner, Pierre et Roland Marchal (2003), *Guerres et sociétés. État et violence après la Guerre froide* (Ratovi i društva. Država i nasilje nakon završetka hladnog rata), Paris
- Jackson, Robert H. (1990), *Quasi States: Sovereignty, International Relations and the Third World* (Kvazi-države: suverenitet, međunarodni odnosi i treći svet), Cambridge
- Jean, Françoise and Rufin, Jean-Christophe (Hg.), (1996): *Économie des guerres civiles* (Ekonomija građanskih ratova), Paris
- Johnson, Dominic (2001), Krise der Mobilfunkindustrie beendet Coltan-Boom (Križa industrije prenosnih uređaja okončala je eksploziju potražnje za koltanom); in: *die tageszeitung*, 22. November 2001
- Jung, Dietrich (2003a), Globale Sicherheitspolitik und staatliche Herrschaft. Die aktuelle Entwicklung im Mittleren Osten nach dem 11. September 2001 (Globalna bezbednosna politika i državna vlast. Aktuelni događaji nakon 11. septembra 2001); in: *Reader Sicherheitspolitik, Ergänzungsband Juli 2003*: 90-104
- Jung, Dietrich (2003b), A Political Economy of Intera-State War: Confronting a Paradox (Politička ekonomija unutardržavnog rata: suočavanje sa paradoksom); in: Jung, Dietrich (Hg.), *Shadow Globalization, Ethnic Conflicts and New Wars. A Political Economy of Intra-State War*, London: 9-27
- Jung, Dietrich (2003c), Conclusions: the Political Economy of War-Making and State-Making in a Globalizing World (Zaključci: politička ekonomija vođenja rata i stvaranja države u svetu koji se globalizuje); in: Jung, Dietrich (Hg.), *Shadow Globalization, Ethnic Conflicts and New Wars. A Political Economy of Intra-State War*, London: 184-91
- Jung, Dietrich (2000), Gewaltkonflikte und Moderne: Historisch-soziologische Methode und die Problemstellungen der Internationalen Beziehungen (Nasilni sukobi i moderna: istorijsko-sociološki metod istraživanja i problem međunarodnih odnosa); in: Schlichte, Klaus; Siegelberg, Jens (Hg.), *Strukturwandel internationaler Beziehungen. Zum Verhältnis von Staat und internationalem System seit dem Westfälischen Frieden* (Strukturna promena međunarodnih odnosa. O odnosu države i međunarodnog sistema nakon zaključivanja Vestfalskog mira), Leverkusen: 134-160

- Jung, Dietrich; Schlichte, Klaus (1999). From Inter-State War to Warlordism: Changing Forms of Collective Violence in the International System (Od rata u jednoj državi do pojave "gospodara rata": promenjivi oblici kolektivnog nasilja u međunarodnom sistemu); in: Wiberg, Håkan; Scherrer, Christian (Hg.), *Ethnicity and Intra-State Conflict: Types, Causes and Peace Strategies* (Etnicitet i konflikt u okviru jedne države: tipovi, uzroci i mirovne strategije), Aldershot: 35-51
- Jung, Dietrich; Schlichte, Klaus; Siegelberg, Jens (2003): *Kriege in der Weltgesellschaft. Strukturgeschichtliche Erklärung kriegerischer Gewalt (1945-2002)*, (Ratovi u okviru svetskog društva. Strukturno-istorijsko objašnjenje ratnog nasilja), Wiesbaden
- Kaldor, Mary (1999), *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era* (Stari i novi ratovi: organizovano nasilje u globalnoj eri), Cambridge
- Kalyvas, Stathis N. (2001), "New" and "Old" Civil Wars. A Valid Distinction? ("Novi" i "stari" građanski ratovi. Da li je to valjana podjela?); in: *World Politics* 54: 99-118
- Kaplan, Robert D. (1994), "The Coming Anarchy" (Anarhija koja se približava), *The Atlantic Monthly*, February 1994
- Keen, David (2000): Incentives and Disincentives for Violence (Šta podstiče na nasilje, a šta od njega odvraća); in: Berdal, Mats/ Malone, David M. (Hg.), *Greed and Grievance: Economic Agendas in Civil Wars*, Boulder: 19-41
- Keen, David (1998): *The Economic Function of Violence in Civil Wars* (Ekonomska funkcija nasilja u građanskim ratovima), Adelphi Paper 320, Oxford
- Lechervy, Christian (1996): *L'économie des guerres cambodgiennes: accumulation et dispersion* (Ekonomija u ratovima u Kambodži: akumulacija i raspodjela); in: Jean, Francois; Rufin, Jean-Christophe (Hg.), *Economie des guerres civiles*, Paris: 189-232
- Lock, Peter (2002): *Ökonomien des Krieges. Ein lange vernachlässigtes Forschungsfeld von grosser Bedeutung für die politische Praxis* (Ekonomije ratova. Dugo zanemarivano istraživačko polje od velikog značaja za političku praksu); in: Sahm, Astrid *et al.* (Hg.), *Die Zukunft des Friedens. Eine Bilanz der Friedens- und Konfliktforschung*, Wiesbaden: 269-86
- Marchal, Roland; Messiant, Christine (2002): *De l'avidité des rebelles. L'analyse économique de la guerre civile selon Paul Collier* (Pohlepa pobunjenika. Kolijerova ekonomska analiza građanskog rata); in: *Critique internationale* 16: 58-69
- Marx, Karl (1867): *Das Kapital* (Kapital), Erster Band, Berlin (1988)
- McCaffrey, Barry R. (1998): *Illegal Drugs: A Common Threat to the Global Community* (Illegalni narkotici: svakodnevna pretnja globalnoj zajednici); unter: www.whitehousedrugpolicy.gov/news/commentary
- Messara, Antoine N. (1989): *Le citoyen libanais et l'état. Une tradition tenace de constitutionnalisme menacée* (Građanin Libije i država. Jaka tradicija ugroženog konstitucionalizma); in: *Monde Arabe, Maghreb Machrek* 125: 82-99
- Münkler, Herfried (2002): *Die neuen Kriege* (Novi ratovi), Reinbek
- Paris, Roland (1997): *Peacebuilding and the Limits of Liberal Internationalism* (Izgradnja mira i granice liberalnog internacionalizma); in: *International Security* 22 (2): 54-89

- Pugh, Michael (2002), Postwar Political Economy in Bosnia and Herzegovina. The Spoils of Peace. (Posleratna politička ekonomija u Bosni i Hercegovini. Mirnodobske pljačke); in: *Global Governance* 8 (4): 467-482
- Rubin, Barnett R. (1999), The Political Economy of War and Peace in Afghanistan (Politička ekonomija rata i mira u Avganistanu); unter: <http://institute-for-afghan-studies.org>
- Rubin, Barnett R. (1995), The Fragmentation of Afghanistan. State Formation and Collapse in the International System. (Komadanje Avganistana. Formiranje i propadanje jedne države u međunarodnom sistemu), New Haven
- Rufin, Jean-Christophe (1994), Les économies de guerre dans les conflits de faible intensité (1re partie) (Ratne ekonomije u sukobima niskog intenziteta - prvi deo); in: *Défense nationale* 50: 45-62
- Rufin, Jean-Christophe (1995), Les économies de guerre dans les conflits de faible intensité (2e partie) (Ratne ekonomije u sukobima niskog intenziteta - drugi deo), *Défense nationale* 51: 15-25
- Sambanis, Nicholas (2001), Do Ethnic and Nonethnic Civil Wars Have the Same Causes? A Theoretical and Empirical Inquiry (Part 1) (Da li etnički i neetnički građanski ratovi imaju iste uzroke? Teorijsko i empirijsko istraživanje - prvi deo); in: *Journal of Conflict Resolution* 45 (3): 259-82
- Schlichte, Klaus (2002), Neues über den Krieg? Einige Anmerkungen zum Stand der Kriegsforschung in den Internationalen Beziehungen (Novosti o ratu? Nekoliko primedbi o straživanju rata s obzirom na međunarodne odnose); in: *Zeitschrift für Internationale Beziehungen*, 9 (1): 113-37
- Shaw Martin (2000), The Contemporary Mode of Warfare? Mary Kaldor's Theory of New Wars (Savremeni oblik ratovanja? Teorija novih ratova Meri Kaldor); in: *Review of International Political Economy* 7 (1): 171-92
- Suárez, A. R. (2000), Parasites and Predators. Guerillas and the Insurrection Economy of Colombia (Paraziti i grabljivci. Gerila i pobunjenička ekonomija u Kolumbiji); in: *Journal of International Affairs* 53 (2): 577-601
- Tilly, Charles (1990), *Coercion, Capital and European States (Prinuda, kapital i evropske države), AD 900 – 1900*, Cambridge
- Tilly, Charles (1985), War Making and State Making as Organized Crime (Vođenje rata i stvaranje države kao organizovani kriminal); in: Evans, Peter/Rueschemeyer, Dietrich/ Skocpol, Theda (Hg.), *Bringing the State Back In*, Cambridge: 169-91
- Waldmann, Peter (1997), Bürgerkrieg – Annäherung an einen schwer fassbaren Begriff (Građanski rat – pokušaj približavanja teško razumljivom pojmu); in: *Leviathan* 25 (4): 480-500
- Wood, David (2002), Israel no Longer Dependent on U.S. Military Assistance (Izrael više ne zavisi od američke vojne pomoći); in: *The Seattle Times*, 9. April 2002

Hakan Wiberg*

BIVŠA JUGOSLAVIJA 1990. GODINE: zašto je imala lošu prognozu

Bivša Jugoslavija je pre mnogo godina ušla u proces raspadanja, koji je, verovatno, daleko od toga da bude završen. Od 1991. godine on uzima nasilne oblike. Događaji u Makedoniji i na Kosovu 2004. godine pokazuju da je završetak tog procesa i tamo još uvek daleko. Postavljaju se pitanja da li je raspad bio neizbežan i da li je rat bio njegova neizbežna posledica.

Pokušaćemo da ova pitanja pretočimo u pitanja podesna za istraživanje, nastojeći da damo različite naknadne sudove koji se tiču bivše Jugoslavije u periodu oko 1990. godine. U društvenoj nauci ne postoje prirodni zakoni, tako da ćemo se baviti verovatnoćama, postavljajući pri tome pitanje koje su prognoze bile najverovatnije u tom momentu. Nisu korišćene empirijske činjenice koje nisu postojale u to doba, već su korišćene potvrđene opšte pretpostavke, čak i u slučaju kada su empirijsku potvrdu dobile posle 1990. godine.

Da li je raspad bio neizbežan?

Dakle, prvo pitanje odnosi se na to u kojoj meri je raspad bio verovatan, s obzirom na karakteristike bivše Jugoslavije i na okolnosti koje su postojale pre nekih petnaest godina. Postoji malo kvantitativnih istraživanja o tome kada i kako se države raspadaju. Relevantan klasičan zaključak je onaj koji je dao Ričardson (Richardson, 1960: 190f) da je verovatnoća za izbijanje građanskog rata sve manja, što dve grupe duže žive pod zajedničkom vladom. Ovaj zaključak ne govori ništa o mirnim raspadima, koji su u istoriji veoma retki, tako da se, u stvari, odnosi na veliku većinu slučajeva. Prvi problem koji se ovde javlja kada je u pitanju bivša Jugoslavija odnosi se na utvrđivanje njene starosti. Postavlja se pitanje da li njeno postojanje treba računati od 1918. godine ili od 1945. godine. Ako bismo računali od 1918. godine, Jugoslavija iz 1990. godine bila bi starija od dve trećine svih zemalja. U drugom slučaju, ako bismo računali od 1945. godine, ona bi još uvek pripadala starijoj polovini. Prognoza njenog opstanka na bazi samo ovog pokazatelja bila je negde u proseku, što znači da je svakako bilo manje verovatno da će se raspasti nego da će ostati.

* Doktor, Danski institut za međunarodne studije, Kopenhagen.

Ukoliko umesto toga upotrebimo *kvalitativnu* analizu, kao prvi problem javlja se neslaganje - neki smatraju da je bila osuđena na propast zbog niza razloga, dok drugi tvrde da se mogla u potpunosti održati. To koliko su argumenti *za* i *protiv* ubedljivi, predstavlja subjektivnu stvar ili bar sadrži velike subjektivne elemente. Doista je bilo pokušaja da se ona rasturi, a bili su i privremeno uspešni u periodu 1941-1945. godine. Male naoružane grupe Hrvata, koje su dolazile iz inostranstva, nisu uspele da dobiju mnogo podrške 1968. godine i bile su brzo potisnute. Hrvatsko proleće 1971. godine imalo je mnogo veću podršku, u početku i u partijskom rukovodstvu. Međutim, podrška je povučena kada su javni zahtevi brzo eskalirali od kulturne ka ekonomskoj autonomiji, a od nje ka secesiji (zahtevajući konačno i velike delove Bosne i Hercegovine), pa ono, kao pokušaj rasturanja, nije uspeo. Albanski ustanici na Kosovu 1968. godine i 1980/81. godine zahtevali su da budu priznati kao narod i kao republika u bivšoj Jugoslaviji. Posle krvavog poraza 1981. godine, zahtevi, uglavnom konzensualni, uskoro su eskalirali u zahtev za dobijanje potpune nezavisnosti. Niz privrednih reformi i ustavnih kompromisa sve više su smanjivali centralnu vlast, ali to svakako nije bilo isto što i raspad. U stvari, neka istraživanja (npr. Galtung 1996: 67f) ukazuju na suprotno, odnosno tvrde da osporavane države imaju više izgleda da prežive ukoliko obezbede, kada se za to postave zahtevi, autonomiju i konfederalizam, nego ukoliko odugovlače sa razmatranjem takvih zahteva. U svakom slučaju, ako kvalitativni aspekt dodamo kvantitativnom aspektu starosti, dobijamo drugačiju sliku. Bivša Jugoslavija je 1990. godine svakako spadala u malu grupu država čije je postojanje neprekidno osporavano iznutra.

Da li se raspad mogao odvijati mirnim putem?

Možemo postaviti i pitanje da li raspad mora da bude nasilan ako do njega dođe. Retroaktivna prognoza u ovom pogledu zavisi od toga u kojoj meri se usuđujemo da ekstrapoliramo iz čisto istorijskih regularnosti. Miran raspad država je istorijski veoma redak. Ukoliko pogledamo XX vek do 1990. godine i zanemarimo dekolonizaciju (u kom slučaju je situacija više izmešana), postoji veoma malo slučajeva u kojima se nova država pojavila iz postojeće, a da to nije bio rezultat svetskog, regionalnog ili građanskog rata (Wiberg 1983): Norveška iz Švedske (1905), Finska iz Rusije (1917), Singapur iz Malezije (1965) i raspad Ujedinjene Arapske Republike (1967). Svi ovi slučajevi su marginalni na jedan od više načina. Prvo, prvobitni odnos je bio prilično labav. U prva dva slučaja, postojala je pre personalna unija, nego zajednička država: Finska i Norveška su imale sopstvene ustave, parlamente, valutu itd. Malezija je bila federacija, a UAR labava zajednica dveju republika (uz još labaviji savez sa feudalnom kraljevinom Jemen). Drugo, nijedna od zajednica nije bila veoma stara: savezi su stvarani putem vojnog osvajanja 1814. godine, odnosno 1809. godine. Malezija je postojala dve godine, a UAR tri tako da se na njih može gledati

pre kao na propale pokušaje stvaranja federacije, nego kao na države koje su se raspale. Treće, na slučaj Finske se može gledati kao na rezultat Prvog svetskog rata koji je doveo do toga da Rusija bude urušena ranije (1917. godine, a revolucija u Finskoj izbila je početkom 1918. godine, kada je nezavisnost već bila uspostavljena i neosporavana). Četvrto, nijedna deklaracija o nezavisnosti nije osporavana izuzev – u izvesnoj meri – u slučaju Norveške (Švedska se konačno saglasila posle nekoliko meseci mirnih pregovora). Lenjin je priznao Finsku deklaraciju u decembru 1917. godine, Malezija je pozvala, zapravo, Singapur da se odvoji, a raspad UAR nije bio osporavan. Čak i posle velikog ustavnog kompromisa 1974. godine, a sigurno i pre toga, bivša Jugoslavija bila je “čvršća” država od svih gore navedenih.

Pre 1990. godine, bilo je nekih zahteva za ostvarivanje pune nezavisnosti, koji su odlagani posle mirnih pregovora ili referenduma. To su, na primer, zahtevi za odvajanje Faro ostrva od Danske 1946. godine, Kvebeka od Kanade i Škotske od UK pre jedne generacije. Ni u jednom od ovih slučajeva to pitanje nije definitivno nestalo. Jedini uspešan slučaj predstavlja odvajanje Bangladeša od Pakistana 1971. godine, ali samo zato što je Indija izvršila invaziju kako bi zaustavila krvoproliće pakistanske armije (uz više od deset miliona privremenih izbeglica u Indiji). Nekoliko pokušaja ugušeno je uz veliko nasilje (Tibet, Biafra, Katanga...), a u drugim slučajevima borbe su trajale decenijama (Mijanmar, Sudan, Eritreja, Istočni Timor...).

Prema tome, najbolje prognoze u 1990. godini bile bi - *da* je bilo deklaracija o nezavisnosti u bivšoj Jugoslaviji i *da* su one bile osporavane (što je veoma verovatno), onda je vrlo verovatno da bi to rezultiralo ratom u kome bi njihovi nosioci bili poraženi. U stvari, rata je *bilo*, ali oni *nisu bili* poraženi. Prema tome, sa analitičke tačke gledišta, najinteresantnije *post hoc* pitanje je *zašto nisu bili poraženi* uprkos velikim *a priori* šansama za to.

Ako bismo našoj bazi podataka dodali i godine posle 1990. godine, ne bi se ništa mnogo promenilo. Osim Čehoslovačke i SSSR, bila su još dva uspešna pokreta za dobijanje nezavisnosti. Posle indonežanske invazije na Istočni Timor 1974. godine, decenije oštre represije mogle su dovesti do smrti jedne trećine stanovništva. Uspeh je u potpunosti bio rezultat međunarodne diplomatske intervencije, kao i pretnji velikim ekonomskim sankcijama u situaciji kada su ostale samo male grupice gerilaca. Etiopija je prisajedinila Eritreju 1992. godine, uprkos Rezoluciji 390 (1975) Saveta bezbednosti UN, koja propisuje znatnu autonomiju u federaciji. Posle trideset godina ogorčenog rata, Narodni oslobodilački front Eritreje saglasio se da pomogne Narodnom oslobodilačkom frontu Tigreje da preuzme vlast u Adis Abebi. Posle tog gesta, TPFL se saglasio sa tim da bude priznata nezavisnost Eritreji. Oba obećanja su poštovana i nisu osporavana u kasnijem ratu koji je vođen među njima. Raspad Čehoslovačke nije bio osporavan. Kada je Slovačka pokušala da podrži političke zahteve

uz pretnju secesijom, čehoslovačka Vlada je očigledno bila srećna da se oslobodi Slovačke. Deklaracije Litvanije, Estonije i Letonije osporavane su oko godinu dana, sve dok Rusija nije proglasila svoju nezavisnost, okončavši tako *de facto* postojanje SSSR. Zaključak bi ostao isti - osporavana unilateralna deklaracija o nezavisnosti nema velikih izgleda da uspe ukoliko ne dobije veliku podršku spolja.

Statistika o ratu i karakteristikama država

Drugo pitanje može biti formulisano i tako što ćemo postaviti pitanje kakva je bila verovatnoća za izbijanje rata 1990. godine. Ovo zahteva retroaktivnu prognozu baziranu na svim faktorima za koje se zna da su u korelaciji sa izbijanjem domaćeg rata, u čemu je secesija jedan od (zlokobnih) faktora. Analiza će biti izvršena u tri etape: 1) Šta je uopšte poznato iz kvantitativnog istraživanja o uzrocima ratova? 2) Šta se ovome može dodati ako posmatramo i aspekte regionalnog konteksta? 3) Šta se dalje ovome može dodati ako se uzmu u obzir specifične karakteristike bivše Jugoslavije?

Već u odgovaranju na prvo pitanje nailazi se na neposrednu komplikaciju. Nekoliko studija je ponovilo – i nijedna nije osporavala – raniji zaključak da su međunarodni i unutrašnji ratovi, izgleda, različite vrste ratova. Značajan argument koji govori u prilog ovome je da pokazatelji spoljnih i unutrašnjih sukoba nisu skoro ni u kakvoj korelaciji jedni s drugim (Tanter 1966; Finsterbusch, 1974), barem dok ne uvedemo treće promenljive. Čak i tada, ne postoji jasan obrazac (Wilkenfeld, 1973). Jedno od pitanja o kome su vođene žučne rasprave o ratovima u bivšoj Jugoslaviji - uz jake pravne, moralne i emocionalne prizvuke – jeste da li su to sve vreme bili građanski ratovi, ili je to bio građanski rat koji se pretvorio u međunarodni zbog priznavanja (koji je napustio tradicionalne kriterijume za priznavanje), ili su bili međunarodni ratovi od prvog dana proglašenja nezavisnosti ili, pak, neka druga kombinacija. Ova diskusija (u kojoj ne bismo znali kako da dokažemo bilo koji stav koji bismo zauzeli) može se, međutim, izbeći. Naime, razmatramo prognoze *u 1990. godini* što zahteva korelate *domaćih* ratova. Da bismo bili sigurni, prvo ćemo razmotriti korelate ratova uopšte ili korelate međunarodnih ratova.

Još od pionira kvantitativne analize, kao što su Ričardson, Rajt i Sorokin (Richardson 1960; Wright 1942; Sorokin 1937), mnoštvo kvantitativnih studija moralo je da dovede u vezu učestalost ratova u nekoj državi sa velikim brojem karakteristika država. Ponekad je ovo rađeno uz obimna istraživanja, istovremenim analiziranjem velikog broja promenljivih da bi se videlo kakve se korelacije pokazuju. Sofisticiranije studije koristile su testiranje uzročnih modela tako što je posmatrano da li su, u stvari, prisutne određene korelacije koje su one predvidele. Rezultati su skoro u celini negativni. Korelacije pojedinačnih promenljivih sa ratom su skoro sve tako blizu nuli da nisu statistički značajne. Tamo gde su one bar statistički značajne, korelacija je skoro uvek tako slaba da na nju otpada samo nekoliko procenata ukupne varijacije u pojavi rata, pa je ta promenljiva prilično slaba da bi bila prognoza za rat. Među

onim malim brojem promenljivih koje su jače od nje, još manji broj je postao solidniji tako što je uspešno repliciran. Promenljive koje zadovoljavaju većinu ili sve ove želje i koje stoga omogućavaju bar slabu prognozu rata su, u suštini, sledeće:

A1) U proseku, velike sile mnogo više ulaze u međunarodne ratove, nego što to čine druge države (Wright 1942, Wallensteen, 1973).

A2) Države koje imaju mnogo međunarodnih granica u proseku više ratuju od ostalih. Ako korelacija otkriva neku uzročnost, ona se pre kreće od granica ka ratovima, nego obrnuto (Richardson 1960; Weede 1973).

A3) Bilans raspoloživih dokaza govori u prilog tezi da države koje su "prekomerno naoružane" – u smislu da imaju veću vojnu spremnost (ljudstvo, rashode) nego što je prosek za njihovu veličinu – više ulaze u ratove nego druge. Međutim, ovaj odnos je složen i ponekad se javlja problem "kokoške i jajeta", odnosno pitanje šta prouzrokuje šta (Wiberg, 1990).

Neke studije su utvrdile dopunske korelate (Rummel 1979), ali se oni nisu mogle ravnati sa ova tri navedena. Korelacije su bile slabe, odnosno bila je potrebna treća promenljiva da bi se one našle, te studija nije bila replicirana. Daćemo samo nekoliko primera: 1) Država koja je u rangirnoj neravnoteži (koja se više rangira prema vojnoj i ekonomskoj snazi nego prema diplomatskom priznanju) u nekom trenutku učestvuje neznatno više od proseka u ratu 10-15 godina kasnije (Wallace 1975); 2) Ako neka demokratska država ima neke vrste spoljnih konflikata, ona docnije ima više od proseka neke vrste unutrašnjih konflikata. Ako, pak, autoritarna država ima neke druge vrste internog konflikta, onda ona ima kasnije više od proseka neke vrste spoljnog konflikta (Wilkenfeld 1973).

Parovi država koje ulaze u rat?

Celokupna slika uzroka ratobornosti ili miroljubivosti pojedinih država pokazuje nedovoljno jasne strukture (Vasquez 2000). Razlog ovome *može* biti to što su ratovi tako specifični i individualni da je moguće napraviti samo mali broj validnih generalizacija, a praktično sve generalizacije koje se mogu naći u literaturi su nevalidne, jer nemaju uočene značajne korelacije koje bi ih podržale. *Možda* je razlog to što se posmatraju pogrešne *promenljive*, ali to je malo verovatno. Vrlo veliki broj promenljivih, uključujući i sve tradicionalne ideje, ispitano je u sistematskoj analizi podataka. A *možda* smo posmatrali pogrešan *nivo*, jer je "za tango potrebno dvoje". Pogledajmo, stoga, u kakvoj su vezi karakteristike *parova država* sa njihovim ulaženjem u *međusobni* rat. Ovo je ispitivano u nekoliko studija, ali je i slika koje one daju relativno maglovita. Bitni rezultati uglavnom, ali ne i u celini, odražavaju one sa nivoa jedne države (Wiberg, 2000, 2002):

B1) Prosečan par koji su činile velike sile imao je ranije mnogo više izgleda da uđe u rat, nego što je to imao prosečan par koji se sastoji od jedne velike sile i jedne manje države. Verovatnoća za izbijanje rata u ovom paru je, pak, mnogo veća od verovatnoće u prosečnom paru koji se sastoji od dve male države. Međutim, u periodu posle 1945. godine jedan deo slike se potpuno

menja. Prosečan par sačinjen od velikih sila uopšte ne ratuje, iako ne postoji konsenzus o tome zašto je to tako. Osim toga, velike sile su jedine koje se bore sa zemljama koje im nisu susedi. Nekoliko izuzetaka, kao što su Vijetnam i Čehoslovačka, bilo je prouzrokovano time što je neka velika sila vukla za sobom satelite (Wallensteen 1973).

B2) Obimna trgovina između dve države povezana je sa ratom među njima ispod proseka, ali je ovde problem “šta je starije, kokoška ili jaje” (Barbieri 2002). Međutim, postoji jedan značajan uslov, a to je da je ta trgovina relativno *simetrična*. Ako je veoma *asimetrična*, tj. ako neka velika sila uzima veliki deo trgovine neke manje države, onda je verovatnoća za izbijanje rata jasno veća, nego ako je trgovina simetrična. Kada se velika sila bori sa malom silom, onda je ova druga vrlo verovatno u zoni ekonomskog uticaja prve i čak i ekonomski satelit veće sile (Wallensteen 1973).

B3) Ako dve “prekomerno naoružane” države (u gore navedenom smislu) imaju militarizovan spor, onda je dvostruko više verovatno da će on eskalirati u rat, nego što će to biti u sporu jedne “prekomerno naoružane” i jedne “nedovoljno naoružane”, čiji je rizik dva puta veći od onog koji imaju dve “nedovoljno naoružane” države (Singer 1981). Za dve “prekomerno naoružane” države rizik je izgleda naročito visok ukoliko su se upravo trkale u naoružanju (Wallace 1979, Smith 1980), ali je veličina ovog rizika osporavana (Wiberg 1990).

B4) *Demokratija* je naročito interesantna. Standardni zaključak nekoliko studija o pojedinačnim državama je da ona nema nikakvog efekta na izbijanje rata. Demokratske države nisu ni više miroljubive, ni više ratoborne od drugih država. Pa ipak, kada pogledamo parove država, nalazimo sasvim drugačiju sliku. Nekoliko studija se slaže u tome da dve stabilne demokratije *ne* ulaze u rat jedna s drugom (sa vrlo malo i sasvim marginalnih izuzetaka) i to je tzv. *hipoteza duple demokratije* (Gleditsch&Hegre 1997). Već smo videli da razlog ovome nije to što su demokratije *per se* miroljubivije, jer nisu. Empirijski je pokazano da tome doprinose dva tipa objašnjenja. Prvi je interni. S političke tačke gledišta, u demokratiji koja drugoj demokratiji preti ratom nema šta da se dobije, a ponekad ima i da se izgubi, dok ratovanje sa nedemokratijom može povećati političku podršku. Drugi je da su demokratije u izuzetno visokom stepenu vezane jedna za drugu u zajedničkim organizacijama, sa zajedničkim normama i vrednostima. I jedno i drugo ima određenu vrednost kao objašnjenje.

Prvi korak: statistika o domaćim ratovima

Toliko o međunarodnim ratovima. Pošto tražimo prognozu internog rata u bivšoj Jugoslaviji u 1990. godini, ovi nalazi nemaju velikog značaja, sem ukoliko njene republike fiktivno ne posmatramo kao nezavisne države i pre objave nezavisnosti. Kada njihova nezavisnost kasnije bude postala jasna činjenica, neki od gornjih rezultata mogu se koristiti za merenje verovatnoće rata među njima. Ovo, međutim, mora biti ostavljeno za neku drugu analizu.

Moraju se dodati neke ograde. Prvo, moramo uvek biti oprezni kada izvlačimo zaključke iz pukih korelacija koje imaju uzročne odnose. Drugo, postoje razne kategorizacije ratova u kojima obično "unutrašnji" ili "domaći" ili "građanski" rat čini jednu od kategorija, ali se često priznaje da ne postoji jasna i oštra linija između njih i međunarodnih ratova. Nekoliko slučajeva mogu biti klasifikovani istovremeno i kao jedni i kao drugi ili, pak, formiraju neku specijalnu, "mešovitu" kategoriju. Treće, "unutrašnji sukob" nije homogena kategorija. On se ponekad dalje deli u dva ili čak tri tipa, onda kada rat između organizovanih snaga predstavlja jedan tip, državni udar drugi i nemiri treći. Pa ipak, prikupljeni statistički podaci o ratovima imaju tendenciju da jednostavno koriste ukupan ili godišnji broj žrtava kao merilo za uključivanje. Četvrto, većina kvantitativnih istraživanja o korelatima rata uglavnom je bila o međunarodnim ratovima, koji su se decenijama smanjivali u relativnom smislu i na koje danas odlazi manje od jedne desetine svih ratova (Gantzel 1997, Eriksson 2003). Konačno, s obzirom na nepostojanje korelacije između spoljnog i unutrašnjeg rata, ne treba da nastojimo da lociramo uzroke ovih drugih, koristeći korelate prvog. Potrebna su nova proučavanja.

Sve veći broj značajnih proučavanja o domaćim ratovima je odista sproveden u toku dve poslednje decenije i niže su dati najznačajniji rezultati zajedno sa procenama kako oni mogu da doprinesu (retroaktivnoj) prognozi za bivšu Jugoslaviju u 1990. godini. Nekoliko njih ima veze sa privredom.

1a) Što je država siromašnija, to je veći rizik od izbijanja građanskog rata, sa izuzetkom veoma siromašnih država gde rizik opet neznatno opada (FitzGerald 2000).

1b) Ovaj odnos je snažan.

1c) Bivša Jugoslavija je bila u poziciji niskog rizika, ali je privredna kriza u sedamdesetim i osamdesetim godinama XX veka gurnula u pravcu visokorizične zone.

2a) Duge i velike depresije nagnju tome da dovedu do političkog radikalizma jedne ili više vrsta. Koja će tačno vrsta radikalizma biti, zavisi od posebnih okolnosti.

2b) Ovaj odnos je indirektan, pošto radikalizam može, a ne mora da dovede do rata.

2c) Bivša Jugoslavija je bila u ekstremnoj poziciji u smislu dužine i dubine krize. Kada je reč o BDP po glavi stanovnika (što je po opštem priznanju prilično slab pokazatelj toga kako ljudi stvarno žive), prosečan radnik u bivšoj Jugoslaviji izgubio je oko polovinu svog realnog dohotka u toku osamdesetih godina XX veka i vratio se na nivo iz 1960. godine (Schierup 1990).

3a) Nedavna istraživanja Svetske banke i drugih ukazuju na to da, što je veći udeo primarnih dobara u izvozu jedne države, to postoji sve veći rizik od izbijanja građanskog rata (Collier&Hoefler, 1998).

3b) Dok je ovaj nalaz relativno snažan i repliciran, njegovo je tumačenje (prvobitno u smislu "pohlepe" i "nezadovoljstva") još uvek osporavano, a uzročni odnosi su nesigurni (Ross, 2004).

3c) Bivša Jugoslavija nije bila u zoni visokog rizika, ali se kretala prema njoj. Razni delovi bivše Jugoslavije imali su sasvim različite vrednosti, tako da je Slovenija bila na jednom kraju ekstrema, a Kosovo na drugom.

4a) Postoje određeni dokazi da su velike regionalne razlike u bogatstvu povezane sa većim rizikom izbijanja domaćeg rata.

4b) Ovi dokazi, međutim, nisu sistematski kvantitativni, tako da njihov relativni značaj u prognozi može biti nizak.

4c) Bivša Jugoslavija je u ovom pogledu bila na ekstremnom kraju u Evropi. Već su razlike između Slovenije i Srbije ili Hrvatske bile velike koliko i najveće razlike u Švedskoj. Razlike su nesumnjivo rasle između ekstrema (Slovenija i Kosovo), ali je slika, inače, sporna u ovom pogledu. Osim toga, bivša Jugoslavija je spadala u onaj mali broj "sendvič" slučajeva (kao što su Španija i SSSR) u kojima bi se neki delovi otcepljivali i to najsiromašniji, zato što su (između ostalog) siromašni, a najbogatiji, zato što su (između ostalog) bogati. Situacija se zaoštrila i zbog zahteva Međunarodnog monetarnog fonda da se ukinu fondovi za razvoj, iz kojih su sredstva išla od bogatijih u siromašnije delove bivše Jugoslavije.

5a) Izgleda da rizik od izbijanja revolucije postaje naročito veliki ukoliko iza perioda brzog poboljšanja, koje stvara veća očekivanja, dođe kretanje u suprotnom pravcu (Davies, 1962).

5b) Dokazi su više anegdotskog, nego sistematskog karaktera i bili su osporavani, tako da njihov značaj mora biti prilično mali.

5c) Izbor mesta na koje bismo locirali bivšu Jugoslaviju zavisi od toga koji vremenski period posmatramo. Kod nekih izbora, ona se nalazi u grupi ekstremno visokog rizika. Može se, međutim, dokazivati da je najveći rizik postojao nekoliko godina pre 1990. godine i da su se ljudi do tada bili navikli na pogoršanje životnog standarda i na mikronivou razvili načine kako da opstanu onda kada su oni na makronivou podbacili (Schierup 1990).

6a) Opšte je verovanje među "federalističkim" misliocima o EU da ekonomska integracija promoviše i da čak, u krajnjoj liniji, zahteva političku integraciju.

6b) Ovo nije čvrsto empirijski dokumentovano. Štaviše, odnos je bar indirektan, jer manja politička integracija ne znači nužno i rat.

6c) Kada je šezdesetih godina XX veka počela ekonomska decentralizacija, bivša Jugoslavija je dugo išla u suprotnom pravcu. Sve manji deo trgovine odvijao se između republika, a sve veći unutar njih i sa inostranim centrima ekonomske moći (naročito u severnoj Italiji i južnoj Nemačkoj). Međutim, izgleda da su sve dublju krizu u osamdesetim godinama XX veka pratili neki kontrapostupci (više iz nužde nego iz preferencije).

Još uvek traje vatrena debata – uopšte, a i posebno u pogledu bivše Jugoslavije – o tome u kojoj meri su građanski ratovi povezani sa etnonacionalnim sukobima, s tim što su ekstremni stavovi da ovo dvoje "stvarno uopšte nisu", odnosno da "prvo i pre svega" jesu povezani. S obzirom na otvorene ili skrivene moralne i političke agende u ovoj debati, nema nikakve verovatnoće da će ona u bliskoj budućnosti dovesti do nekakvog konsenzusa. U svakom slučaju, interesantne su neke uočene demografske regularnosti:

7a) Uopšte gledano, izgleda da je rizik od građanskog rata nešto veći u državama koje su etnički heterogene, iako po ovom pitanju ne postoji opšta saglasnost. Međutim, naročito je razlika u riziku visoka u bivšim državama centralne/istočne Evrope i bivšem Sovjetskom savezu (Wiberg 1996): što je najveća grupa u nekoj državi manja, to je veći empirijski posmatrani rizik od raspada, od izbijanja građanskog rata, *de facto* podele ili kombinacije ovih.

7b) Odnos je prilično slab u opštem smislu. Jači je u Evropi, gde je većina najmanje trećine (po veličine najveće etnonacionalne grupe) imala jednu ili više upravo pomenutih posledica, dok niko među najvećom trećinom nije došao ni blizu toga.

7c) Bivša Jugoslavija je prema pokazatelju “najveće grupe”, sa 38% Srba (a Bosna i Hercegovina je bila broj tri sa 42% muslimana), spadala u ekstreme u Evropi.

8a) Ukoliko je neka etnički manjinska grupa jako koncentrisana u jednoj geografskoj oblasti i tamo predstavlja značajnu većinu, rizik od izbijanja nasilja je smanjen.

8b) Postoji jasna empirijska podrška ove postavke (Melander 1999: 951).

8c) Kada je reč o bivšoj Jugoslaviji, ovo mnogo zavisi od toga koje manjine posmatramo: postoji velika razlika između bliske korelacije Slovenaca i Slovenije na jednoj strani ekstrema i “leopardove šare” u Bosni i Hercegovini na drugoj strani. Otuda je primenljivost ove postavke složena. U najboljem slučaju, ona nam može reći da je rizik od ekstenzivnog rata bio najmanji u Sloveniji, a najveći u Bosni i Hercegovini.

Konačnu grupu faktora možemo nazvati političkom, ukoliko nam je potrebna zajednička oznaka za njih:

9a) Što je država mlađa (računajući od sticanja nezavisnosti), to je rizik od izbijanja domaćeg rata u njoj veći (Hegre et al. 2001).

9b) Odnos je umereno jak.

9c) Čak i onda kada bismo uzeli 1945. godinu kao datum rođenja bivše Jugoslavije, ona bi pre bila u srednjoj rizičnoj zoni, nego u zoni visokog rizika. Međutim, sve nove države na koje bi se mogla raspasti bile bi u zoni najvišeg rizika.

10a) Prethodni unutrašnji rat povećava opasnost od izbijanja novog rata. Što je rat bio skorije, to je rizik veći (Hegre et al. 2001).

10b) Odnos je umereno jak, a njegov karakter je osporavan (Walter 2004).

10c) Za bivšu Jugoslaviju, potrebno je izbalansirati dve suprotne tendencije. S jedne strane, bivša Jugoslavija je, uz Španiju koja joj se u tridesetim godinama XX veka najviše približila, bila na ekstremnom kraju u Evropi kada je reč o dužini i smrtnom ishodu prethodnog građanskog rata (u kontekstu međunarodnog Drugog svetskog rata). Ovo govori u prilog visokog rizika. S druge strane, kada je reči o 1990. godini, treba uzeti u obzir da su ovi ratovi bili pre više od 45 godina, što opet govori u prilog umerenijeg rizika. U svakom slučaju, moguće nasilno razilaženje značilo bi visok rizik od izbijanja unutrašnjeg rata u svim zemljama naslednicama ili bar u onima u kojima su drugi uslovi to omogućili (što bi stvarno isključilo samo Sloveniju).

11a) Rat je u složenom odnosu sa demokratijom i demokratizacijom. Stabilne demokratije imaju najmanje unutrašnjeg nasilja, dok stabilne autokratije imaju neznatno veći rizik. Države koje su između ovih polova imaju znatno veći rizik. Ustanovljeno je, štaviše, da ovaj veći rizik zavisi od položaja zemlje – negde između – kao i od kretanja, odnosno od toga da li se država kreće u pravcu ka ili u pravcu od stabilne demokratije (Hegre et al. 2001).

11b) Rizik od izbijanja rata veći je – za oko jedan i po – u državama na sredini skale demokratije, nego onaj u državama na bilo kom od suprotnih krajeva.

11c) Bivša Jugoslavija – kao i njene republike i autonomne pokrajine – nalazila se, svakako, negde između suprotnih krajeva, pa je stoga imala rizik veći od proseka. Osim toga, ona se u to vreme jasno kretala, dodajući tako još više tom riziku. Bilo bi potrebno dublje istraživanje da bi se ustanovilo da li se ona (a kasnije i njene naslednice) kretala “uzbrdo” (u tom slučaju bi više demokratije povećavalo rizik) ili “nizbrdo” (u tom slučaju bi dalja demokratizacija smanjila opasnost od izbijanja rata).

Provizorni rezime prognoze za bivšu Jugoslaviju, u svetlu generalizacije kvantitativnih proučavanja mogućih prediktora i vrednosti za ovo područje, mora biti sledeći: nekoliko pokazatelja doprinelo je negativnoj prognozi – neki od njih zato što su bili relativno jak prediktor, a neki od njih zato što je bivša Jugoslavija imala ekstremne vrednosti za promenljivu prediktora. Istovremeno, jedva da je bilo nekih pokazatelja koji bi doprineli da se situacija razvija u suprotnom pravcu. U najboljem slučaju, oni bi implicirali da rizik bivše Jugoslavije nije bio veći od prosečnog. Prognoza je, stoga, prema međunarodnim upoređenjima bila loša, a verovatno i najgora u celoj Evropi. Pa ipak, ovo treba precizno tumačiti. To sigurno ne govori da je rat bio neizbežan, odnosno to čak i ne kaže da je rat bio verovatniji od mira. Bilo bi potrebno mnogo više analize modela i statističkog rada da bi se to otkrilo.

Drugi korak: regionalne karakteristike

Preći ćemo na drugu etapu i videti na koji način naknadne (a i sadašnje) prognoze mogu biti bazirane na regionalnim karakteristikama Jugoistočne Evrope, uključujući u to i njeno istorijsko nasleđe. Oba termina zahtevaju razjašnjenje. Kako je region definisan i koje zemlje spadaju u njega, zavisi od toga koji vremenski period proučavamo, kao i od toga za koje smo aspekte zainteresovani.

Ukoliko posmatramo geopolitički aspekt, možemo zaključiti da je ovom regionu često pripisivan veliki strateški značaj. Nekadašnji ministar odbrane Nikola Ljubičić, na primer, kaže (1977: 249): “Teritorija SFRJ je od izuzetnog strateškog značaja ne samo kao balkanska nego i mediteranska i centralno evropska zona”. Međutim, ovo se menjalo s vremenom, kao što su se menjali i razlozi za to. Osvajači iz Azije koji su išli prema Evropi morali su uvek proći ovuda, a i oni koji su išli u suprotnom pravcu su to radili isto tako često.

Postepenim raspadom Otomanskog carstva rastao je strateški značaj Balkana. Evropske sfere interesa ovde su se sukobljavale “na mekom trbuhu Evrope” i uključivale lokalne aktere u svaki veliki rat. Formula Hladnog rata – 2+2+2 – ukazuje na to da je i Turska, sa ovog stanovišta, deo ovog regiona, mada se na Tursku ponekad gleda kao na tampon (ili na raskrnicu) između evropskog i bliskoistočnog bezbednosnog kompleksa (Buzan 1991: 210). Za vreme poslednjeg vrhunca Hladnog rata, početkom osamdesetih godina XX veka, predsednik Regan izdao je nacionalnu bezbednosnu direktivu o opštoj destabilizaciji komunističkih režima u Evropi, a bivša Jugoslavija nije bila izuzeta iz toga. Pa ipak, 1990. godine Hladni rat je preživljavao svoje poslednje momente i postoji neslaganje u vezi sa tim kako je to uticalo na ovaj region, odnosno da li je to uticalo da on gubi značaj ili da ga zadržava zbog novih razloga.

Ekonomski gledano, region je drugačije definisan. Vekovima je imao satelitske odnose sa bolje razvijenim delovima Zapadne Evrope, bilo da je reč o italijanskim gradovima-državama, o pojedinačnim zapadnoevropskim državama, o SSSR i drugim delovima istočnog bloka ili, konačno, o EU u odnosu na koju je sada slabiji nego ikad pre. To je bilo tako što je njime politički vladalo Otomansko ili Habzburško carstvo ili se sastojao od država koje su imale, bar nominalni, suverenitet. Glavni izuzetak bio je u većem delu perioda Hladnog rata kada su stari odnosi u komunističkim državama za izvesno vreme bili raskinuti, ali na različite načine: postojanje zavisnosti od SSSR (Bugarska, Rumunija, rana Albanija), postojanje izbalansiranih trgovinskih partnera (Jugoslavija), nalaženje partnera i na drugim mestima (srednja Albanija) ili pokušaj zavođenja autarhije (kasnija Albanija). Pa ipak, u najvećem delu regiona su šabloni trgovine, koji su se menjali, kao i zavisnost od MMF ponovo stvorili satelitske odnose sa Zapadom, pa čak i pre nego što je okončan Hladni rat.

Drugi aspekt je aspekt istorije i kulture, odnosno istorijskog nasleđa. Kada je reč o ovom terminu, treba biti pažljiv iz nekoliko razloga. Prvo, viđena istorija ili istorijski mitovi, kao determinante onoga što se dešava, često su značajniji od “objektivne istorije”. Ako se pisanje ove druge može promeniti zbog novih otkrića ili tumačenja, to onda još više važi za prvu. Primer toga je “izmišljanje istorije” u poslednjih nekoliko decenija u bivšoj Jugoslaviji (a i drugde) da bi bili legitimizovani postkomunistički režimi, nacionalistički pokreti, secesionizam itd. Drugo, “determinanta” ne znači isto što i “determinizam”, niti ga podrazumeva. Istorijsko nasleđe je samo jedna od formativnih snaga i njen relativni značaj je isto tako promenljiv. Prema tome, ideja da “pošto je to uvek bilo tako, tako treba i da ostane” pogrešna je iz nekoliko razloga. Pošto su ove ograde iznete, ipak postoje dobri razlozi da istoriju ne treba odbacivati. Da bi neki sukob bio shvaćen, potrebno je poznavati dug period njegove stvarne, kao i zamišljenih istorija.

Jedno od istorijskih nasleđa Balkana je ono nasleđeno od Otomanskog carstva – to kako je stvoreno (brutalno osvajanje, ali i primena principa “zavadi, pa vladaj”), to kako je funkcionisalo i to kako se raspalo. Njegovo funkcionisanje je na neki način bilo veoma centralističko, ali pre otomansko,

nego tursko. Ljudi iz cele ove oblasti mogli su da se uspnu na visoke položaje onda kada su se jednom (dobrovoljno ili prisilno) integrisali u sredinu preobraćanjem u islam, a ponekad čak i onda kada to nisu učinili, na primer, fanariotski Grci bili su administratori i sveštenici, postojali su lokalni vazalski kneževi (Srbija, Rumunija, itd.) koji su ostali hrišćani, kao i monoteističke verske institucije koje su uživale značajnu sektorsku autonomiju u “milje” (millet) sistemu. U svim ovim slučajevima, međutim, tražena je stroga lojalnost Otomanskom carstvu. Ovo je među stanovništvom često tumačeno kao izdaja, što je, uostalom, i bilo preobraćanje u islam. To se jasno može videti u spevu “Gorski vijenac” Petra Petrovića Njegoša (1948). Prema “milje” sistemu, verski lideri bi vršili politički uticaj (“ethnarchos”) daleko izvan čisto duhovnog uticaja. U početku su postojala samo tri miljea (hrišćanski, jevrejski, zoroastrijski), koji su imali toliko malo nacionalnih karakteristika, koliko je imala i islamska Umma. Ipak, tokom 19. veka umnožili su se do sedamnaest miljea, dolazeći bliže definiciji naroda, i to u isto vreme kada je rani turski nacionalizam sve više podrivao otomanski karakter carstva. Proliferacija miljea je, odgajanjem saveznika unutar Otomanskog carstva, velikim evropskim silama olakšala to da “zavade i vladaju”. To je doprinelo njegovom raspadu i rasparčavanju Turske pred Prvi svetski rat, sve dok ovaj proces nije zaustavio Kemal Atatürk (Jung 2001). Iz ovog procesa proistekla je tendencija u nasleđima da verska distinkcija Mi/Oni bude definisana, sa zloslutnim implikacijama koje ovo može imati u nekoj oblasti gde postoji kombinovanje linija razlike između hrišćanstva i islama sa onom između katoličanstva i pravoslavlja.

Otomansko nasleđe je u skoro čitavom regionu (osim Slovenije i uglavnom Hrvatske) pojačalo još starije pravoslavno nasleđe. Podela pravoslavnog hrišćanstva na autokefalne crkve na kraju je postala blisko povezana sa definicijom nacije, a uvek je, na neki način, bila povezana i sa svetovnom političkom vladavinom, počevši od cezaro-papizma, kao jednog ekstrema, do ponižavajuće subordinacije komunističkim režimima, kao drugog.

Još jedno nasleđe nosi malu toleranciju za manjine koje ne pripadaju titularnim nacijama, bilo da su definisane verski, jezički ili i na jedan i na drugi način. Ove pojave vidimo svuda u skorašnjoj istoriji: Kurdi su u Turskoj doskoro definisani kao “planinski Turci”, a njihov (vrlo različit) jezik bio je zabranjen; Makedonci i Albanci u Grčkoj su teško helenizovani lingvistički, a Turci su nazivani muslimanskim Grcima; Bugarska je pokušala da bugarizuje tamošnje Turke, a Rumunija da rumunizuje Mađare. Ono što se dogodilo u bivšoj Jugoslaviji posle Hladnog rata (ali takođe i dugo pre njega) deo je šire šeme. Termin “etničko čišćenje” smislio je Srbin Čubrilović 1930-ih godina, a koristile su ga hrvatske ustaše tokom Drugog svetskog rata. U oba slučaja je reflektovao starije ideologe među sopstvenim narodima i starije procese u ovoj oblasti, kako o ratovima 1912-1913. svedoči Karnegi komisija (Carnegie, 1993). To znači da je borba između građanskih i etničkih podela naroda daleko od toga da je završena i da može uzeti vrlo nasilne oblike. U stvari, ona nije gotova ni u Zapadnoj Evropi. Pojmovi “patrie” (otadžbina) i “nacija” preuzeti iz francuskog prosvetiteljstva dugo su činili da Francuska izgleda kao

paragon građanske definicije. Ipak, proces Drajfus bio je grozan šok za francuske (i druge) Jevreje, a Le Pen se sada buni protiv toga. Posleratna Nemačka je izgledala kao konačni trijumf građanskog nad etničkim, ali znakove pitanja postavlja lakoća sa kojom državljanstvo dobijaju ljudi koji nikad ranije nisu bili u Nemačkoj i često i ne govore nemački jezik (iz regiona Volge) i teškoća sa kojom isto državljanstvo dobijaju oni koji su rođeni u Nemačkoj i savršeno govore nemački jezik (Turci i drugi). Termin "britanski" predstavljao je građanski termin za nekoliko generacija, ali je imao svoja ograničenja, kako je to demonstrirano u Severnoj Irskoj, Škotskoj i čak Velsu. Belgija je u procesu raspada duž etničkih linija, a možda isto važi i za Španiju.

Za jednu zemlju, snagu i blagoslov za njeno stanovništvo predstavlja to da je građanska definicija opšte prihvaćena ili da barem (kao, na primer, u Švajcarskoj i Finskoj) ima jasan prioritet nad etničkim. Ipak, stići do toga nije lako. Ignorisanje jakih etničkih definicije samo zato što ih ne odobravate veoma je opasno, a pokušavanje da se one nametnu političkim naredbama može biti suicidalno, pošto manjine upravo to mogu smatrati pokušajem titularne nacije da ih iskoreni, bez obzira na to koliko ustavi i druga dokumenata tvrde suprotno. Oni prosto ne postaju kredibilni.

Bendžamin Dizraeli je 1876. godine govorio o "starim etničkim mržnjama" da bi se suprotstavio zahtevima za britansku intervenciju protiv Turske, a Džon Mejdžor ga je iz sličnih razloga citirao 1993. godine (Malcolm 1994:xx). Mada ima značajnih dokaza koji se mogu navesti protiv ovih ocena, ako izmenimo termin "mržnje" u termin "strahove", možemo se približiti široko rasprostranjenim balkanskim realnostima. Jedna važna stvar je da takvi strahovi u kolektivnoj memoriji, kad su jednom izazvani, mogu imati slične bihevioralne manifestacije kao one koje izaziva mržnja. Druga stvar je da se strahovi lakše izazivaju (u sopstvenim očima nevinim) ponašanjem Drugog, nego onda kada ne postoji takvo nasleđe.

Postoji još jedno široko rasprostranjeno nasleđe u ovom regionu (i šire), a to je pad komunističkih režima (koji je bio u punom zamahu 1990. godine), te time i marksističko-lenjinističke legitimizacije ideje države, koje je dovelo do potrage za drugima. Kako je nekoliko autora istaklo, nacionalističke ideologije su često bile snažni konkurenti liberalnim ideologijama (ponekad se čak i stapale sa njima). Ipak, i ovde nalazimo nekoliko različitih slučajeva. Tamo gde je sama država bila etnički homogena i imala staru i jaku državnu tradiciju, ovo nije nosilo rizik od izbijanja građanskog rata. U najgorem slučaju, nosilo je rizik od pojave iredentizma, što je takođe, ako se suviše glasno manifestuje, značilo gubitak mogućnosti da se jednog dana uđe u EU. Heterogenije države sa slabim državnim tradicijama čine suprotan slučaj, koji nosi mnogo veće rizike. U tom pogledu, bivša Jugoslavija imala je loše izgleda. Bila je visoko heterogena, sa kratkim državnim tradicijama koje su već jednom doživele slom kada su Hitler i Musolini pronašli lojalne kolaborante u nekim etničkim grupama, i imala je unutar sebe nekoliko grupa sa sopstvenim državnim tradicijama.

Reći ćemo obazrivo da loša prognoza koja proističe iz prvog koraka ove analize nije opovrgnuta drugim korakom, već je pre njime pojačana, bez obzira na to što kvalitativni karakter drugog koraka otežava da neke cifre budu

stavljene u prognozu ili da bude rečeno da li je rat bio verovatniji od mira. U relativnom smislu, međutim, drugi korak pojačava prvi provizorni zaključak da je bivša Jugoslavija imala najgoru prognozu u Evropi. Sada ćemo videti u kojoj meri ovo mora biti revidirano u slučaju kada se fokus još više suzi trećim korakom kojim idemo ka retroaktivnoj prognozi.

Finalni korak: karakteristike bivše Jugoslavije

Ovaj korak podrazumeva razmatranje određenih karakteristika bivše Jugoslavije kako bi one bile dodate prognozi baziranoj na prva dva koraka, koja su pokušala da daju odgovor na pitanje šta bi bilo u slučaju da je bivša Jugoslavija bila prosečna država, a uz to i prosečna balkanska država.

1. Jedna od karakteristika može biti rezimirana iz gore prezentovanih podataka. Bivša Jugoslavija imala je ekstremne ili vrlo visoke vrednosti za nekoliko promenljivih koje su statistički povezane sa domaćim ratom.

2. Reganova politika opšte destabilizacije komunističkih zemalja nije pravila izuzetke za bivšu Jugoslaviju. Uz to, destabilizaciju je takođe pokušao i zapadnonemački *Bundesnachrichtendienst* u saradnji sa hrvatskim organizacijama u izgnanstvu (Schmidt-Eenboom 1995).

3. Dok su mnoge evropske države imale povremena politička neslaganja u vezi sa svojim ustavima, bivša Jugoslavija je izgleda bila jedinstvena po ovom pitanju sa svojim dugim nizom istih. To je počelo već prilikom planiranja njenog stvaranja (Banac), kada su Srbi želeli državu francuskog tipa, a Hrvati državu po uzoru na Švajcarsku. Bilo je ponovljenih ustavnih kriza u prvoj Jugoslaviji i niz ustavnih promena u drugoj Jugoslaviji. Pitanja koja su formalno definisala konfliktne ciljeve na samom kraju bila su u suštini ustavna: unilateralno smanjenje autonomije Kosova koju je sprovodila Srbija, zahtevi Slovenije i Hrvatske za postizanje *de facto*, a kasnije i *de jure* nezavisnosti itd. Ostajalo je sve manje centralne vlasti, a efikasnost onoga što je preostalo bila je dodatno smanjena potrebom za postizanje konsenzusa u važnim odlukama. Uz to, ona je brzo izgubila legitimitet koji je još uvek imala, naročito posle izbora u svim republikama 1990. godine.

4. Čak i posle Hladnog rata, na Zapadu je ostao da postoji "hladnoratovski filter" za sukobe, naročito u SAD. Ovaj filter može biti opisan tako da ima tri aksioma:

A. Sukob ne može imati više od dve strane ("postaje suviše težak za čitaoca/gledaoca").

B. Strane moraju biti države ili nešto nalik tome što može biti personifikovano liderima.

C. Mora postojati jedan Loš Momak, a samim tim drugi momak je Dobar.

Neka istraživanja mogu identifikovati par sukoba koji, čak i posle prolaska kroz ovaj filter, nisu isuviše loše predstavljeni, ali to definitivno ne važi za bivšu Jugoslaviju. Pre svega, ovaj složeni konfliktni šablon sastojao se od podkonflikata. Ovi su, opet, imali obično tri ili više strana: Srbi/Hrvati/Slovenci na severu, Srbi/Hrvati/Muslimani u centru, Srbi/Albanci/Makedonci na jugu.

Važan problem je koji se za bivšu Jugoslaviju javlja u aksiomu A je da višestranici konflikti imaju stratešku logiku koja se potpuno razlikuje od logike dvostranog konflikta, sa menjanjem koalicija kao čestim šablonom. Menjanje koalicija je bio šablon mnogo pre nego što su sukobi militarizovani (Ramet 1992). Glavni problem koji se javlja u aksiomu B je da se ovaj aksiom fokusira na (stereotipne prezentacije) ličnosti, odnosno pojedinačne lidere, što šteti razumevanju fundamentalnije dinamike sukoba, uključujući i pitanje do koje mere lideri stvarno vode ili su uveliko prepušteni ovoj dinamici. Problem koji se javlja u aksiomu C, ako dozvolimo sebi da pravimo vrednosne sudove, možda ne predstavlja toliko imenovanje Lošeg Momka, koliko postojanje zapanjujućeg niza Dobrih Momaka, zamišljenih ovim filterom po jedinom kriterijumu da neko mora popuniti tu ulogu. Bez obzira na to da li su zapadni političari bili dovoljno obavešteni ili nisu, da li veruju u verzije mas-medija ili ne, morali su, po logici dominantnog diskursa, govoriti i delovati kao da veruju u njih.

5. Bivša Jugoslavija nije bila jedina etnički heterogena država u ovom regionu, ali je bila daleko najheterogenija po svakom kriterijumu. Ovo samo po sebi, na osnovu statistike, doprinosi lošoj prognozi, kako je gore i pokazano. Osim toga, to je stvar demografske distribucije grupa. Pokazalo se da su "leopard šabloni" etnonacionalnih grupa u Bosni i Hercegovini i nekim drugim oblastima povezani sa postojanjem višeg rizika od eskalacije nasilja, nego u slučaju kada je svaka grupa prilično koncentrisana na jednu oblast u kojoj predstavlja veliku većinu (Melander 1999: 95f).

6. Finalna i fatalna karakteristika bila je ta da su sukobi u bivšoj Jugoslaviji iz različitih razloga privukli interesovanja velikih sila i to u velikoj meri. U 1990. godini, dok je Hladni rat otpisivan, mnogo se stvari dešavalo istovremeno. EU je bila u procesu adaptacije na novu poziciju ujedinjene Nemačke. Istovremeno, pritisak mas-medija i efikasna hrvatska propagandna mašina učinili su da nemačka Vlada počne da zauzima stavove o sukobima u bivšoj Jugoslaviji, što je bila prva demonstracija snage nove Nemačke, iako su ti stavovi bili duboko kontroverzni u mnogim drugim državama EU (i van nje). Ovo je bivšu Jugoslaviju učinilo arenom interne borbe snaga u EU i to u kritičnom periodu. Čak i u slučaju da je na kraju Nemačka uveliko pobedila podmićivanjem drugih na različite načine, pobeda je značila ispostavljanje zahteva koji nisu mogli biti ispunjeni bez rata. Nemačka iz istorijskih razloga taj rat nije mogla da vodi, a niko drugi nije bio voljan da se bori za to.

Kraj Hladnog rata je istovremeno stvorio i veliku nesigurnost u pogledu transatlantskih odnosa. Postojala je dilema da li će SAD biti u jačoj poziciji svojom tvrdnjom da su "pobedile" u Hladnom ratu ili će biti u slabijoj poziciji zbog značaja vojne moći u odnosu na slabljenje ekonomske moći, u slučaju kada je ova prva mnogo manje potrebna. Sovjetski Savez je bio u samrtnom ropcu, a prve deklaracije nezavisnosti su već bile proglašene. On je, a kasnije i Rusija, bio u velikoj konfuziji u vezi sa svojom budućom doktrinom i neko vreme verovao da će bliska saradnja sa Zapadom doneti željene nagrade. Tako je i bivša Jugoslavija postala arena transatlantskih kontradikcija, gde je konačna pobeda SAD značila (vezano za Bosnu i Hercegovinu) postavljanje

zahteva koji nisu mogli biti zadovoljeni bez rata. UNPROFOR je odbio (jer nije imao sredstva) da se bori za to, SAD nisu htele da u to uključe kopnene trupe, a nijedan saveznički partner nije hteo da se bori u njihovom odsustvu.

Zbog svega ovoga, akteri u bivšoj Jugoslaviji naginjali su tome da veruju kako imaju neke "karte" za cenjkanje, odnosno da imaju potencijalnu spoljnu podršku, ali nisu bili ništa bolji od drugih u pogađanju ko bi intervenisao, kada, kako i u čiju korist. Njihove želje, zapravo, pogoršavale su njihovo pogađanje, jer su suviše precenjivali vrednosti ovih karata. Ovo je učinilo manje verovatnim to da oni mogu pronaći neophodne kompromise, a verovatnijim to da će eskalirati svoje zahteve i ući u rat slučajno ili čak namerno.

Zaključak

Dodavanje karakteristika Jugoslavije nije učinilo ništa da bi odagnalo mračne (retroaktivne) prognoze, koje su se bazirale na drugim nizovima premisa. Pre se još jednom desilo suprotno. Pošteno je reći da je bivša Jugoslavija imala daleko lošiju prognozu, nego ijedna evropska zemlja u to vreme. Vratimo se još jednom na to šta ovo znači, a šta ne znači. To ne znači da je rat bio neizbežan, samo da je rizik bio visok i da se stalno povećavao zbog interne dinamike i međunarodnih stavova. Bilo je puno istorija napisanih sa "da je", koje su tvrdile da se rat mogao izbeći "da je samo...". Teško da postoji konsenzusa o jednoj jedinoj "da je samo" klauzuli, od kojih su neke predložene u drugim poglavljima ove knjige. To što ne ulazim u ovu debatu ovde, jeste zbog nedostatka prostora, jer ona zahteva posebno poglavlje. To je vrlo važna debata, koja nam je potrebna i naučnici iz bivše Jugoslavije bi mogli u mnogim pogledima dati vrednije doprinose, nego što to čine "outsajderi".

Međutim, zaključak je da će svaki pokušaj da se pronađe STVARNI uzrok ratova verovatno biti uzaludan. Situacija je bila predeterminirana, sa implikacijom da bi eliminisanje bilo kog pojedinačnog uzročnog faktora vrlo malo smanjilo ukupni rizik od izbijanja rata. Nas lično još nijedan od predloga "da je samo" nije ubedio, bilo zato što oni izgledaju kao nedovoljno prodiskutovani, bilo zato što sam predlog zahteva nove "da je samo" klauzule. Ubedljiva "da je samo" konstrukcija će verovatno morati da kombinuje nekoliko stvari na različitim nivoima istovremeno.

U ovom poglavlju bavili smo se verovatnoćom izbijanja rata. Ovo je daleko od cele priče. Drugačija je stvar analizirati nastavak rata. U prvoj knjizi na engleskom o jugoslovenskim ratovima jedan od autora (Vrcan 1993) citira libanskog sociologa Ahmeda Beidouna koji se vraća na iskustva svoje zemlje i navodi da je na početku rat postojao zbog nečega, a onda je na kraju postao rat radi rata, pošto je toliko puno aktera imalo nešto da dobije (ekonomski, politički itd.) od njegovog nastavka. Nekoliko naučnika sledilo je ovu liniju analize, koja takođe zahteva posebno poglavlje. Ograničićemo se, stoga, na sledeću primedbu: da bi se neki rat završio, nije dovoljno ukloniti njegove prvobitne uzroke kada su njima tokom vremena dodati novi uzroci.

Tekst sa engleskog na srpski jezik prevela Dušica Vujić

Literatura:

- Barbieri, Catherine (2002), *The Liberal Illusion: Does Trade Promote Peace?* (Liberalna iluzija: da li trgovina potpomaže mir?), Ann Arbor, University of Michigan Press
- Buzan, Barry (1991), *People, States and Fear* (Narod, države i strah), Second edition, London: Harvester Wheatsheaf
- Carnegie Endowment (1993), *The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict* by George F. Kennan (Drugi balkanski ratovi. Osvrt na istraživanje Karnegijeve zadužbine 1913. sa novim uvodom i refleksijama o sadašnjem sukobu Džordža Kenana), Washington, Carnegie Endowment for International Peace
- Collier, Paul & Anke Hoefler (1998), *On Economic Causes of Civil Wars* (O ekonomskim uzrocima građanskih ratova), *Oxford Economic papers*, vol. 50, no. 4
- Davies, James C. (1962), *Toward a Theory of Revolution* (Ka teoriji revolucije), *American Sociological Review*, vol. 27, no. 1
- Eriksson, Mikael; Margareta Sollenberg & Peter Wallensteen (2003), *Patterns of Major Armed Conflicts 1990-2002* (Obrasci krupnih oružanih sukoba 1990-2002), *SIPRI Yearbook 2003*, Oxford, Oxford University Press
- Finsterbusch, Kurt (1974), *Theories of Domestic and International Conflict and Their Relationship* (Teorije domaćeg i međunarodnog sukoba i njihov odnos), in: Joseph D. Ben-Dak (ed.), *The Future of Collective Violence* (u: Budućnost kolektivnog nasilja), Lund, Studentlitteratur
- FitzGerald, Valpy (2000), *Global Linkages, Vulnerable Economies and the Outbreak of War* (Globalne veze, ranjive ekonomije i izbijanje rata), in: E. W. Nafziger & Raimo Väyrynen (eds.), *War and Destitution, The Prevention of Humanitarian Emergencies*, London, Macmillan
- Galtung, Johan (1966), *Peace by Peaceful Means. Peace and Conflict, Development and Civilization* (Mir mirnim sredstvima. Mir i konflikt, razvoj i civilizacija), London, Sage
- Gantzel, Klaus J. (1997), *War in the Post-World War II Period: Some Empirical Trends and a Theoretical Approach* (Rat u periodu posle II svetskog rata: neki empirijski trendovi i teoretski prilaz), in: David Turon, (ed.), *War and Ethnicity. Global Connections and Local Violence*, San Marino, University of Rochester Press
- Gleditsch, Nils Petter & Håvard Hegre (1997), *Peace and Democracy: Three Levels of Analysis* (Mir i demokratija: tri nivoa analize), *Journal of Conflict Resolution*, vol. 41, no. 2
- Hegre, Håvard; Tanja Ellingsen, Scott Gates & Nils Petter Gleditsch (2001), *Towards a democratic civil peace?* (Ka demokratskom građanskom miru?), *American Political Science Review*, vol. 95, no. 1
- Jung, Dietrich with Wolfgang Piccoli (2001), *Turkey at the Crossroads: Ottoman Legacies in a Greater Middle East* (Turska na raskrsnici: Otomansko nasleđe na jednom većem Bliskom istoku), London, Zed

- Malcolm, Noel (1994), *Bosnia. A Short History* (Bosna. Kratka istorija), London, Macmillan
- Melander, Erik (1999), *Anarchy Within. The Security Dilemma Between Ethnic Groups in Emerging Anarchy* (Bezbednosna dilema među etničkim grupama u anarhiji koja se pojavljuje), Uppsala, Department of Peace Research
- Ljubičić, Nikola (1977), *Total National Defence – Strategy of Peace* (Totalna nacionalna odbrana – strategija mira), Belgrade, Socialist Thought and Practice
- Njegoš, Petar Petrović (1948), *Gorski vijenac*, Beograd, Jugoslovenska knjiga (first ed. 1847)
- Ramet, Sabrina P. (1992), *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962-1991* (Nacionalizam i federalizam u Jugoslaviji 1962-1991), Bloomington, Indiana University Press
- Richardson, Lewis F. (1960), *Statistics of Deadly Quarrels* (Statistika smrtonosnih svada), Chicago, Quadrangle Books & Pittsburgh, The Boxwood Press
- Ross, Michael L. (2004), *What Do We Know About Natural Resources and Civil War?* (Šta znamo o prirodnim resursima i građanskom ratu?), *Journal of Peace Research*, vol. 41, no. 3
- Rummel, Rudolph J. (1979), *Understanding Conflict and War* (Shvatanje sukoba i rata), vol. 4, *Ear, Power, Peace*, Beverly Hills, CA: Sage
- Schierup, Carl-Ulrik (1990), *Migration, Socialism and the International Division of Labour* (Migracija, socijalizam i međunarodna podela rada), Aldershot: Avebury
- Schmidt-Eenboom, Erich (1995), *Der Schattenkrieger* (Ratnik iz senke), Klaus Kinkel und der BND, Düsseldorf, ECON
- Singer, J. David (1981), *Accounting for International War. The State of the Discipline* (Objašnjenje za međunarodni rat. Stanje discipline), *Journal of Peace Research*, vol. 18, no. 1
- Smith, Theresa Clair (1980), *Arms Race Instability and War* (Nestabilnost koju izaziva trka u naoružanju i rat), *Journal of Conflict Resolution*, vol. 24, no. 2
- Sorokin, Pitirim A. (1937), *Social and Cultural Dynamics* (Društvena i kulturna dinamika), vol. III, New York, American Book Co.
- Tanter, Raymond (1966), *Dimension of Conflict Behavior Between and Within Nations* (Dimenzija ponašanja u sukobu između nacija i unutar njih), *Journal of Conflict Resolution*, no. 1
- Vasquez, John A. (ed.), (2000), *What Do We Know About War?* (Šta znamo o ratu?) Lanham, MD: Rowman & Littlefield
- Vrcan, Srđan (1993), *A European Lebanon in Making or a Replica of Pakistan/India?* (Stvaranje evropskog Libana ili replika Pakistan/Indija), in: Tonči Kuzmanić & Arno Truger (eds.), *Yugoslavia War* (u: Jugoslovenski rat), Schläining: Austrian Study Centre for Peace and Conflict Resolution & Ljubljana, Peace Institute
- Wallace, Michael D. (1975), *Power, Status and International War* (Moć, status i međunarodni rat), in: Manus Midlarsky (ed.), *On War*, New York, Free Press
- Wallace, Michael D. (1979), *Arms Races and Escalation* (Trke u naoružanju i eskalacija), *Journal of Conflict Resolution*, vol. 23, no. 1
- Wallensteen, Peter (1973), *Structure and War* (Struktura i rat), *International Relations 1920-68*, Stockholm: Raben & Sjögren

- Walter, Barbara F. (2004), Does Conflict Beget Conflict? Explaining Recurring Civil War (Da li konflikt rađa konflikt? Objašnjenje ponovljenog građanskog rata), *Journal of Peace Research*, vol. 41, no. 3
- Weede, Erich (1973), Nation-Environment Relations as Determinants of Hostilities among Nations (Odnosi između nacije i okoline kao determinante neprijateljstva među narodima), *Peace Science Society (International) Papers*, vol. 20
- Wiberg, Håkan (1983), Self determination as an international issue (Samoopredeljenje kao međunarodno pitanje), pp. 43-65, in: Ioan M. Lewis (ed.), *Nationalism and Self Determination in the Horn of Africa*, London, Ithaca Press
- Wiberg, Håkan (1990), Arms Races – Why Worry (Trke u naoružavanju – zašto brinuti), in: Nils Peter Gleditsch & Olav Njølstad (eds.), *ARMS RACES – Technological and Political Dynamics*, London, Sage
- Wiberg, Håkan (1996), Identity, ethnicity, conflict (Identitet, etnicitet, konflikt), in: Simon Bekker & David Carlton (eds.), *Racism, Xenophobia and Ethnic Conflict*, Durban, Indicator Press
- Wiberg, Håkan (2000), Patterns of War and Peace: How Much Can We Trust Trends? (Modeli rata i mira: koliko možemo verovati trendovima?), in: Young Seek Choue (ed.), *Will World Peace Be Achievable in the 21st Century?* (Hoće li se svetski mir moći ostvariti u 21. veku). Seoul, Institute of International Peace Studies, Kyung Hee University
- Wiberg, Håkan (2003), Peace, Security and South Eastern Europe (Mir, bezbednost i Jugoistočna Evropa), in: Anton Grizold (ed.), *Security and Cooperation in Southeastern Europe*, Ljubljana: Faculty of Social Sciences
- Wilkenfeld, Jonathan (1973), Domestic and Foreign Conflict (Unutrašnji i spoljni konflikt), in: Jonathan Wilkenfeld (ed.), *Conflict Behavior & Linkage Politics*, New York: McKay
- Wright, Quincy (1942), *A Study of War (Studija rata)*, Chicago, Chicago University Press

II

DIFFERENTIA SPECIFICA
JUGOSLOVENSKIH RATOVA

Alpar Lošonc*

PRIZIVANJE NASILJA I LOMNE MOGUĆNOSTI UPRAVLJANJA

Pripremanje unapred opravdanog nasilja

Uprkos tome što se stiče utisak da je nasilje naširoko tematizovano u različitim disciplinama, registruje se uverenje da je dosadašnja analitika nasilja većito nedovoljna u odnosu na njegovu kompleksnost.¹ Današnja socijal-teorijska nastojanja i te kako uzimaju u obzir nasilje, koje je, takoreći, neizostavni horizont. Međutim, ovde je reč i o nečem drugom, jer progovori li se o nasilju, pokušava li se iznaći lokus generiranja nasilja (od porodice, do drugih nivoa), isprepletenost i dalekosežnost odnosa koji su involvirani čine iznimno teškim analitički zahvat. Kao evidencija se nazire činjenica da konstelacija posle kolapsa eks-Jugoslavije generira raspravu o nasilju. Naime, uprkos tome što se primer eks-Jugoslavije ne može drammatizovati kao paradigma za globalno etničko nasilje², vršenje enormnog i masovnog nasilja povodom razaranja tkiva države, on predstavlja stalni apel za promišljanje. Istovremeno, moramo postaviti pitanje da li je raspad, “urušavanje” eks-Jugoslavije, doneo u analitičkom smislu nešto novo za promišljanje nasilja ili je naprosto reč o ponavljanju “same stvari” u promenjenom kontekstu, naime, posle sloma socijalističkog projekta. Pitanje je da li se samo može govoriti o kontekstualnim naracijama “krvavog raspada” koji se tek pridodaju ionako već izvedenim teorijskim figurama nasilja.

Do “nasiljem posredovanog raspada”, podsetimo se, dolazi u situaciji kada je jasno da se ne mogu iznaći i afirmisati mogućnosti reformisanja socijalističkog projekta, ideološki pripremljenog poretka. U tome se, dakako, eks-Jugoslavija našla na valu nestajanja unutrašnjih pretpostavki

* Profesor, Univerzitet u Novom Sadu

¹ Dakako, kao krunski svedok novijih tumačenja nasilja može se navesti H. Arendt, *On Violence*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1970. No, ostaje da se potvrdi, ono što je Z. Baumann primetio, da je fenomen nasilja ili “pod” ili “prekomerno teoretizovan”; *Life in Fragments: Essays in Postmodern Reality*, Blackwell, 1995, str. 139. Veoma interesantan komentar u odnosu na Arendt vidi kod: I. M. Young, *Power, Violence and Legitimacy: A Reading of Hannah Arendt in a Age of Police Brutality and Humanitarian Intervention*, in: N. Rosenblum (ed.), *Cycles of Hatred*, Princeton University Press, 2002. Jungova sugestija je da se nasilje uvek mora konzekvencijalistički odmeravati i to u svakom pojedinačnom slučaju.

² Bowen, J. R., *The myth of global ethnic conflict*, *J. Democr.*, 1996, 7(4):3.14

spomenutog projekta na svetskom planu. Tada je definitivno izgubila poziciju (takoreći “mesnu vrednost” međupozicije) između dva bloka i mogućnost uživanja specifičnog položaja u sklopu Hladnog rata, naročito kao adresanta stranih donacija. Od situacije u kojoj je na međunarodnoj sceni postojao “akter” (Jugoslavija) koji je imao određenu vrstu manevarskog prostora, kreirajući svoje saveznike, iznalazeći partnere u neevropskom svetu, a koji je mogao volontarističkom samouverenošću da prenebregava ekonomska ograničenja, nastala je konstelacija u kojoj je isti akter “ubačen” u nužnost prilagođavanja svetskim tokovima. Pokrenuti procesi ekonomskih reformi i privatizacija započeli su svoje putanje na kraju osamdesetih godina, ali je očigledno da protivrečnosti međuodnošenja političke i ekonomske sfere nisu omogućile izvođenje samotransformacije Jugoslavije na pacifikovani način. Može se dodati da je demontiranje Jugoslavije kao strukturalna mogućnost postojala od ranije, ali je pitanje modaliteta toga događaja posle Miloševićevog nastupa svom snagom izbačeno na površinu. Dakle, ovde govorimo o nasilju kao *formi* raspadanja Jugoslavije i njegovim dalekosežnim posledicama koje se i danas mogu prepoznati. Dakle, raspad nije bio tek rezultat podbačaja države, kako se fenomen tretira u odgovarajućoj teorijskoj literaturi, nego izraz složenog spleta egzogene i endogene dinamike.³

Možemo pratiti kumulativne događaje koji se *retroaktivno* povezuju u kauzalni sled:⁴ Prvi oblici ispoljavanja krize ideološkog proizvođenja stvarnosti, znaci iscrpljivanja *differentia specifica* jugoslovenske staze bili su slamanje liberalizacije u sedamdesetim godinama (uz projekciju da se nacionalne orijentacije mogu pacifikovati u okvirima monolitičke političke strukture), rastakanje ranijih ekonomskih mogućnosti za široke slojeve, reprodukcija konflikata između centripetalnih i centrifugalnih tendencija, što se završilo dekonstrukcijom centralnog autoriteta koji se sve više praznio, konkurentne “igre” nacionalnih elita, neuspešno integrisanje određenih entiteta u kolotečinu jugoslovenskog projekta (naročito se misli na Albance, što je postalo eksplicitno u osamdesetim godinama), podela prostora shodno konstelaciji moći (nedosledna regionalizacija koja je podgrejavala nacionalizam), mobilizacija populističkih energija u kontekstu kraja osamdesetih godina sa upućivanjem na ratno okruženje devedesetih, “demokratizacija” nacionalizma prelivanjem etničkih kodova iz partijskih lavirinata na ulice. Biće dovoljno da se na trenutak nadovežemo na poslednju tvrdnju, jer nam čini se paradigmatičnim način na koji Milošević “vaninstitucionalnim” putevima prispeva u Vojvodinu. Njegov dolazak je označavao (dakako, deo toga je protivustavna promena položaja pokrajina) “demokratizaciju” izlivanja etničkih ispoljavanja, omogućavanje da se u nadasve pervertiranom okružju

³ Milliken, J., Krause, K., *State Failure, State Collapse and State Reconstruction: Development and Change*, 2002, 33, str. 753-774. “Krvavi raspad” Jugoslavije se može razumeti tek multikauzalno i meni se čini da će se svaka orijentacija koja se zadovoljava isticanjem jednog činioca kad-tad pokazati nedovoljnom.

⁴ Woodward, S. L., *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*, Washington, DC, Brookings Inst., 1995

stapaju procesi oslobađanja od ranijih stega nametnutih u komunističkom miljeu, kao i uzlet etnocentričkih raspoloženja.⁵

Kada se postavljaju ova pitanja, odmah se nameće i pitanje karakteristika nacionalnog i etničkog nasilja. Prvi momenat: kao istorijski podsetnik navodimo to da postoji “neslučajna” veza između stvaranja nacije i nasilja, kako nam to pokazuju mnogobrojni primeri. Nasilje, dakle, nije nikakav spoljni činilac u dijalektici ekskluzije i inkluzije prilikom stvaranja granica, zaokruživanja nacionalnih formacija, što predstavlja unutrašnju dimenziju procesa nacionalizacije, i shodno tome, može se govoriti o “strukturnom nasilju” koje je u istim mahovima i “vidljivo i nevidljivo”. No to još uvek posredno baca svetlo na sled događaja koji analiziramo, jer pitanje je da li se možemo zadovoljiti pukim podsećanjem. Valja se čuvati i toga da izjednačimo sve oblike nasilja, kao doživljeno pripadanje pripadnosti. Drugi momenat: pogleda li se politički poredak, posle učvršćivanja policentrične nacionalne konstrukcije u sedamdesetim godinama u Jugoslaviji, postavlja se pitanje intelektualne produkcije performativnih ideoloških kodova. Treba napomenuti da je za nas merodavan koncept koji o naciji govori ne kao o nekoj supstancijalnoj, nego kao o institucionalizovanoj formi, kao o praktičkoj kategoriji. Dakle, nacija nije entitet, nego određeni skup kontingentnih događaja. Pogleda li se izbliza ova tvrdnja, jasno se nazire konstitutivna uloga proizvođača performativne stvarnosti. Naročito se jasno, iz perspektive kasnijih događaja, vidi legitimacijska-performativna praksa koja opravdava upriličivanje državno posredovanog nasilja u ime nacije i teritorijalnocentričnih ambicija. Ona naciju afirmiše kao nosioca *unapred* opravdanog nasilja. U oblikovanju različitih dimenzija nacionalnog identiteta stvaralačku ulogu imaju političke, kulturne, medijske elite, državni intelektualci koji su, ionako, od velikog značaja u Centralnoj i Istočnoj Evropi, kao i nacionalni žurnalisti. Oni su u medijima nosioci poruka da je dati etnicitet predmet mržnje drugih, dakle, pokazuju samorazumevanje za dati etnicitet, u smislu objektnosti mržnje drugih.⁶ Drugim rečima, izgrađuju

⁵ Na ovo ne utiče ni eventualna primedba da su Milošević i njegov ansambl naprosto instrumentalizovali jednu situaciju radi ojačavanja svoje moći. Jer, ne može se smetnuti s uma odista perversirana činjenica da je Miloševićev nastup prekinuo raniju praksu vojvodanskih komunističkih predstavnika u određenom interesu, nudeći “veća prava” manjinama u “mogućnosti ispoljavanja kolektivnosti”, prevrednovanje ranijih represivnih praksi. Ništa ne menja u ovom paradoksu ni činjenica da se može prikazati kratak put koji je vodio do plebiscitarnih manipulacija u javnom mnjenju, što je rezultovalo donošenjem Ustava u Srbiji (1990) koji je sadržao ozbiljne separatne sadržaje. Naravno, Miloševićev ansambl nosio je i nalog novog pravnog utemeljenja. Bitnije je ovde da se “demokratizacija” (koja se vezuje za Miloševića) paradigmatično vezivala za “nacionalni garantni žig”. Ukoliko se govori o ratu i demokratiji, treba spomenuti da je naročito M. Mann kritikovao “školu demokratskog mira”, po kojem između demokratije i rata zjapi provalija, a pri tome je *expressis verbis* upoređio autoritarnu situaciju Titovog perioda i postkomunistički period Miloševića; The dark side of democracy: The modern tradition of ethnic and political cleansing, *New Left Review*, 1999, No. 235, May-June

⁶ Ovaj mehanizam mržnje (performativni izraz “drugi me mrzi bez razloga” stoji u centru diskurzivne strategije mržnje) opisao je već Spinoza u “Etici”. Tome se jedva može nešto dodati, čak i tretirajući savremeni govor mržnje. Potvrđivanje mržnje drugog u odnosu na mene, stvara od mene žrtvu koja se opravdano brani, sprovodi određene postupke. Tvrdnjom da drugi mrzi postignut je efekat samolegitimacije (Spinoza, *Etika*, 40-50. teza, III. deo etike).

obrasce identifikacije koja pretvara nasilje u simbole ili, pak, izvlači iz etnosimbola mogućnost nasilja. Različiti delovi elita i subelita katalogiziraju postojeće strahove, usmeravaju energiju ka pripravljenosti za nasilje, koja se može kristalizovati na masovnom nivou. Oni su akteri koji stvaraju snažnu mrežu “ne-državnih” institucija, “civilnog sektora” koji se mobilizuje za odbranu nacije. Ukoliko se setimo Andersonove naznake o naciji kao zamišljenoj zajednici, očigledno je da je u eks-Jugoslaviji morao biti sproveden i jedan drugi, i to obratni postupak: stvaranje uverenja da je Jugoslavija odsad “nezamisliva”, da se ova heterogena zajednica više ne može zamisliti.⁷ Destrukcija “Jugoslavije” kao imaginarnog entiteta i rekonstrukcija nacije posredstvom mitopolitičke delatnosti zahtevala je diskurzivnu praksu elita. Idemo li dalje, videćemo da se politički sloj nekadašnjeg jednopartijskog sistema lako prilagođava novim odnosima, da formira “sive zone” neformalnih centara moći koji nadzire sredstva za proizvodnju, da ulazi u medije i određuje perspektivu u kojoj se mogu oblikovati politička pitanja. Jednostavno, nacionalna politika se odigrava uvek u svetlu spleta institucionalnih normi, verovanja, ideala, ekonomske dinamike i mitopolitika različitih elita. Iziskivanje očekivanja kod ljudi, učinak primetnih i neprimetnih skretničara u poželjan kolosek usvajanja sadržaja, stvara od različitih elita proizvođače nacionalne stvarnosti. U stopu ih prate figure “etničkih preduzetnika”, koji etnicitet koriste kao resurs za sticanje pozicija i koji se ubacuju u medijativna javna polja i unose tematizacije povodom diskursa žrtve. Njihova pojava opominje nas na neizbežan paradoks vredan pažnje: sa jedne strane nosioci nacionalne retorike u svom nastupu uzdižu naciju kao samocij, dok sa druge strane otvaraju polja gde se upravo nacija instrumentalizuje kao pozicioni resurs u toku tranzicije. Uzvišeni celebralistički načini govora se neprestano mešaju sa instrumentalističkim sadržajima, gde se etnicitet koristi u maločas navedenom smislu i gde je “eticitet” uvučen u kolotečinu kalkulativne koristi i troškova. To samo dokazuje da nacionalnu formaciju uvek treba posmatrati kao jedan složeni splet ekonomskih, ideoloških i političkih strukturnih momenata. Nije dovoljno promatrati samo ideološke učinke elita, već treba obratiti pažnju i na činjenicu kako se oni *efektiraju* u datoj institucionalnoj okolini. Dakle, makar usputno rečeno, ova spoznaja nas obavezuje na promatranje odnosa između strukture i aktera.

Mitsko središte mobilizatorskog diskursa o naciji je obično napunjeno načinom govora o dignitetu date nacije, o nizu nacionalnih heroja. Mitsko središte je uvek posredovano i neprijateljima digniteta, koji se podvrgavaju sankcijama. Etničko nasilje primenjuje se protiv onih koji ne pripadaju nosiocu digniteta, tj. protiv drugih etniciteta, ali i protiv onih u sopstvenim redovima, koji ne prihvataju mitopolitičko samorazumevanje. Spominjanje neprijatelja je bitno, jer time dodirujemo i jedan drugi momenat - kada je reč o nasilju sa interetničkim dimenzijama, unutargrupni odnosi su uvek određujući.⁸

⁷ Hayden, R. M., *Imagined Communities and Real Victims: Self-Determination and Ethnic Cleansing in Yugoslavia*, in: *Genocide, Anthropological Reader* (ed. by a. L. Hinton), Blackwell, 2002, str. 232

⁸ Tu poentu dobro pokazuje upravo na primeru Srbije V. P. Gagnon, *Ethnic nationalism and international conflict: the case of Serbia*, *Int. Secur.*, 1994-95, 19(3):130

No, ove nadasve poznate činjenice, koje su već ionako precizno analizirane, ne mogu se shvatiti kao daljinsko upravljanje emocijama ili, još gore, kao odozgo formirana nacionalizirajuća perspektiva koja se kanalima volšebne manipulacije (zavođenja) nameće članovima demosa. Nasilje se, to je potvrđeno raspadom Jugoslavije, nikad ne može objasniti isključivo vertikalnom komunikacijom između različitih elita i mase koja se tetura u magli istorije, već postoje i određeni autopoetični oblici nasilja koji se rasprostiru horizontalno.

Valja, dakle, analizirati ulogu nasilja kao noseće matrice u ideološkim legitimacijama različitih elita. Međutim, ono što je značajno je pitanje kada je i pod kojim historijskim okolnostima, jedan etnicitet pripremljen da prima *rizik praktikanja nasilja*, odnosno kada preovlađuje forma samouveravanja da je *nasilje* odgovarajući oblik etničkog samooformljenja. Upriličavanje nasilja pokazuje mnogobrojne sporedne produkte koji se moraju odmeravati. Ovakva orijentacija, pak, zahteva, pogled koji je mnogo širi od maločas spomenutog, bolje reći, to istovremeno zahteva sagledavanje vertikalne i horizontalne komunikacije. Na jednoj strani vidimo performativne-nacionalizovane učinke fragmentarizovanih elita, koje ponekad konkurišu jedna drugoj, a ponekad se unifikuju povezujući nacionalne niti u jedan savez. Na drugoj strani vidimo vibrirajuće odnose između pojedinaca, amorfne oblike njihovog zajedništva, i u određenim situacijama masu sa afektivnim režimom, koja deluje kao prijemnik javne retorike različitih elita. Tek proučavanje dodirnih komunikativnih površina, interaktivnih odnosa između elita i pojedinaca koji su spremni da budu atomi svetine, omogućava prilaz analizi. Naravno, time se priključujemo analizama formi konvergencije, alijansi između elita i medijalizovane mase koja se može pratiti u eks-Jugoslaviji, ponajviše u Srbiji. U kontekstu populističke mobilizacije u toku osamdesetih godina, i te kako se mora progovoriti o fantazijama da se bude Jedan (Lefort), o stremljenjima zahteva spram supstancijalnih identiteta, kao i za figurom države koja je lišena podela, tj. koja u svojoj nepodeljenosti podaruje Ime. I ukoliko iznova potvrdimo da je reč o režimu koji neprestano reprodukuje masovnost kao konstitucijsko načelo, jasno je da je ovde reč o populističkoj reprezentaciji. Ona traži vođu, zahteva harizmu Vođe da bi se oformila u Jednom Imenu koje će podariti zajedništvo posredstvom "Jednoga".

Dakle, pažljivo moramo koračati između interpretativnih jednostranosti i naći stazu između Scile i Haribde. Sa jedne strane, podvrgavamo kritici pristupe koji se zadovoljavaju time da u manipulaciji elita prepoznaju jedini razlog za eskalaciju enormnog nasilja. Manipulativne delatnosti i kalkulacija interesne dinamike različitih elita i te kako igraju ulogu u uobličavanju nastupa u ime nacije. Valja ponovno naglasiti njihovu konstitutivnu ulogu u strateškom oformljenju nacionalne dinamike, pogotovo kada se demokratizacijom otvara "prazno mesto" koje se može popunjavati nacionalnim kodovima. Međutim, to još nije dovoljno da se odnos između elita i masa promatra instrumentalistički. Jer, investiranje nacionalnih elita u kalkulativne taktike ne bi bilo uspešno, ukoliko ne bi postojali receptori koji žele da čuju određene autosugestivne poruke manipulatora. Investiranje elita u manipulativne delatnosti nije unapred uspešno. Naprotiv, one su izložene riziku, što napokon i

putanje Miloševićevog režima dokazuju, jer je mandat dobijen od mase uvek privremen i kad-tad je podložan verifikaciji. Mase koje su iskorišćene kao pokretačka snaga istorije, posle izvesnog vremena ne osećaju da su njihove želje ispunjene.⁹ Elita poziva masu da “glasa” (u Hiršmanovom smislu), ali bez prijemčivih receptora, tj. bez aktivne recepcije. Naglašavamo, u datom *istorijskom kontekstu koji je struktuiran*, ne može se objasniti spremnost za prihvatanje nasilja kao dozvoljivog. Sa druge strane, valja odbaciti nastojanje da se neki etnički entitet promatra u smislu unapred datog i homogenog kolektivnog aktera. Veoma fluidna kategorija “etniciteta”, “etničke grupe” se uvek uobličava posredstvom određenih kolektivnih akcija, što znači da tek politička praksa stvara “kategoriju” etniciteta. Ne postoji direktan put koji vodi od “mase” do etniciteta kao kolektivnog aktera. Dakle, moraju se promatrati kolektivne akcije u kojima se etniciteti iznova stvaraju. Ovde se negira statičko promatranje, jer je etnicitet dinamički entitet, podložan interpretaciji elita i to ne treba zaboraviti kada je reč o “etničkom nasilju”.

Nasilje u etničkom kontekstu ili autopoetičnost nasilja

Kada se govori o nasilju, treba podsetiti da ono upućuje na fizičku snagu i na mogućnost fizičke destrukcije.¹⁰ U teoretizovanju nasilja, socijalna teorija oprezno odmerava razlike između nasilja, prinude i moći. Tako, recimo Arendt (H. Arendt, čije razmišljanje u pogledu instrumentalnog razumevanja nasilja sledi Hobsa i Klauzevica) diferencira moć i nasilje tako što kaže da je praktikovanje moći uvek moguće u zajedništvu drugih (jer moć nikad nije svojina pojedinca), a nasilje je slično fizičkoj snazi i koristi se za multiplikaciju snage.¹¹ Nasilje služi određenim ciljevima, a u političkoj sferi se podređuje kalkulaciji. Za razliku od agresije, kod nasilja valja promisliti splet razloga koji prethode njegovom ispoljavanju, te ga ne možemo tretirati kao *neizazvanu* akciju. Na osnovu toga, Arendt dolazi do zaključka da je moć neograničena¹², da ona nema fizičko ograničenje kao snaga. Ona se smešta u intersubjektivne odnose i upućuje na kolektivnu akciju. Njenu granicu predstavljaju tek drugi ljudi, jer onaj ko praktikuje moć, može je realizovati tek uz pristanak drugih i može nastupati u ime određenih grupa. Arendt snažno kritikuje i teoretičare i praktičare zato što mešaju moć i nasilje, te zato što prečesto sagledavaju nasilje kao ekstremni izraz moći.¹³ Bitno je da čak i totalitarni vlastodršci (koji pribegavaju torturi) traže praktikovanje moći, tj. da nasilje u svojoj dubini iziskuje moć. I kod drugih teoretičara nasilje se pojavljuje u kontekstu direktnog korišćenja snage radi uzrokovanja telesnih

⁹ Posle određenog vremena putevi vode “sa cezarističkim mandatom” i mase će se raskrstiti. Ranije mobilizovana masa postaje apatična. Do jednog vremena još daje podršku vođi, ali se već javlja crv sumnje.

¹⁰ Muro-Ruiz, D., *State of the Art, The Logic of Violence, Politics: 2002 Vol 22(2)*, 109–117. U ovom članku nalazi se spektar različitih teorija nasilja, počev od teorija koje vide nasilje kao reakciju, do drugih teorija koje nasilje vide u smislu svesne instrumentalne akcije.

¹¹ Ovde valja promisliti razliku između legitimacije moći i opravdavanja nasilja.

¹² Arendt, H., *The Human Condition*, 2nd ed., Chicago, University of Chicago Press, 1998

¹³ Samo usput spominjem da ovom distinkcijom Arendt oponira tradiciji u političkom mišljenju. Arendt čak tvrdi da nasilje destruiše moć.

povreda ili radi prinuđivanja na praktikovanje određenih akcija.¹⁴ Ali, kada govorimo o razlici između nasilja i prinude, važno je naglasiti da se nasilje odnosi na *neuređenu* prinudu koja dovodi u pitanje poredak. Ne tvrde li vlastodršci i danas veoma često povodom različitih izvršilaca mikronasilja da su oni prekršili pravila, da su iskoračili iz poretka umevši nered, kaos i pometnju, i da su pogrešno razumeli njihove poruke? Ne govore li oni o tome da je nasilje ono što krši norme koje su oni postavili? Nasilje se u svom neuređenom ispoljavanju proteže onkraj poretka. Njegovo uvek neočekivano nastupanje destruiše regularnost, unosi neplanirane posledice u poredak. Postoje neizbežne teškoće racionalnog kalkulisanja njegovog nastupanja, tj. normiranja nasilja.¹⁵ Nasilje stoji u svetlu razlike između poretka i neporetka, onog kontrolisanog i nekontrolisanog, regularnog i neregularnog, predvidivog i nepredvidivog. Pri tome, ma koliko se pokušava to da granice između ovih dihotomija očvrstnu, granične linije su veoma često pokretljive. I upravo ova dinamika čini bilo koju orijentaciju racionalnog menadžmenta nasilja rizičnom i, nadasve, teškom za kontrolu. Time se može objasniti to da se, čak i u porecima gde se potencijalno nasilje marginalizuje tako što se izmešta na granice, nasilje ipak može *vratiti* u centar. Ovaj samopovratni karakter nasilja čini ga potencijalno opasnim za upravljače nasiljem, kao i za nosioce racionalnog omeđivanja nasilja. Arent neprestano upozorava da praktikovanje nasilja može ugrožavati moć i da samouvereni političari, koji su ubeđeni da mogu kontrolisati nasilje, bivaju podložni nemogućnosti podređivanja nasilja. Po tome, nasilje je stalna opasnost za moć vlastodršca.

Ne zaboravimo ovde ni činjenicu da je nasilje uvek podložno tumačenju. Ono što je za neke društvene agente nasilje, za druge to nije. Kada jednom učvršćeni poredak počne da proizvodi nelegitimno nasilje za druge, on tada postaje podložan spoljašnjem protivljenju.

Naredno pitanje koje moramo dodirnuti jeste odnos između države, rata i nasilja. Moramo se podsetiti nastojanja da se moderna država osnažuje kao nosilac idealne teritorijalne suverenosti, što podrazumeva to da racionalizovana (veberovska) centralna birokratija monopolizuje organizovanu prinudu na datoj teritoriji. Represivni razvoj državnog aparata igra ulogu društvene pacifikacije i to u onoj meri u kojoj uporedo nastaju novi odnosi između građana, pa shodno tome i novo značenje nasilja. Naravno, organizovanost prinude ima zadatak da afirmiše stvaranje države i da podari čvrstoću vladanja. Osim toga, zahvaljujući monopolu države, prinuda se raspolovljuje na prihvatljivu i neprihvatljivu, pa nasilje često vezujemo za drugu situaciju.¹⁶ Po Arentovom mišljenju država bi trebalo da bude izraz moći i izraz bivanja

¹⁴ Ovde vredi posebno spomenuti Burdoa i njegovu teoriju simboličkog nasilja. Bourdieu, P., *Questions de politique*, Actes de la recherche en sciences sociales, 16 June, 1977: 64

¹⁵ Samo ukratko podsećam na činjenicu da se nasilje antropološki ne može objasniti mehanicistički, jer klizi iz utilitarnih objašnjenja. Recimo, blagostanje nikada nije bila prepreka nasilju, a to još uvek važi. Clastres, P., *Archeologie de la violence*, Libre, 1977, 1, str. 171

¹⁶ Jasno, granice između prihvatljive i neprihvatljive prinude podložne su tumačenju i u tom smislu je H. Beji u pravu kada dodaje da se "legitimna prinuda vraća kao nasilje kada su realizatori pobeđeni i kada žrtve sede u sudu" i optužuju, *Le patrimoine de la cruauté*, *Le Débat*, 1993, 73, 167, Bauman, ibidem, 141

zajedno određenih građana. Pogledajmo i druge perspektive. Da između rata i države postoji tesna veza i da je moderno nasilje podređeno političkom autoritetu, jasno potvrđuje Tilijska (Tilly) izoštrana naznaka data u istorijskoj analizi. Ona stavlja državu u recipročan odnos sa ratom: država čini rat, a rat čini državu.¹⁷ Monopol prinude država obezbeđuje ratom koji je istovremeno i proces popularne mobilizacije. Napokon, i supstanca nacije se stvara ratom. Naime, raniji (religiozni ratovi ili ratovi povodom preklapajućih suvereniteta) ratovi, ratovi u XIX veku, postaju konstelacije između nacionalnih država.

Pri tome, kako se to danas sve više primećuje, ključni momenat je *dvosmislenost* okolnosti koja se vezuje za odnos između države i rata. Jer, rat može biti efikasno sredstvo reprodukcije nacije, kao i medijator osiguravanja nacionalnog kontinuiteta, ali može biti i uzrok njene degradacije, i to sa kratkoročnim i dugoročnim posledicama. Ova dvosmislenost se ne može ukinuti i dovoljno će biti da bacimo pogled na situaciju Srbije u devedesetim godinama: država postaje instrument vladajućih elita, postojе spojenost države i režima i neprestano mešanje administracije i države, prošireni klijentelizam, cezaristički kodovi vladanja, stvaranje finansijske oligarhije (koja sve više objavljuje nezadovoljstvo krajem milenijuma), kao i pogoršavanje društvenog tkiva. Na osnovu pouka iskustava devedesetih godina, okrećemo se analizi mogućnosti da se država oslabljuje povodom generiranja rata. Potrebno je setiti se svih ovih momenata kada, odmeravajući rat kao generator i kao medijum “opravdanja” nasilja, analiziramo situaciju u Srbiji na kraju osamdesetih i kada tematizujemo dugoročne posledice rata. Jer, u to vreme se već uobličava (barem) mogućnost da se ratom osigura “snaga” nacije, pa makar i teritorijalno-centričnim ratom koji bi omeđivao teritorije zacrtane etnocentrički inspirisanim mapama. Pogledamo li predatorsku strategiju Miloševića kojom on osvaja kontrolu nad JNA i njenim vrhovnim komandantom, predsedništvom i drugim saveznim institucijama, videćemo da to pojačava uverenje o pripravljenosti u odnosu na rizik rata. Drugačije rečeno, kao realna se predviđala mogućnost da ratom bude prekrojen postojeći poredak, jer je rat, napokon, uvek najveće moguće nasilje. Naime, ovde je bilo bitno da se afirmiše “pokroviteljstvo” za praktikovanje legitimnog nasilja (vojska).

Nije od malog značaja ni činjenica da postoji napetost između institucionalnih i funkcionalnih dimenzija država. Državne institucije mogu opstati uprkos tome što u slabijoj meri ili uopšte ne realizuju svoje funkcije (dakako, ako ih shvatamo na maločas prikazani način).¹⁸ Čak i onda kad možemo da se

¹⁷ Tilly, Ch., War-Making and State-Making as Organized Crime, in: Evans, P., Rueschmeyer, D., Skocpol, T. (eds.), *Bringing the State Back In*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, str. 170. Vidi: Keen, D., *The Economic Functions of Violence in Civil Wars*, Adelphi Paper No. 320, Oxford, Oxford University Press for the Institute of Strategic Studies, London. A noviji rad, Kaldor, M., *Nationalism and Globalisation: Nations and Nationalism*, 2004, 10 (1/2), str. 161–177. Kaldor se u značajnoj meri poziva upravo na iskustva iz eks-Jugoslavije.

pozivamo na dezintegraciju države kao uzročnika nasilja, ne možemo zaboraviti konstitutivnu ulogu agenata države koji izvršavaju zadatke, omogućavaju transmisiju nasilja, obezbeđuju odgovarajuća oružana sredstva paramilitarcima (na teritorijama van Srbije) i prenose finansijske osnove za izvođenje oružanih dejstava. Upravo ovi agenti države svojim transmisijama doprinose tome da se strukturno nasilje pretvori u difuzno nasilje na "terenu". S tim, da se nikada ne možemo zadovoljavati samo sa apstraktnom naznakom "države", nego valja promatrati partikularne elite, partije, agente koji su nosioci nasilja.

Genon (Gagnon) je, analizirajući slučaj Srbije, tematizovao poznati fenomen etničkog licitiranja.¹⁹ Fenomen se javlja u slučaju kada postoji mogućnost izlaganja "etničkih projekata" u odnosu na javnost i kada se razvija konkurencija na osnovu "etničke karte". Pri tome, sadržina takmičenja je optuživanje suparnika da sprovodi isuviše "meku" odbranu etniciteta, da zaostaje u odnosu na nužnost radikalnog zastupljanja etničkih interesa. Isti autor zastupa stanovište da etničko licitiranje ne odražava stanje u eks-Jugoslaviji ukoliko se, dakako, situacija promatra iz perspektive Miloševićevog režima. Srpske elite su inicirale nasilje kao mogući medijum razrešavanja etničkog problema, uokvirile su "problem" u sklopu etničkih antagonizama, kaže Genon, ali ne radi mobilizacije, nego radi demobilizacije "populacije". Kada je elitama bila potrebna javna podrška stanovništva, one su posegnule za "podlicitiranjem", tj. prikazivale su sebe kao mekšeg predstavnika etničkih interesa. Analiza je višestruko dragocena, jer baca svetlo na momenat koji je često netematizovan, a bitan je i u perspektivi nasilja. Analiza je tačna, jer u javnoj retorici Miloševićeve partije odista možemo prepoznati elemente "podlicitacije", kao i ciljanje na demobilizacijske efekte. U tom načinu obraćanja javnosti može se identifikovati skrivena retorika "ja sam manje loš u odnosu na druge", naročito u odnosu na "desne oponente" u političkoj borbi, koji su *ponekad* bili demonizovani u medijima. Osim toga, javno spominjanje nasilja je uvek dvosekli mač. Nikada ne treba potcenjivati nevoljnost onih koji su etnički mobilizovani, a nasilje prihvataju sa rezervom ili ga od određenog trenutka uopšte ne prihvataju, naročito ako se suočavaju sa posledicama njegovog praktikovanja. Samo ovaj retorički nastup Miloševićevog ansambla, nad kojim je dominirala njegova ličnost iz pozadine, valja analizirati u okruženju šire dramaturgije. Smeranje ka stvaranju demobilizacijskih efekata može nastati tek onda kada je osvojena vlast koja se personalizuje i učvršćuje harizmatiskim kodovima. Dakle, demobilizacija ciklično

¹⁸ Određeni teoretičari smatraju da u ovakvim situacijama postoji državni podbačaj i da je uzrok "etničkog čišćenja" ne jaka država, nego država koja "podbacuje". Esty, D. et. al., *The state failure project: Early warning research for US foreign policy planning*, in: J. Davis & T. Gurr (eds.), *Crisis Early Warning Systems*. Boulder, Col.: Rowman & Littlefield, 1998. Time se, međutim, skraćuje horizont za promišljanje praktikovanja nasilja odozdo. Štaviše, i ranije situacije masovnog vršenja nasilja u ime države oslanjale su se na masovne pokrete odozdo.

¹⁹ Gagnon, V. P., *Ethnic conflict as demobilizer: the case of Serbia*, Inst. European Stud. Working Paper No. 96.1, Inst. European Stud., Cornell Univ., 1996. Uporedi i Brubaker, ibidem, 433

sledi posle podstrekivanja mobilizacije, jer se ocenjuje da demobilizacijskim efektima može biti obezbeđena konzervacija moći. Ostaje i pitanje u kojoj meri se može govoriti o praksi licitacije u ovom slučaju. Jer, Miloševićev režim je pokazivao mimetičke sklonosti prisvajanjem teritorijalno-centrično-etničkih projekata od drugih aktera političke scene. Dimenzije političkog takmičenja su, takođe, upitne, jer su njegovi desni oponenti isuviše predstavljali objekti njegovog upravljanja. Ova situacija je u mnogim analitičarima izazvala utisak da je Milošević “izmestio” tvrdnu, ekstremnu varijantu odbrane etničkih interesa kod drugih aktera scene da bi konzervirao postojeće odnose. Dakle, demobilizacijski efekti, kao i promovisanje mekše varijante etnoodbrane, koji se bez daljnjeg mogu uočiti, pripadaju režimu upravljanja nasiljem u toku devedesetih godina. Napokon, retorika “mekšeg” nasilja, praktikovana kod kuće, mogla se kombinovati sa “hard-nasiljem” izvana, bar do određenog vremena, odnosno do trenutka kada je usled međunarodnog pritiska nastup počeo da daje kontraproduktivne rezultate.

Iskustvo u devedesetim godinama nas podstiče na to da potvrdimo da se rat više ne može opisati u perspektivi borbe. Nasilje je na centralnom mestu, no specijalni značaj dobijaju simbolički oblici koji sobom nose poruke i civili kao predmet nasilja. Nastup nosilaca nasilja nas opominje i da je reč o dramaturgiji koja ima teatralne dimenzije.²⁰ Dramaturgija koja se obrušava na telo protivnika, koji postaje objekat nasilne afirmacije aktera, povezuje se sa namerom stvaranja čistih teritorija i etničke zaokruženosti. Nasilje na teritoriji eks-Jugoslaviji vezuje se, takođe, za egzekucije, masakr, ekspedicije i “etnička čišćenja”, u kojima se ne očekuje povratna sprega, tj. reaktivno ponašanje protivnika. Akcije osvajanja i violentnog nastupa su obično jednosmerne, a ne interaktivne. Ali, i ovde stoji ranija naznaka da je nasilje pozicionirano između poretka i neporetka, regulacije i deregulacije. Napokon, kada retrospektivno sagledavamo različite forme nasilja, razvijenu infrastrukturu, jasno naziremo planski karakter nastupa. Učinci nasilja odaju karakter organizovanosti, koji se vezuju za mnogo difuznije, kapilarnije oblike svakodnevnog nasilja u kampovima i drugim mestima nasilja u toku rata.

Zapravo evidentno je da Jugoslavija već u osamdesetim godinama stoji u znaku nasilja, čiji su *potencijalni* oblici raznorodni: nasilno menjanje granica pomoću vojske o kome se tajno raspravlja, naoružavanje paravojnih formacija, projiciranje oružanih pobuna, stavljanje na raspolaganje sredstava za praktikovanje nasilja itd. I ukoliko stoji da je došlo do “demokratizacije nasilja”, očigledno je da postoji nužnost da se upravlja nasiljem. Pomaknemo li se napred, možemo se pitati nije li Miloševićev režim u devedesetim godinama, negirajući u zvaničnoj retorici da je Srbija u ratu, u “pozadini”, na primer u Vojvodini, manevrisao strateškim “upravljanjem” nasilja, ponekad uz ćutanje o onome što se događa, ponekad uz eksplicitno odobravanje političkih instancija, a ponekad i uz podgrejavanje vršenja nasilja. Nije li “*stop and go*” taktika režimskog nastupa neprestano proizvodila višak nasilja. Nije li nasilje, koje se pokušalo programirati putem kontrolisanih paravojnih formacija i drugih,

²⁰ Kaldor, ibidem, str.170. Juergensmayer, M., Terror in the Mind of God. Berkeley, CA: University of California Press, 2000

“prelivalo” i u one kontekste gde to možda nije bilo predviđeno, i prostorno i vremenski. Nije li reč o teškoćama da se nasilje bez ostataka integriše u bilo koju strategiju i nije li nasilje koje je iskonski ugrađeno u sistem neprestano stvarao *neporedak*.

Valja ovde progovoriti i o nacionalnom/etničkom nasilju. Slučaj Jugoslavije je, naime, ubrzao bavljenje nasiljem u socijal-teorijskim diskusijama, i u pogledu tematizovanja nasilja i “konflikta”.²¹ Naravno, usled dinamike nasilja u devedesetim godinama etnicitet se u društvenim naukama snažno uobličio u polugu objašnjenja, te se bavljenje etničkim nasiljem u Jugoslaviji može tretirati kao deo promene orijentacije. Važno je da nasilje poseduje svoju sopstvenu dinamiku, što znači da nasilje nije tek neka faza u datom konfliktu, nego je i samo generator toka konflikta. Reakcija na enormno nasilje u eks-Jugoslaviji propraćena je tipičnim obrascima koji su posezali za premodernim momentima i po kojima je reč o neotribalnom ispoljavanju zatvorenih etničkih jedinica, kao i o povratku premodernih raspoloženja. No, ovo ophođenje u pitanje dovodi činjenica da je violentna etnopolitika, koja je ciljala istrebljivanju čitavih etničkih skupina, u dubokoj meri karakterisala upravo XX vek, te da se ona uopšte ne može “pripitomiti”, u smislu da joj može biti nalepljen pečat premodernosti.²² Uklanjanje etniciteta sa određenih teritorija (etničko čišćenje²³), genocid²⁴ (kriminalni akt koji je usmeren ka destrukciji drugih etniciteta, brisanju njihovog kulturnog postojanja i memorije) i etnicizacija političkih konflikata i te kako pripadaju modernim naracijama.²⁵ Pitanje je nije li etničko čišćenje u mnogim situacijama u XX veku proizvelo nepovratne promene, menjajući socijalnu realnost.

Proizvođenje etničke mržnje, kao što je poznato, pokazuje mimetičke dimenzije, ono je deo mimetičkog nasilja.²⁶ Grupe koje stoje u konfliktu često sprovode slične postupke, samo u drugačijem smeru. Etničko nasilje je, u

²¹ Brubaker, R., Laitin, D. D., Ethnic and Nationalist Violence, *Annu. Rev. Sociol.* 1998, 24:423-52. Slažem se sa njihovom tezom da je “etničko nasilje kompleksnog karaktera i uzročno veoma heterogeno, i ne sastoji se od uzročno istih jedinica etničkog nasilja nego od različitih tipova akcija, procesa i događaja” (str. 446). Na osnovu toga, dolaze i do predloga da se etničko nasilje dezagregativno razmatra, što je isto tako prihvatljiva tvrdnja.

²² Wimmer, A., Who owns the state? Understanding ethnic conflict in post-colonial societies, *Nations and Nationalism*, Vol 3, 1997; Markusen, E. & Kopf, D., *The Holocaust and Strategic Bombing: Genocide and Total War in the Twentieth Century*, Boulder, Co.: Westview Press, 1999; Mann, M., *ibidem*; Bell-Fialkoff, A., *Ethnic Cleansing*, New York, St. Martins Press, 1996. Kaldor (*ibidem*, 169) smatra, i to upravo tretirajući situaciju u eks-Jugoslaviji, da su “pokreti” čiji su članovi nosili sećanje atociteta bili i modernog i antimodernog karaktera. Antimodernost izvire iz želje za vraćanje nevine prošlosti, zlatnog doba, neokaljane nacionalne države.

²³ Appadurai, A., Dead Certainty: Ethnic Violence in the Era of Globalization, in: *Genocide...*, *ibidem*, str. 286-305. Njegova analiza, koju ovde samo spominjem, može poslužiti kao podstrek za analizu neizvesnosti u Srbiji, iz koje je proizašla socijalna panika.

²⁴ Denich, B., Dismembering Yugoslavia: nationalist ideologies and the symbolic revival of genocide, *Am. Ethnol.*, 1994, 21(2), str. 367-390

²⁵ Akhbar, A., Ethnic Cleansing: A Metaphor for Our Time, in: *Genocide...*, *ibidem*, str. 211-231

²⁶ Ovde se ne želim uplitati u teoriju Žirarda (Rene Girarda), koji je poznat po tome što je naširoko teoretizovao mimetičko nasilje kao instrument objašnjenja.

ovom smislu, u znaku fenomena koji bih nazvao “mimetička adioforizacija”. Poslednji termin²⁷ označava neutralizaciju određenih subjekata u moralnom smislu, drugačije rečeno, činjenje neutralnim ili irelevantnim određenih subjekata u moralnom značenju te reči. U slučaju eks-Jugoslavije, raspad i uobličenje efekata mitopolitike stavili su u pogon mimetičku adioforizaciju.

Rat koji se ne završava

Želimo li progovoriti o nužnim nusproduktima rata, tada treba podsetiti na one kolokvijalne dimenzije pojma krize, koji podrazumeva da su se određeni vrednosni momenti raspali, ali bez stvaranja novih orijentira. U tom smislu, postratno stanje u Srbiju iznova produkuje krizne procese. Rat se ne završava, višak nasilja se uvek prelijeva u nove forme i konflikti se vraćaju u retrospektivnim formama. Strah, sećanje na izgubljeno i mržnja koja se može revitalizovati ostavljeni su u nasleđe.

Postmitopolitička vlast se ne može osloboditi nosilaca prethodne vlasti. Ona gubi iole ozbiljnu mogućnost demitologizacije, nudi autoritarnost države, a otvara vrata u odnosu na imploziju nasilja. Ukoliko je prethodno moglo biti govora o eksploziji nasilja, sada je na redu implozija. Geografija prostora se stalno redizajnira porukama nasilja, manjinama se pretilo na mikronivoima, nasilje poprima proširenu reprodukciju u javnom mnjenju. Upisivanje načina govora resentimanskog i impulsivnog nasilja na zidovima i privatnim kućama, opominje da je ubeđenje da su manjine aktuelni i potencijali izvori teškoće kontinuirano. Sa jedne strane stižu administrativno-deklarativne tvrdnje vernosti evropskim putanjama, a sa druge strane se prepoznaje namera izbegavanja odgovornosti, koja je neizbežna spomene li se “Evropa”. Priziva se militarizovana i autoritarna vlast, koja će razrešiti enigmu nedovršene nacionalne države i nedefinisanih državnih okvira.

I na kraju, navodimo da Kant u svojoj poznatoj knjizi o večnom miru, doduše u *fusnoti*, daje predlog koji svojim utopijskim dimenzijama predstavlja večiti kritički podsetnik. Posle završetka rata, kada se sklapaju mirovni sporazumi, trebalo bi, osim dana zahvalnosti, uvesti i dan ispaštanja i pokore. Dan kada bi se *u ime države* tražila milost od neba, jer valja biti svestan krivice koja opterećuje. Fakat ispoljene „radosti u toku rata što je uništeno toliko ljudske sreće” osnovni je moralni razlog zbog koga Kant nalazi za shodno da u ovoj fusnoti izoštri pitanje rata „kao varvarskog sredstva” za potvrđivanja prava država. Može se ova Kantova naznaka, adresirana na sve učesnike rata i spremljena ispod glavnog toka teksta, uporediti sa drugim njegovim potezima, no izvesno je to da je Kantu potpuno jasno da ratovi predstavljaju sled događaja koji se ne završava sklapanjem sporazuma. Istina, Kant nam ne podaruje orijentaciju ko je nosilac ovog kolektivnog gesta, ali nazire se mogućnost da postratni period ostaje nastavljanje rata drugim sredstvima. Rat koji se ne može završiti, odnosno rat koji razastire svoje znakove preko sebe predstavlja opasnost koju možemo iščitati iz Kantovih naznaka.

²⁷ Za pojam adioforizacije vidi: Baumann, ibidem, str. 149

Ivan Vejvoda*

ZAŠTO SE DOGODIO RAT?

“ Izbeci krajnosti patnje...”

Mrzim ove apsolutne sisteme u kojima svi istorijski događaji zavise od velikih prvih uzroka u lancu neizbežnosti i koji takoreći isključuju čoveka iz istorije čovečanstva... Ja verujem... da se mnoge značajne istorijske činjenice mogu objasniti samo slučajnim okolnostima a da mnoge druge ostaju neobjašnjive, da konačno slučajnost ili bolje rečeno ona isprepletanost sekundarnih uzroka, koju mi nazivamo slučajnost jer ne možemo da ih razmrsimo, igra značajnu ulogu u onome što mi vidimo kao pozorište sveta; ja, međutim, čvrsto verujem da slučajnost čini samo ono što je već unapred pripremljeno. Ranije činjenice, karakter institucija, stanje duha, stanje morala predstavljaju materijale od kojih ona stvara ove improvizacije koje nas toliko začuđuju i plaše.

Tokvil (Alexis de Tocqueville)

Najbolji suprotan primer primeru bivše Jugoslavije predstavlja Švajcarska. Vestfalskim mirovnim sporazumom iz 1648. godine garantovani su neutralnost i bezbednost Švajcarske. "Uz manje" prekide (uključujući i kratak građanski rat u XIX. veku i, naročito u ovom veku, dugoročni spor oko kantona Jure) ova alpska zemlja imala je trista pedeset godina da razradi, stabilizuje i konsoliduje mnogonacionalnu, mnogojezičku i mnogoversku državu. Bivša Jugoslavija je bila na istorijskoj raselini sa kratkotrajnom istorijom u dva dela (od 23 odnosno 46 godina), od 1918. do 1991. godine, u toku koje prvo centralistička monarhistička vlast, a kasnije i komunistički totalitarni režim nisu uspeali da poseju seme moguće demokratske zajednice, nego su se bavili strategijama očuvanja vlasti. Čak i sa tako "nedovršenom državom" (Đinđić, 1988), sa takvim "neverovatno preživelim" sistemom (Pavlović, 1988), još uvek je izgledalo da postoji "mogućnost pluralističkog (re)konstituisanja Jugoslavije" (Puhovski, 1989), koja bi se zasnivala na "društvenim promenama... demokratizaciji (kao) imperativu za (njen) opstanak kao nezavisne i celovite zajednice" (Golubović, 1987: 446). Pluralistička rekonstitucija, demokratizacija, konačno je došla sa prvim slobodnim izborima na republičkom nivou 1990. godine. To je, međutim, označavalo kraj Jugoslavije.

* Magistar, Balkanski fond za demokratiju, Beograd

Teorija formiranja države utvrdila je:

Dva velika procesa... Prvi je proširenje vlasti i područja manje-više autonomne političke jedinice putem osvajanja, savezništva, pogađanja, šikaniranja, argumenata i administrativne uzurpacije sve dok se teritorija, stanovništvo, robe i aktivnosti na koje ima pretenzije određeni centar ne prošire do oblasti koje potražuju drugi jaki centri ili, pak, do tačke kada troškovi komunikacije i kontrole prevazilaze dobiti od periferije. Drugi se sastoji od manje-više namernog stvaranja novih država od strane postojećih država. Odsecanje Jugoslavije i Čehoslovačke od glavnine Austrougarske monarhije je relativno čist primer.

Tilly (Tilly, 1975: 636)

Jugoslavija je bila zemlja koju su u XIX. veku zamislile podjednako hrvatske, srpske i slovenačke kulturne elite, san (ujedinjenje Južnih Slovena) za koji su se njihovi političari zalagali i nastojali da ga pretvore u stvarnost. Ovu unutrašnju političku i kulturnu dinamiku snažno je pogurala sprega Versajsko-Trijanonskog ugovora i Vilsona što je omogućio poraz carevina posle Prvog svetskog rata. Projekat o ujedinjenju urodio je plodom u vreme kada je razvoj identiteta južnoslovenskih etničkih grupa već daleko odmakao (Pavlović, 1994: 205). Ideal stvaranja nacije-države, koja bi se sastojala od Jugoslovena i koju bi trebalo stvoriti – na način kako je to rekao Italijanski grof Masimo d'Azeljio ("Stvorili smo Italiju, sada treba da stvorimo Italijane")¹ – od južnoslovenskih podgrupacija, pokazao se herkulskim i konačno nemogućim zadatkom, s obzirom na potpuno neadekvatnu, nedemokratsku političku dinamiku koja je korišćena u vođenju novostvorene (1918), a onda (1945) i obnovljene države.

Tako su mnogi gledali na Jugoslaviju kao na veštačku tvorevinu. S jedne strane, njeno sedamdesetdvo godišnje, često burno, postojanje stvorilo je teritorijalnu realnost koja je, naročito posle dogovora na Jalti, zahtevala politički legitimitet. Tu legitimizaciju je obezbedila u posleratnom periodu komunistička ideologija koja je Jugoslaviju gurnula na centralnu scenu kao tampon državu između dva bloka Hladnog rata, ali bez promene njenog u suštini perifernog položaja. Uz teritorijalnu stvarnost išla je i iskustvena stvarnost generacija koje su rođene i socijalizovane u zemlji koja je, uprkos svojoj komunističkoj odeždi i u velikoj meri zbog svog rastućeg međunarodnog ugleda, davala svojim građanima osećaj pripadanja jednoj stabilnoj evropskoj državi. Bila je to zemlja u kojoj su ljudi vaspitavani da veruju – kao i drugi Evropljani – da je rat fenomen prošlosti. *Nikad više...* Ovo je uljuljkalo mnoge u iluziju da je, da bi se ratobornost sahranila jednom za uvek, dovoljno biti geografski na evropskom tlu i da će nekako nevidljiva ruka napretka, bez obzira na institucionalnu i političku stvarnost, obaviti posao.

Bilo je i drugih koji su sanjali o raskidu i podeli zemlje na niz novih država. Oni su bili naročito istaknuti među raznim dijasporama. Fenomen "nacionalizma na daljinu" (Anderson, 1992) onih koji su prizivali potrebu za podelom sa daljine od nekoliko hiljada milja, živeći istovremeno mirno sa svojim multina-

¹ Ove reči su izgovorene u vreme ujedinjenja Italije 1861. godine.

cionalnim susedima u SAD, Kanadi ili drugde, bio je jedan od elemenata koji je potpirivao ratove i podele u bivšoj Jugoslaviji. Na unutrašnjem planu, u samoj Jugoslaviji, bilo je onih koji nisu verovali u njenu održivost ili dugovečnost, gledajući na nju samo kao na prelaznu tvorevinu. Interesantno je da je Edvard Kardelj, glavni partijski ideolog u komunističkom periodu, privatno izjavljivao 1957. godine pažljivo odabranoj maloj radnoj grupi, koja je pisala program Komunističke partije:

Jugoslavija je sa istorijske tačke gledišta privremena tvorevina. Ona je fenomen i rezultat imperijalističke epohe i konstelacije međunarodnih odnosa u toj epohi. Sa razvojem svetskih integracionih procesa i odumiranjem imperijalističke epohe njeni narodi će moći da idu i da se pridruže novim asocijacijama i integracijama shodno civilizacijskim i duhovnim afinitetima, pa će i Jugoslavija neizbežno biti prekomponovana kao država. U tom smislu, mi Slovenci ćemo razumljivo biti uz Italijane i Austrijance, a Srbi uz Bugare ili druge istorijski bliske pravoslavne narode.

(Ćosić, 1987: 7)

Tridesetak godina kasnije njegov sunarodnik Milan Kučan, kasnije predsednik nezavisne Slovenije, a tada član najvišeg tela Komunističke partije Jugoslavije, napisao je članak u glavnom partijskom glasilu pod nazivom “U potrazi za novim identitetom Jugoslavije” (Kučan, 1988). On je evocirao moguću budućnost zemlje koja bi se bazirala na ustavnoj reformi, ali je dokazivao da je to moguće samo “na bazi ustava iz 1974. godine koji je još na snazi kada su u pitanju fundamentalni principi odnosa unutar federacije, tj. odnosa između naših naroda i narodnosti i njihovih nacionalnih država”. Vizije koje su se nadmetale u tome kako bi trebalo preurediti federaciju i, što je još važnije, kako podeliti ili zgrabiti plen komunističke vlasti, određivale su konture sukoba oko ustavne reforme i, kasnije, oko teritorija i granica.

Kriza identiteta, politička kriza

Neprekidno “nesređeno stanje jugoslovenskog društva i politike” (Shoup, 1968: 265) imalo je kao rezultat jedinstvenu karakteristiku jugoslovenske politike da pitanje “smisla i opravdanosti njenog postojanja” (Samardžić, 1994: 93) neprekidno pokreće. Izgledalo je, u ovom pogledu, da je posle Titove smrti 1980. godine ovo pitanje ostalo iza nas. Na smrt čoveka koji je sam vladao više od trideset pet godina gledalo se na Zapadu kao na moguću tačku raskida i znak za raspad federacije. Ovo mišljenje se baziralo na simplicističkoj ideji da je Tito držao celu zemlju zajedno kao svodni kamen u luku i da će se, posle nestanka tog glavnog kamena, struktura jednostavno urušiti. Činjenica da je Jugoslavija preživela još jedanaest godina, smirila je najgore mōre zapadnih kreatora politike, ali ih je, nažalost, isto tako uljuljkala u lažno uverenje da je problem Jugoslavije rešen i da je opasnost prošla. Ova “nepripremljenost” (Pavlović, 1994: 203) Zapada, koji je bio iznenađen kada je građevina počela da se raspada, pokazala se fatalnom za oblik i sadržaj Zapadne intervencije – došla je kasno

i nespretno i jednostavno je pojačala unutrašnju dinamiku sukoba. (Rupnik, 1992; Rieff, 1996; Danchev i Halverson, 1996).

Duboku krizu u koju je zemlja tonula predvideli su mnogi akteri i analitičari. Raskid Milovana Đilasa sa partijom i sledstveno formulisanje njegove kritike u *Novoj klasi* sredinom pedesetih godina XX. veka nagovestili su šta će slediti. Kritički časopis *Praxis* (koji je kasnije zabranjen) posvetio je 1971. godine ceo broj kritici tekućeg stanja društva (*Praxis, 1971*). Međutim, tek sa sve gorom ekonomskom situacijom posle 1980. godine, dužničkom krizom i rezultirajućom stagnacijom i padom, postalo je očiglednije da je potreban krupan remont celokupnog političkog i ekonomskog sistema. Na jednom zatvorenom sastanku 1984. godine Saveta federacije, jednog uglavnom simboličkog tela, jedan liberalno nastrojen predstavnik stare partijske garde optuživao je da partijsko rukovodstvo i hijerarhija zatvaraju oči pred krizom, u stvari, da poriču njeno postojanje, koristeći je za ličnu dobit, produbljujući je i tražeći da se očuva *status quo* (Todorović, 1984).

Do sredine osamdesetih godina postalo je jasno da je “kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva” (Golubović, 1987) pokazala svoje posledice. Mnogi autori (Bolčić, 1983; Mirić, 1984; Golubović, 1987; Goati, 1989; i drugi) davali su analize uzroka krize. Međutim, “sistem” (tj. politička vrhuška) u početku nije bio voljan da prizna da je uopšte nešto ozbiljno u pitanju. On se, prema tome, nije mogao pomiriti sa situacijom i kada je konačno priznao i prihvatio da postoji kriza, pokazao se nesposobnim da se reformiše na saveznom nivou, kao i da raskine sa trajnom pat situacijom koja se tamo razvila. Stoga nije čudo što je pritisak za sprovođenje promena rastao i izbio na nivou republika.

Činjenica da je toliko mnogo prilika i mogućnosti za fundamentalne reforme propušteno ili samo delimično sprovedeno, dovela je jednostavno do nagomilavanja problema, koji su sistematski zanemarivani, pa su stoga bivali sve više van kontrole. Zbog svog “nezavisnog” stava u međunarodnoj politici, Jugoslavija je bila preplavljena zapadnom finansijskom pomoći. Ova pomoć je veštački podupirala ekonomski prosperitet pojedinaca u Jugoslaviji i, što je još važnije, “ona je nažalost olakšala (sukcesivnim) jugoslovenskim vlastima da odlazu odlučujuću akciju” (Dyker, 1992: 281).

Bilo je tajnih ponuda da Jugoslavija, posle sukoba sa Staljinom i SSSR, postane članica NATO (1953-54), a takve predloge davao je i Savet Evrope 1967. godine. Međutim, Titov komunistički “refleks” i njegovo stalno priklanjanje “velikom bratu” (SSSR), značilo je da je svaki korak Jugoslavije u pravcu Zapadne sfere bio jednostavno van domena izvodljivog. Jugoslavija je ostala u okviru “totalitarne logike” (Lefort, 1979) i u okviru komunističkog bloka, iako nezavisna od njega u mnogo čemu. Prednosti Jugoslavije u odnosu na druge istočno i centralno evropske zemlje – endogeni karakter njenog komunizma, njena jedinstvenost i originalnost “socijalističkog tržišta” - pokazali su se posle 1989. godine kao sastavni delovi nasilne propasti, osujećujući svaki pokušaj da se izađe na kraj sa njenim složenostima i komunističkim nasleđem na miran način.

Mnoge intelektualne rasprave u posleratnoj Jugoslaviji o njenoj budućnosti ukazivale su na muke i patnje same Jugoslavije i predstavljaju značajan aspekt složene, i često zbunjujuće, dinamike koja je dovela do raspada Jugoslavije. Možemo da pomenemo samo jednu takvu raspravu – između Slovenca Dušana

Prijaveca i Srbina Dobrice Ćosića 1961. godine – kao kulturnu disputaciju o jugoslovenstvu, gde “unitarizam” zemlje stoji naspram “najpotpunijeg razvoja republike, odnosno nacionalnih tradicija” (Shoup, 1968: 197-8). Ovde je centralno pitanje bilo da li treba nastojati razvijati unitarni, nacionalni (jugoslovenski) identitet ili ne. Ovaj spor je više puta izbijao u toku 70-tih i 80-tih godina XX veka (Milosavljević, 1996: 1) da bi se konačno završio na jednom sastanku u Ljubljani 1990. godine. Prema tome, intelektualci su se *doista* sastajali i komunicirali o ovim krucijalnim pitanjima preko republičkih granica. Međutim, uprkos često uspešnim zajedničkim kulturnim nastojanjima, i oni su (sa značajnim izuzecima) težili da budu potisnuti natrag iza nacionalno-republičkih granica i bili primorani da se odazovu zovu nacionalističkih sirena.

Neuspešan “revolt Jugoslavije protiv Jalte”

“Duga revolucija protiv Jalte” Istočne Evrope (Fehér, 1991) dovela je postepeno, ali odlučno do uspešnog odbacivanja komunističke ideologije i zalaganja za princip miroljubive promene režima. Činjenica da je Jugoslavija već našla način da se oslobodi diktata Jalte i da “slobodno pluta” između dva bloka u periodu Hladnog rata – izvlačeći veliku korist od Zapadne finansijske podrške i ostajući istovremeno komunistička, pa čak uspevajući da stvori i utopijski “treći put” koji bi bio bolji od ičega do tada viđenog na putu socijalizma – u praksi je jednostavno dovela do prekomernog eksperimentisanja i pregrejanog državnog uređenja, društva i privrede. Posebno, “konstantna tenzija između centra i regiona u jugoslovenskoj politici ... stalni destruktivni potencijal zbog toga što se dozvolilo da međuregionalni sukobi traju dovoljno dugo da steknu etničko značenje” (Burg, 1983: 347, 349), doveli su do kraja 80-tih godina do situacije u kojoj je svako pitanje, bez obzira koliko trivijalno bilo, “poprimalo etničko/nacionalno značenje”, dok su se, istovremeno, kovale sve jače veze među komunističkim elitama, rešenim da sačuvaju vlast, i nacionalističkom inteligencijom. Prema rečima jednog novinara (izgovorenim 1989. godine), u komunističkoj Jugoslaviji se nije moglo reći da neko lice politički naginje desno ili levo. Jedina politička etiketa koja je nešto značila bila je Slovenac, Hrvat, Srbin, Albanac itd. Dozvoljavanje da nacionalistička osećanja budu zamena za političke argumente, dozvoljavanje prelamanja i svođenja svih konflikta na nacionalne žalbe, olakšalo je formulisanje i pojavu “logike konačnih rešenja” (Vejvoda, 1992).

Kako su se nacionalistički intelektualci i krugovi *nomenklature* približavali, tako je počeo da se pojavljuje novi konsenzus u pogledu toga da je došlo vreme da se “konačno reše” svi nasleđeni problemi i da se “jednom zasvagda razreši” jugoslovenski koloplet. Vreme da se iskoristi mogućnost koju je pružio pad Berlinskog zida i kraj komunizma kako bi se “razmrsila” međuetnička nezadovoljstva. Mnogo se pričalo o tome da nije moguće i dalje živeti zajedno u jednoj zemlji, u jednoj Jugoslaviji koja je sve više izgledala kao “iluzija”. Ovakva vrsta razgovora pomagala je da budu podstaknuti procesi etničke homogenizacije i naginjala tome da marginalizuje one koji ne samo da su zastupali moguće insti-

tuciono preuređenje Jugoslavije, koja bi imala demokratski, mnogonacionalni imidž, nego su i upozoravali na moguću eskalaciju etničkih sukoba.²

Ekonomska i društvena kriza, porast nezaposlenosti, preovlađujući osećaj ekonomskog beznada išli su na ruku pobornicima ove ekspanzivne nacionalističke retorike o tome kako smo "mi" (naša etnička/nacionalna grupa) "eksploatirani od strane njih" (sve druge etničke/nacionalne grupe). *Svako* je nešto zamerao Jugoslaviji i svi su zamerali jedni drugima.

Ova duboka ekonomska i društvena kriza i depresija, kombinovane sa agendom neraščišćenih računa među političkim rukovodstvima republika, kao i beskrajni sastanci komunističke partije na visokom nivou, na kojima se navodno razrešavala budućnost zemlje ali iz kojih nikad ništa nije proizašlo, doveli su progresivno, ali podmuklo do pojave "Velikog straha" među stanovništvom cele zemlje. Iako potekao iz sasvim drugačijeg istorijskog konteksta, "Veliki strah" iz 1789. godine i slikovita analiza te pojave, koju je dao Žorž Lefebvre (Lefebvre 1971), mogu nam pomoći da shvatimo stanje uma kako organa vlasti, tako i građana u Jugoslaviji oko 1990. godine.

Čega se plašilo rukovodstvo? Oni su se svi plašili novog, postkomunističkog sveta pluralističke politike prema kome su se kretali. Plašili su se jedan drugoga i tajnih ciljeva koje su imali. Rukovodstvo Srbije pod Slobodanom Miloševićem je, usredsredivši se na vrlo stvaran problem odnosa unutar Srbije, izbacilo iz ravnoteže saveznu arhitekturu iz 1974. godine, "izazivajući otpor i jačajući težnje ka nezavisnosti drugih naroda Jugoslavije" (Perović, 1993: 63). I odista, kada je Srbija, teritorijalno najveća jedinica sa najbrojnijim stanovništvom i isto tako najvećim brojem svojih državljana koji žive u drugim republikama, odlučila da pređe na pitanje ustava, uputila je pravi udarni talas kroz zemlju.³ Represivne akcije protiv Albanaca koji žive na Kosovu posmatrane su, s pravom ili pogrešno (to nema značaja kada je reč o Velikom strahu), kao model budućeg ponašanja srpskog rukovodstva prema drugim republikama. I tako se Veliki strah proširio na celokupno stanovništvo. Albanci na Kosovu su se plašili srpskog rukovodstva, ali se i srpska manjina koja je živela na Kosovu isto tako plašila albanske većine s kojom je delila Kosovo. Kada je jednom Hrvatska, druga po veličini republika, počela da vuče jasne poteze za iznošenje svog programa nezavisnosti, strah je počeo da se širi među Srbima koji su živeli na njenoj teritoriji. Izjava novoizabranog predsednika Franje Tuđmana da je srećan što njegova žena nije ni Srkinja ni Jevrejka (Reiff, 1996: 65) nije doprinela rasterivanju ovog straha.

² Jedan značajan pokušaj da se spreči širenje rata bilo je "Pred-parlament Jugoslavije i okrugli sto organa vlasti i opozicionih partija", održan u jesen 1991. godine. Njegovi rezultati su objavljeni (septembar 1991) pod zloslutnim naslovom "Kako sprečiti totalni rat".

³ Ovde je izneto gledište iz Slovenije o Jugoslaviji kao komunitarnom modelu koga je uobličila srpska politika: Jugoslavija se raspala "zbog netolerancije i čak i više zbog srpske nesposobnosti da prihvati etničku i kulturnu raznolikost Jugoslavije kao stvarnost i korist. Kada se radi o ovom drugom faktoru, može se reći bez preterivanja da iz slovenačke perspektive srpsko izjednačavanje Jugoslavije sa Srbijom značajno doprinelo da se Slovenci prebace sa Herdera na Hegela, potez koji je konačno doveo do pojave nezavisne slovenačke države. Srbija je još od 1918. godine nastojala da Jugoslaviju pretvori u zajednicu pojedinaca iako je to u stvarnosti bila zajednica kolektivnih ličnosti" (Vodopivec, 1993: 44).

Ova kaskada straha, neizvesnosti i krajne nesigurnosti proširila se i na Bosnu u kojoj su tri od šest ustavno utvrđena (Ustav iz 1974) “konstitutivna naroda” Jugoslavije živela u jednoj republici u nekoj vrsti komunističke “konsocijacije” (Lijphart, 1977), s tim da nijedna grupa nije imala većinu. Strah u Bosni i Hercegovini pojačao se kada je javljeno da je sastanak između predsednika Tuđmana i Miloševića, 17. marta 1991. godine u Karađorđevu, koncentrisan na planove za podelu Bosne (Glenny, 1993: 149; Silber i Littl, 1996: 143-4). Imajući ovo u vidu, odnosi između tri zajednice Bosne i Hercegovine, koji su uvek bili u delikatanj ravnoteži, postali su sve nesigurniji i podložni destabilizirajućem uticaju glasila.

Tako rođen strah bio je propraćen i pojačan oživljavanjem loših uspomena iz Drugog svetskog rata. I kada se “slike prošlosti i osećanja vezana za njih (i oko kojih se organizuju akcije) ... kidaju, kada su ljudska bića zaboravila ili se više ne slažu o ... ”prvoj i poslednjoj stvari”, onda se “otvara veliki vakum u javnoj svesti, koji zjapi i koga treba popuniti” (Smith, 1985:4). Ovaj vakum se ispunjava mnoštvom priča - istorijskih, stvarnih ili izmišljenih, iskonstruisanih ili zamišljenih, zasnovanih na iskustvu ili prenetih od predaka, praktično političkih, onih koje pomažu i onih koji služe za manipulaciju - koje se sve udružuju u jednu glavnu struju. Ona, pak, podstiče zebnju i pruža crno-bela tumačenja, u kojima je većina pozitivnih strana prošlosti potisnuta i izbrisana.

Moglo bi se poći na jedno hipotetičko putovanje kroz celu bivšu Jugoslaviju i njene republike i detaljno objasniti politički, društveni, ekonomski i egzistencijalni strah, koji je polako rastao pod pritiskom ubrzanja dinamike krize. U takvoj situaciji, kada je sve neizvesno i *kada nema izgleda za budućnost*, skrovište identiteta u etnosu/naciji izgleda kao idealna luka za one koji su pogođeni zagušujućim strahom i nezadovoljstvom. “Nacionalizam je bio najznačajniji takav kolektivitet koji je obećavao srećan i zdrav svet zaštićen od navale vremena” (Mosse, 1987: 1).

Pojedinci su se plašili izlaska iz komunizma i zaštitne čaure koju je on nudio. Oni su nastojali da nauče da prihvate rizike koje je taj izlazak podrazumevao. Gubitak izvesnosti uveo ih je u šablon homogenizacije u kojoj nije bilo nikakvog prostora za alternativnu akciju. Uloga medija u povećavanju Velikog straha bila je u svakom dobu ključna. Došlo je do postepene “republikanizacije štampe” (Ramet, 1992: 61), do podizanja medijskih zidova unutar kojih je svaka *nomenklatura* mogla pomno da kontroliše poruke koje je slala svojim biračima. Sadržaj ovih poruka postajao je sve više neprijatelji prema “drugima” kako se rat približavao.

Posledice i koštanje rata i “visoka cena mira”

Posledice rata, konkretnije “novih ratova” (Kaldor i Vashee, 1996), retko su onakve kakve su oni koji su se u njih upuštali predviđali na početku. Ratovi retko dovode do poboljšanja, pa čak i onda kada su javni ili skriveni ciljevi rata postignuti. To se obično postiže nemerljivom patnjom civilnog stanovništva.

Jugoslovenski ratovi su vođeni tako što su se etničko/nacionalne grupe preklapale u spornim pretenzijama na teritoriju, i to u svetlu konfuzije oko toga ko ima pravo na samoopredeljenje – bivše jugoslovenske republike ili narodi bivše Jugoslavije. Ishod je, u ovom slučaju, bila nezavisnost i suverenitet bivših

republika bez izmene granica, veći stepen etničke homogenosti u nekim republikama (Hrvatska i Bosna) i teška multietičnost u drugim (Srbija/Crna Gora/SR Jugoslavija i Makedonija). Jugoslavija, koja je 1991. godine imala stanovništvo od oko 24 miliona, podeljena je u pet manjih država: Sloveniju (2 miliona stanovnika), Hrvatsku (4, 4 miliona), Bosnu i Hercegovinu (Bosansko (muslimanska) – Hrvatska Federacija i Republika Srpska: 4 miliona), Srbiju i Crnu Goru (10,5 miliona) i Makedoniju (2 miliona).

Naspram dobiti stoje ogromni gubici. Sve nove države, izuzev Slovenije, teško su nazadovale u ekonomskom i društvenom smislu. Rat je zloupotrebio tok privrednog prestrukturiranja i tranzicije na tržišnu privredu. On je, u stvari, doveo do raširene kriminalizacije privreda u žiži rata. Ratni profiteri, zajedno sa korumpiranim političarima, obogatili su se, dok je sudbina većine stanovništva bila gubitak i očaj. Veliki deo stanovništva novih država sada živi ispod linije siromaštva i ljudi su primorani da se bave sivom ekonomijom kako bi preživeli. Platama na zvaničnim radnim mestima ne može se obezbediti ni ono najnužnije što je potrebno za život. Odliv mozgova je lično rešenje za mnoge visokokvalifikovane pojedince, ali to nikako nije dobro za brz oporavak dotičnih privreda, jer mnogo potrebnih stručnjaka jednostavno neće biti. Oni koji su ostali i dalje će biti ometani u predstojećim godinama nedostacima propalog, vandalizovanog saobraćaja i energetske infrastrukture.

Međutim, najozbiljnija šteta je ona psihološkog karaktera. Pojedinci su, na razne načine, neko više neko manje ozbiljno, izbačeni iz svakodnevne privatne i profesionalne rutine. Kada ga je novinar pitao koji mu je najveći problem u vezi sa poslom u posleratnim uslovima, jedan mali privatni preduzimač u Libanu rekao je da je to činjenica da su njegovi radnici prosto izgubili naviku da rade osam časova dnevno za mašinom.

Bilo je i političkih gubitaka. Dok su ranije pripadnici tvrde linije komunističkih istočnih suseda bivše Jugoslavije već stupili na put učlanjenja u Evropsku uniju, sa šest godina konsolidacije demokratskih institucija za njima i uspešnim rezultatima smenjivanja na vlasti, u državama koje su pogođene ratom i koje su nastale iz bivše Jugoslavije politička dinamika je potpuno izvitoperena. Oni koji su bili i ostali na vlasti uspeali su da izbace iz ravnoteže i marginalizuju svoju opoziciju. Ona će tek sada, u posleratnim uslovima, moći da počne da se oporavlja.

Činjenica da su se jugoslovenski ratovi poklopili sa kretanjem ka demokratiji, te da ih je demokratizacija, izgleda, otvorila za ponašanje sklono ratu (Mansfield i Snyder, 1995), imaće isto tako značaja i za buduća politička dešavanja (Puhovski, 1989: 218-19). Većinska demokratija pokazala se fatalnom u slučaju Bosne i Hercegovine. Ovu bivšu jugoslovensku republiku, koja je politički funkcionisala u odnosima trokrake podele vlasti, Badinterova komisija EU nije trebalo da gurne u većinsko demokratsko odlučivanje (29. februar – 1. mart 1992). Bilo bi mnogo bolje da je izrađen konsocijalan demokratski model (McRae, 1974; Lijphart, 1977). Kao i u slučaju drugih sličnih, ako ne i identičnih, sukoba (Severna Irska, Izrael-Palestina i Južna Afrika), inventivnost i mašta su neophodni element u traganju za rešenjem koje će zadovoljiti sve zainteresovane strane. "Visoka cena mira" (Crick, 1990: 269) postaje očigledna onda kada se shvati da ne može biti konačne pobede ni za jednu stranu, da će

“drugi” (ili kao sugrađanin ili kao sused) uvek biti tu i da je, stoga, prilagođavanje *neizbežno potrebno*.

Kako se “traganje za mirom koje im izmiče” nastavlja, nove države su sve više u situaciji da mogu artikulirati svoje interese i tako naći zajedničko polazište sa susednim novim državama u ostvarivanju stabilnosti i napretka. Iako “nacionalne države nisu jedini mogući oblik ljudske vladavine niti nužno najbolji” (Crick, 1990: 275), nova institucionalna rešenja treba tražiti u okviru novoformiranih nacionalnih država na teritoriji bivše Jugoslavije. Jasno je, čak i najvećim nostalgičarima bivše Jugoslavije, da se Jugoslavija, u predvidivoj budućnosti, neće ponovo konstituisati u svom predašnjem obliku, kao zajednička država. Možda je ideja jugoslovenstva samo u zimskom snu. Međutim, njeno buđenje je tako daleka mogućnost da to, iskreno govoreći, ne vredi ni razmatrati. Gola činjenica je da će pet novih država, od kojih su neke u nesigurnim uslovima, morati same da se postaraju za sebe u globalizovanom svetu.

O ulozi pojedinaca i država

Možemo legitimno da postavljamo pitanja o ulozi pojedinaca u raspadu, o elementima koji su izvan domena društvenih i političkih struktura, institucija, “navika srca”, običaja, normi. Pozitivan, odnosno negativan doprinos pojedinih aktera celokupnoj dinamici ne može i ne treba da bude odbačen. Nadmoć politike odozgo, ne samo u komunizmu nego i u prethodnim režimima, dala je ogromnu moć vlastodršcima u regionu. Uočeno je, u istoriji Istočne i Centralne Evrope devetnaestog i ranog dvadesetog veka, da su se “u svakoj od zemalja ... pojavljivali pojedinci koji su imali ogroman uticaj na ishode” (Stokes, 1989: 243). U takvom kontekstu moguće je zamisliti različite ishode sa različitim ključnim političkim akterima u vodećim ulogama. Dalje, ono što je važno za devetnaesti vek, naime, da je “na Balkanu ... uvođenje države po evropskom modelu došlo u društvenoj situaciji koja je bila skoro potpuno nespremna za to” (Stokes, 1989: 245), podjednako je istinito i za uvođenje demokratskih institucija, pravila i procedura u sadašnje vreme. Državu i dalje, u većini bivših republika, koriste glavni politički protagonisti više kao sredstvo za monopol, a manje za razumnu vladavinu. “Stoga ne iznenađuje da se oni neprekidno mešaju u svakodnevno funkcionisanje politike, nastojeći da stvore lične režime” (Stokes, 1989: 244).

Pojedinci, izabrani kao šefovi republika u vreme raspada, bili su svi na vlasti, u svojim predsedničkim ulogama, i posle šest godina i nekoliko ratova. Može se reći da su Slovenija i Makedonija, najsevernija i najjužnija republika, imale prednost u tome što imaju umerenije političare. Bez obzira kako mi cenimo ulogu Milana Kučana na putu do jednostranog proglašenja slovenačke nezavisnosti i rezultirajućeg potpaljivanja (preko Slovenije) jugoslovenskih ratova, Slovenija predstavlja jednu od priča o uspehu tranzicije u Istočnoj i Centralnoj Evropi, dok je Makedonija, pod Kirom Gligorovim, jedina bivša jugoslovenska republika koja je izašla iz federacije (i obezbedila povlačenje JNA sa svoje teritorije) bez ijednog ispaljenog metka ili ubijenog građanina Makedonije. Gligorov je sve vreme nastojao pre da igra tešku ulogu unutrašnjeg političkog balansa između konkurentskih političkih partija, s jedne strane, i između Makedonaca i velikog domaćeg albanskog stanovništva, s druge strane, nego da

uspostavi bilo kakav kult ličnosti. Nasuprot tome, predsjednici Franjo Tuđman, Slobodan Milošević i Alija Izetbegović despotski su vodili unutrašnju politiku, koristeći sva sredstva koja su im bila na raspolaganju da očuvaju svoje pozicije i u velikoj meri udalje iz igre zakonodavne i druge izvršne organe kako bi koncentrisali svu vlast u sopstvene ruke. Oni su u velikoj meri radili sa vrlo uskim unutrašnjim krugom savetnika i u toj konstelaciji su ključne odluke donošene bez konsultacije sa zakonodavnim organima.⁴

Značaj svega ovoga za pitanje da li je moglo doći do mirnog razilaženja puteva jugoslovenskih republika i naroda otkriva jedna epizoda – jedna od mnogih takvih, u različitim slučajevima i okolnostima – koja ilustruje način na koji je politička dinamika posleratne Jugoslavije funkcionisala i namerne i nenamerne posledice koje je ona imala. Epizoda o kojoj je reč predstavlja propali sporazum između Slobodana Miloševića i Alije Izetbegovića 1991. godine. Adil Zulfikarpašić, liberal bosanske (muslimanske) dijaspore, posredovao je u ovoj nagodbi i očekivao od Izetbegovića konačnu dozvolu da se stvar nastavi. Međutim, bosanski predsjednik povukao se u poslednjem momentu (Đilas i Gaće, 1995: 203-26). Zulfikarpašić daje dragocene uvide u pozadinu veoma značajnog niza događaja i nastoji da objasni prekid nagodbe jedinstvenom šemom interakcije između pojedinaca i političkih grupacija posle raspada Jugoslavije. “Ma koliko to moglo izgledati katastrofalno, nagodba je odbijena zbog uskogrudih partijskih i ličnih interesa” (Isto: 221). Možda Izetbegović nije bio voljan da Zulfikarpašić preuzme svu zaslugu za sporazum (iako je ovaj drugi unapred poricao da ima bilo kakvu želju da napravi politički kapital iz te stvari). Milovan Đilas, u svojoj raspravi sa Zulfikarpašićem, koja je zauzela celu jednu knjigu, sklon je da najveći deo krivice pripiše Srbima, a onda Hrvatima (Isto: 223). Međutim, Đilas i Zulfikarpašić su se saglasili da su tri “nacionalističke, totalitarne partije” u Bosni “utrole put za sukob; one žive sa njim i crpu svoju snagu iz njega” (Isto: 223 i 226).

Dejtonski sporazum – prestanak vatre ili mir?

Četiri i po godine posle izbijanja prvih oružanih sukoba 1991. godine, rat(ovi) u bivšoj Jugoslaviji su okončani ili je bar postignuto trajno primirje. Posle nasilja, uništavanja i pljačke, sa 200.000 mrtvih i 2,7 miliona raseljenih lica, rat je prestao ne zato što je jedna strana pobedila, nego zbog mira za koji je posredovano/pregovarano, odnosno koji je nametnut spolja. *Zaraćene strane nisu bile u stanju da to same reše*. Na kraju, morali su da potraže posrednike da ih izvedu iz haosa u koji su se sami, uz različite stepene odgovornosti, strmoglavili. Ova molba za intervenciju se, u stvari, veoma mnogo poklapala sa istorijom ovih teritorija u devetnaestom i dvadesetom veku. One su uvek bile ograđene, na ovaj ili onaj način, velikim silama, nikad nisu bile prepuštene sebi i uvek su zavisile od šire konstelacije državnog sistema koji je preovlađivao u datom momentu.

⁴ Karakter, osobenosti i metod Miloševićeve vladavine dobro su dokumentovani u nedavnoj knjizi jednog od njegovih odanih sledbenika koji je, posle objavljivanja knjige, ostao bez visokog položaja u vladajućoj partiji u Srbiji (Jović, 1995; videti isto tako Đilas, 1993).

Lako je biti ciničan i pesimističan u odnosu na Dejtonski mirovni sporazum (parafiran 21. novembra 1995. godine i potpisan u Parizu 14. decembra 1995. godine). Međutim, možda i treba da budemo: mir je postignut “razgovorima o približavanju”, u koje su bila uključena tri aktera iz Bosne, dva ključna aktera na spoljnom perimetru Bosne (Hrvatska, Srbija) i pet aktera glavnih svetskih sila (SAD, Rusija, UK, Francuska i Nemačka), uz prisustvo još tri multilateralne organizacije (NATO, EU, OECD). Stvoren je jedan interno kontradiktoran ustav napisan za jednu zemlju/državu koja je sastavljena od dva nezavisna entiteta, iako je *de facto* sastavljena od tri entiteta. Napisali su ga pravni eksperti američkog Ministarstva za inostrane poslove i to je dokument koji uključuje, verovatno, najvelikodušnije odredbe o ljudskim pravima poznate do sada u bilo kom ustavu. Međutim, taj dokument ni na koji način ne ukazuje kako će vojska, koju će podržavati godinu dana 60.000 multinacionalnih vojnih snaga pod komandom NATO, biti kontrolisana, posle čega će mnoštvo imenovanih civilnih stranih eksperata nadgledati pravilno funkcionisanje novog ustavnog okvira. Pitamo se, posle ovoga, da li je više nego potrebno citirati domaću poslovicu koja glasi: “Mnogo babica, kilava deca”.

Prestanak vatre je nesiguran, ishod razgovora zaslužuje kritiku, nepravedan je i nerealističan za mnoge ljude na koje se odnosi.

Međutim, cinizam nas vodi u slepu ulicu. Nije bilo plišanog razvoda, nije bilo mirnog razilaženja puteva među bivšim jugoslovenskim republikama i nema svrhe očekivati dobar ishod posle nasilnog razdvajanja. Mogu da postoje samo manje-više loša rešenja, a dužina trajanja bilo kog rešenja zavisice od iskrenosti i volje strana potpisnica (unutrašnjih i spoljašnjih) da ih sprovede. Dejtonski sporazum je ono što postoji i akteri koji su uključeni treba da ga se pridržavaju. On je, kao i svi slični sporazumi, kompromis na koji su sve strane pristale u nastojanju da spasu što se spasti može od onog što je ostalo, igra moći u kojoj su svi oni koji su imali rukovodeće uloge na početku rata još uvek sada na vlasti. Oni u čije je ime ovaj rat vođen – bezbrojni civili – predstavljaju, u najgorem slučaju, gubitnike i žrtve Bosne koja praktično u celini zavisi od pomoći, koja je bez posla, gumuta ponovo u mrak, nakon što je postigla relativno pristojan životni standard pre rata u “staroj” zemlji.

Dejtonski sporazum je zaustavio ubijanje. Ovo je njegovo najveće dostignuće koje je od presudnog značaja u kraćem vremenskom periodu. Izgradnja mira, bezbrojnim malim koracima na svakodnevnom i makropolitikom nivou, biće dugotrajan, naporan, nesiguran proces, posut sa onoliko zamki sa koliko je zemlja posuta kopnenim minama. Nasilan prekid mirovnog procesa u Severnoj Irskoj, do koga je došlo zato što je IRA postavila bombu u centru Londona 8. februara 1996. godine, daje primer prepreka koje stoje na putu svakog nastojanja da se postigne stabilno rešenje za neslogu zajednica velikih razmera. Moramo očekivati slične prekide mirovnog procesa i u bivšoj Jugoslaviji.

Fizička izgradnja Bosne će zahtevati ogroman napor. Međunarodna zajednica se već obavezala, iako sav novac iz glavnih izvora koji treba da daju doprinos još uvek ne dolazi. Što je još važnije, biće potrebni ponovljeni konkretni i uspešni primeri - slobode kretanja, vraćenih izbeglica, slobode govora i okupljanja, mogućnosti za rad i zapošljavanje, otvorenosti medija, suđenja ratnim zločincima, deetifikacije politike - pre nego što strah, koji još uvek prožima

pojedince, nesigurnost i neizvesnost prođu. Veru i poverenje u ljude i institucije treba ponovo izgraditi, kao i infrastrukturu i privredu, s tim što je ovo mnogo zamršeniji i složeniji proces.

Karakter politike, od gore prema dole, na postkomunističkim teritorijama znači da će retorika i signali koje rukovodstva šalju jedni drugima i njihovom stanovništvu imati dubok uticaj na celokupnu političku atmosferu, pa, stoga, i na izgled za promenu. Uticaj koji SAD i druge strane zemlje imaju u odnosu na interne aktere (koji su to prihvatili) predstavlja ključno sredstvo za unapređivanje traganja za trajnim mirom. Uslovljavanje ekonomske i finansijske pomoći poštovanjem duha i slova Dejtonskog sporazuma predstavlja ključni faktor u traženju trajnog rešenja.

Sporazum je, međutim, samo sredstvo za postizanje cilja. *Što god da se dalje desi na tom putu, mir, vera, poverenje, normalnost, zahteva da oni koji su se definitivno opredelili za napuštanje nasilja prevladaju one koji su mu još uvek tajno privrženi i žele da ga vrate.* Umornom, iznurenom od rata i razočaranom stanovništvu treba omogućiti da obnovi svoju energiju i povрати sposobnost izražavanja svojih potreba i interesa. Prvi uslov za sve ovo predstavljaju garancije ljudskih prava, koje su dovoljno jake da bi se započelo ponovno izgrađivanje osećanja sigurnosti.

Obnova i ponovno otkrivanje političkog elementa u posleratnoj situaciji, proces ponovnog uspostavljanja društvene strukture i društvenih veza, razvijanje pluralnosti i zakonitosti, podjednako su važni kao i radna mesta i socijalna sigurnost, kada se jednom zadovolje najnužnije stvari. Ovo podjednako važi kako za Hrvatsku i SR Jugoslaviju (Srbija/Crna Gora), tako i za Bosnu. Sasvim jednostavno, bez povratka na normalnu političku dinamiku, bez podsticanja i jačanja demokratskih praksi u svim ovim zemljama, neće biti stabilnosti u regionu i neće biti "postepene normalizacije" koja nove države može da dovede od stanja prestanka vatre do stanja mira. Velike opasnosti vrebaju, vraćanje na nasilni sukob još uvek je moguće. To je još jedan razlog više da se Dejtonski sporazum sprovodi rigorozno prema onima koji su se složili da istupaju u ime dotičnog stanovništva i međunarodne zajednice.

Ištvan bibo (István Bibó) je pisao 1946. godine:

Narodi Centralne i Istočne Evrope moraju se sprečiti da neprekidno ometaju mir Evrope svojim teritorijalnim sporovima ... To znači da u svakoj oblasti u kojoj je još moguća neka vrsta konsenzusa – ne samo politički sporazum nego razjašnjavanje principa – mi ovo treba da sprovodimo svom svojom snagom u okviru sadašnjeg (1945) mirovnog modela, jer nerešena teritorijalna pitanja predstavljaju ozbiljnu opasnost.

Pedeset godina kasnije, moramo registrovati činjenicu da se nije vodilo računa o opomeni Biboa. Stvaranje novih nacija-država izazivalo je više od četiri godine pustoš u jednoj bivšoj zemlji Jugoistočne Evrope. Situacija koja je nastala zbog izlaska iz totalitarizma, i pojave demokratskih institucija, ponovo je dokazala istinitost Tokvilove izreke da su društva najosetljivija i sklona kolapsu onda kada se upuste u promenu režima. Taj sindrom je, na teritoriji bivše

Jugoslavije, doveo do povratka na koncepcije organskog društva i etničke homogenosti. Sledstveno teško krvarenje pluralizma dovelo je do toga da je mnogo važnije da se jasni, mnogostruki identiteti pojedinca (za koje postoji tendencija da budu prekriveni etničkim elementom) snažno izvuku u prvi plan. Na kraju, "borbe za priznanje" (Habermas, 1994) moraće da izmire sve ove različite identitete.

Činjenica je da kolektivni identiteti postoje u ovom regionu Evrope. Nešto, međutim, mora da se uradi da bi se otupila njihova oštrica i umanjila njihova moć nad građanstvom. Treba ukoreniti i garantovati individualna prava. Problem je što je komunizam – a pre toga i tradicionalna, patrijarhalna društva – gušio razvoj bilo kakvog individualizma, koji se bazira na svesti pojedinaca o svom *pravu da imaju prava*, kao "osnovnog principa svake političke modernosti" (Arato i Benhabib, 1994: 31). Svako buđenje u smislu prava i rešenja koji ne zahtevaju naciju-državu ("Zašto bismo mi bili manjina u vašoj državi kad vi možete biti manjina u našoj?"; Gligorov, 1994: 87) zahtevaće viziju, mnogo institucione mašte i volju demokratski orijentisanih lidera (koji se pojavljuju) i aktivnih građana da započnu uzdizanje iz "samonametnute nezrelosti" (Kant, 1991: 54). Ostaje da se vidi da li je činjenica da je ovaj put, i to prvi put, rat došao iznutra u bivšoj Jugoslaviji, garancija mirnijih istorijskih voda u budućnosti.

Prva javna obaveza je da se izbegnu krajnosti patnje ... Najbolje što se može učiniti je, kao opšte pravilo, da se očuva nesigurna ravnoteža koja će sprečiti nastajanje očajnih situacija, nepodnošljivih izbora – to je prvi uslov za jedno pristojno društvo kome uvek možemo da težimo u svetlu ograničenog dometa našeg znanja, pa čak i našeg nesavršenog razumevanja pojedinaca i društava. U ovim stvarima je vrlo potrebna određena skromnost.

(Berlin, 1990: 17 – 18)

Tekst sa engleskog na srpski jezik prevela Dušica Vujić

Literatura

- Anderson, B. (1992), The new world disorder (Novi svetski nered), *New Left Review*, br. 193, maj-juni, str. 3-13
- Arato, A., Benhabib, S. (1994), The Yugoslav Tragedy (Jugoslovenska tragedija), *Praxis International*, sv. 13, br. 4, januar, str. 325-38
- Berlin, I. (1990), The Pursuit of the Ideal (Sleđenje ideala), u: *The Crooked Timber of Humanity*, London, John Murray
- Bibó, I. (1991), The Distress of East European Small States (Jad malih istočnoevropskih država), u: Bibó, I., *Democracy, Revolution, Self-Determination, Selected Writings*, izd. Károly Nagy, Highland Lakes, Atlantic Research and Publications
- Biserko, S. (1993), *Yugoslavia: Collapse, War, Crimes (Propast, rat, zločini)*, Beograd, Centar za antiratnu aktivnost & Beogradski krug
- Bolčić, S. (1983) *Razvoj i kriza jugoslovenskog društva u sociološkoj perspektivi (The Development and Crisis of Yugoslav Society in Sociological Perspective)* (Beograd: SIC).

- Bougarel, X. (1996) *Bosnie: Anatomie d'un Conflit (Anatomija jednog sukoba)* (Paris: La Découverte).
- Brown, C. (ed.) (1994) *Political Restructuring in Europe: Ethical Perspectives (Političko prestrukturisanje u Evropi: etičke perspektive)* (London: Routledge).
- Burg, Steven L. (1983) *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision-making since 1996 (Sukob i kohezija u socijalističkoj Jugoslaviji: političko odlučivanje od 1996. godine)* (Princeton NJ: Princeton University Press).
- Burke, A. i MacDonald, G. (1994) *The former Yugoslav conflict (Sukob u bivšoj Jugoslaviji (1991-))*. U M. Cranna izd. *The Time Cost of Conflict* (London: Earthscan Publications).
- Chiot, D. (1989) (izd.) *The Origins of the Backwardness in Eastern Europe (Poreklo zaostalosti u istočnoj Evropi)* (Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press).
- Čolović, I. i Mimica, A. (izd.) (1992) *Druga Srbija (The Second Serbia)* (Belgrade: Plato, Beogradski krug, Borba).
- Ćosić, D. (1987) *Uslovi demokratske budućnosti*, Književne novine, 15 decembar, str. 7-7.
- Cranna, M. (izd.) (1994) *The True Cost of Conflict (Prava cena sukoba)* (London: Earthscan Publications).
- Crick, B. (1990) *The high price of peace (Visoka cena mira)*. U H. Giliomee i J. Gagliano (izd.) *The Elusive Search for Peace: South Africa, Israel and Northern Ireland* (Cape Town: Oxford University Press with IDASA), str. 261-75).
- Dančev, A. i Halverson, T. (izd.) (1996) *International Perspectives on the Yugoslav Conflict (Međunarodne perspektive jugoslovenskog sukoba)* (London: Macmillan).
- Dilas, A. (1993) *A profile of Slobodan Milošević (Profil Slobodana Miloševića)*, *Foreign Affairs*, sveska 72, leto, str. 81-89.
- Dilas, M. i Gaće, N. (1995) *Bošnjak Adil Zulfikarpašić (Ciri: Bošnjački institut)*.
- Đinđić, Z. (1988) *Jugoslavija kao nedovršena država (Novi Sad: Književna zajednica)*.
- Dyker, D. (1990) *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt (Jugoslavija: socijalizam, razvoj i dugovanja)* (London: Routledge).
- Dyker, D. (1992) *Yugoslavia – a peripheral tragedy (Jugoslavija – periferna tragedija)*, *Journal of Interdisciplinary Economics*, sveska 4, str. 281-93.
- Elias, N. (1982) *The Civilising Process (vol. 1. The History of Manners; vol. 2. State Formation and Civilisation)* (Proces civilizovanja – knjiga 1. Istorija ponašanja; knjiga 2. Formiranje države i civilizacija) (Oxford: Basil Blackwell).
- Fehér, F. (1991) *Eastern Europe's long revolution against Yalta (Duga revolucija istočne Evrope protiv Jalte)*. U F. Feher i A. Arato, *Crisis and Reform in Eastern Europe* (New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers), str. 481-512.
- Fehér, F. i Arato, A. (1991) *Crisis and Reform in Eastern Europe (Kriza i reforma u istočnoj Evropi)* (New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers).
- Glenny, M. (1993) *The Fall of Yugoslavia (Pad Jugoslavije)* (Harmondsworth: Penguin Books).
- Gligorov, V. (1994) *Why do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia (Zašto se zemlje raspadaju? Slučaj Jugoslavije)* (Uppsala: Acta University).
- Goati, V. (1989) *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, (Zagreb: Naprijed).
- Golubović, Z. (1987) *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva* (Beograd: Filip Višnjić).

- Habermas, J. (1994) *Struggles for Recognition in a Democratic Constitutional State* (Borba za priznavanje u demokratskoj ustavnoj državi) U C. Taylor i A. Gutman (izd.) *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press)
- Hayden, R. M. (1995) The Bosnia 'constitution' as a formula for partition (Bosanski 'ustav' kao formula za podelu) , *East European Constitutional Review*, sveska 4, br. 4, jesen, str. 59-68.
- Janjić, D. (1994), *Conflict or Dialogue: Serbian-Albanian Relations and Integration in the Balkans* (Sukob ili dijalog: Srpsko-albanski odnosi i integracija u Balkan), Subotica, Otvoreni univerzitet, Evropski građanski centar za rešavanje sukoba
- Jović, B. (1995), *Poslednji dani SFRJ*, Beograd, Politika
- Kaldor, M., Vashee, B. (1996), *New Wars – Part I of the Changing Global Military Paradigm* (Novi ratovi – I deo promene globalne vojne paradigme), London, United Nations University, Cassell Academic
- Kant, I. (1991), *Political Writings* (Politički spisi), Cambridge, Cambridge University Press
- Kučan, M. (1988), *Traganje za novim identitetom Jugoslavije*, *Komunist*, 16. decembar, str. 2
- Lefebvre, G. (1971), *The Great Fear of 1789. Rural Panic in Revolutionary France* (Veliki strah iz 1789. godine. Panika na selu u revolucionarnoj Francuskoj), London, New Left Books
- Lefort, C. (1979), *Eléments d'une Critique de la Bureaucratie* (Elementi kritike birokratije), Paris, Gallimard
- Lerotić, Z. (1987), *Jugoslovenska politička klasa i federalizam*, Zagreb, Globus
- Lijphart, A. (1977), *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration* (Demokratija u pluralističkim društvima: uporedno istraživanje), New Haven CT, Yale University Press
- Mc Rae, K. D. (1974), *Consociational Democracy: Political Accommodation in Segmented Societies* (Konsocijalna demokratija: Političko prilagođavanje u podeljenim društvima), Toronto: McClelland
- Mansfield, E. i Snyder, J. (1995), *Democratization and War* (Demokratizacija i rat) , *Foreign Affairs*, sv. 74, br. 3, maj-juni, str. 79-97
- Milanović, B. (1992), *Protiv fašizma*, Beograd, Radio B92
- Milosavljević, O. (1996), *Jugoslavija kao zabluda – odnos intelektualnih i političkih elita prema zajedničkoj državi*, *Republika*, sv. 8, br. 135-6, str. I-XVI
- Mirić, J. (1984), *Sistem i kriza*, Zagreb, CKD
- Mosse, G. L. (1987), *Masses and Man: Nationalist and Fascist Perceptions of Reality* (Mase i čovek: nacionalistička i fašistička percepcija stvarnosti), Detroit, Wayne State University Press
- Mostov, J. (1995), *Explaining Ethnocracy in Former Yugoslavia* (Objašnjavanje etnokratije u bivšoj Jugoslaviji), *East European Constitutional Review*, sv. 4, br. 4, jesen, str. 69-73
- Pavlović, S. K. (1988), *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems 1918-1988* (Neverovatni preživeli: Jugoslavija i njeni problemi 1918-1988), London: Hurst
- Pavlović, S. K. (1994), *Who is "Balkanising" Whom? The Misunderstandings Between the Debris of Yugoslavia and an Unprepared West* (Ko koga balkanizira? Nesporazumi između ruševina Jugoslavije i nepripremljenog Zapada), *Daedalus*, sv. 123, br. 2, proleće

- Perović, L. (1993), Yugoslavia Was Defeated from Inside (Jugoslavija je poražena iznutra), u: Biserko, S. (1993), Propast, rat, zločini, Beograd, Centar za antiratnu aktivnost & Beogradski krug
- Popović, O. (1991), Problem državnog ustrojstva Jugoslavije kao fundamentalno pitanje njenog opstanka i uzrok oba njena sloma 1941 i 1991, rukopis
- Praxis (1971), posebno izdanje: Trenutak jugoslovenskog socijalizma, br. 3-4
- Puhovski, Z. (1989), Mogućnost pluralističke konstitucije Jugoslavije, Theoria, sv. 32, br. 1, Beograd
- Puhovski, Z. (1994), The Moral Basis of Political Restructuring (Moralna osnova političkog prestrukturisanja), u: Brown, C., Political Restructuring in Europe: Ethical Perspectives, London, Routledge
- Ramet, S. P. (1992), Balkan Babel: Politics, Culture and Religion in Yugoslavia (Balkanski Vavilon: politika, kultura i religija u Jugoslaviji), Boulder, San Francisco, Oxford, Westview Press
- Rieff, D. (1995), Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the West (Klanica: Bosna i neuspjeh Zapada), London, Vintage, Random House
- Rosandić, R. i Pešić, V. (1994), Warfare, Patriotism, Patriarchy: The Analysis of Elementary School Textbooks (Ratovanje, patriotizam, patrijarhat: analiza udžbenika za osnovnu školu), Beograd, Centar za antiratnu aktivnost, Udruženje MOST
- Rupnik, J. (1992), Les enjeux internationaux (Međunarodni ulog), u: De Sarajevo à Sarajevo: L'Échec Yougoslave (Od Sarajeva Sarajevu: jugoslovenski poraz), Paris, Editions Complexe
- Samardžić, S. (1994), Prinudna zajednica i demokratija. Prilozi o krizi, slomu i upotrebi države, Beograd, Institut za evropske studije, Akademija Nova
- Shoup, P. (1968), Communism and the Yugoslav National Question (Komunizam i jugoslovensko nacionalno pitanje), New York, London, Columbia University Press
- Silber, L. i Little, A. (1995), The Death of Yugoslavia (Smrt Jugoslavije), Harmondsworth, London, Penguin Books, BBC Books
- Smith, B. J. (1985), Politics and Remembrance: Republica Themes in Machiavelli, Burke and Tocqueville (Politika i sećanje: republikanske teme kod Makijavelija, Berka i Tokvila), Princeton, New Jersey, Princeton University Press
- Stokes, G. (1989), The Social Origins of East European Politics (Socijalno poreklo istočnoevropske politike), u: Chirot, D., The Origins of the Backwardness in Eastern Europe (Poreklo zaostalosti u Istočnoj Evropi), Berkley, Los Angeles, Oxford, University of California Press
- Tilly, C. (1975), Western state-making and theories of political transformation (Izgradnja države na Zapadu i teorije političke transformacije), u: Tilly, C., The Formation of National States in Western Europe (Formiranje nacionalnih država u zapadnoj Evropi), Princeton, New Jersey, Princeton University Press
- Todorović, M. (1984), Izlaganje na sednici Saveta federacije u Beogradu, 15. novembar 1984, rukopis
- Vejvoda, I. (1992), The Logic of Final Solutions (Logika konačnih rešenja), u: Čolović, I. i Mimica, A., Druga Srbija, Beograd, Plato, Beogradski krug, Bouba
- Vodopivec, P. (1994), Seven Decades of Unconfronted Incongruities: The Slovenes and Yugoslavia (Sedam decenija nekonfrontirane nepodudarnosti: Slovenci i Jugoslavija), u: Benderly, J. i Kraft, E., Independent Slovenia: Origins, Movements, Prospects (Nezavisna Slovenija: poreklo, pokreti, izgledi), New York, St Martin's Press

Tonči Kuzmanić*

RASPAD SFR JUGOSLAVIJE I NASLJEDSTVO: narodnjaštvo i a ne nacionalizam

Da bismo se uopće probili do mogućnosti ozbiljnog promišljanja “naše stvari” – koja nam niti približno nije data već unaprijed— treba najprije pobjeći od zaglušujuće i zaglupljujuće samorazumljivosti. Tu samozaglupljujuću razumljivost bi se moglo dosta jednostavno odrediti ovako: ono što se dogodilo u bivšoj državi su ratovi (ili Rat) koji su (bili) prouzrokovani nacionalizmom (ili Nacionalizmom). Svoj zadatak vidimo, dakle, kao pokušaj sukoba sa ovim načinom “razumijevanja”.

Više od Rata – Radikalno zlo

Najprije upozorenje u vezi sa kvalifikacijom onoga “sa čime” mi ovdje imamo posla. Sa tim, kao pitanjem (a ne odgovorom!) bi, po našem mišljenju, trebalo uopće i započinjati. Jer, upravo od toga, kako započnemo u najvećoj mjeri zavisi i sve ono što se uopće može (iz)reći o našem “predmetu”. Ubjeđeni smo da stvar koju smo namijerni misliti uopće nije – kao što se to čini – tek tako dostupna. Suprotno, čini se da imamo posla sa krajnje “problematičnom stvarnošću”, koja ne samo da je klizava, nego nam, dapače, po definiciji i unaprijed bježi. Ali je sigurno da je problem sa kojim imamo posla sve prije, no površinski. Pošto je dubok, treba – barem pokušati – duboko zgrabiti.

Dakle, Rat ili ratovi. “Naša” stvar – i tu nema većih dilema – unaprijed funkcionira kao samorazumljiva. Ona, naime, djeluje tako da nam se sam problem pokazuje kao nešto sasvim čisto i neupitno, te lako dostupno, kao ne-problem. Otprilike ovako glasi samorazumljivo pojavljivanje “naše stvari”: ono što se dogodilo moguće je imenovati uz pomoć oznake Rat (ili ratovi). Tu je, sa začuđujuće olakotnim označavanjem odigranog, za nas situirana prva samorazumljivost sa kojom ćemo se uhvatiti u koštac.

U ovom tekstu, istina, govorimo o Ratu i ratovima, ali sa velikom zadržkom i sa jednom bitnom dopunom. Nismo, naime, sasvim sigurni da je događaje u bivšoj državi moguće tek tako odrediti kao Rat. Stvar je mnogo

* Profesor, Mirovni institut, Ljubljana, Slovenija

komplikiranija i gora, opasnija nego što izgleda. Sve više smo uvereni da je ono sa čime imamo ili, bolje, sa čime bi trebalo da imamo posla, zapravo bilo nešto barem malo drugačije, a još vjerovatnije, čak i nešto više nego što to najčešće razumijemo pod oznakom Rat, odnosno ratovi. Bojimo se, stoga, da nekritička upotreba oznake Rat/ratovi više skriva ili čak briše, nego što razotkriva i omogućava ozbiljniju tematizaciju.

Evo, ukratko, zbog čega. Reći da je rat oduvijek bio nešto “neophodno” ili pak “prirodno” za ljudsku vrstu, predstavlja tipični znak neodgovornog (ne)mišljenja, koje se skoro graniči sa tvrdnjom da ratova nikada nije bilo ili čak da su nemogući. Jer, govoriti na isti način (dakle, u okviru oznake Rat) o Peloponeskim, Tridesetogodišnjim i Napoleonovim ratovima, ili Prvom i Drugom svjetskom ratu, Ratu ili ratovima na području bivše Jugoslavije, ili ratovima protiv droge i alkohola, za nas je izrazita produkcija mišljenjske tame u kojoj su sve krave crne, u kojoj više nema ratova i onoga što je u vezi sa njima uopće moguće misliti¹. Za nas je to osnovna karakteristika onoga što bi trebalo nazvati ne-mišljenje.

Ne govorimo, dakako, da na “našim” prostorima uopće nije bilo Rata ili ratova. Bilo ih je, o tome ne može biti nikakve dvojbe. Ali ti su ratovi, po našem sudu, bili u nekakvoj “manjini”, te nisu ono što je odlučujuće za razumijevanje naših problema. Ukoliko pokušamo procijeniti cijelinu događanja, morali bismo uzeti u obzir, da je “sve to skupa” ipak samo u jednom manjem svojem dijelu bilo Rat, a da je u jednom većem dijelu bilo nešto što je više (ili manje) od ratova. Imamo, dakle, posla sa kompleksnošću koju je vrlo lako moguće promašiti, ako se unaprijed zadovoljimo samo oznakom Rat ili ratovi (*reductio ad absurdum*).

Najmanje što bi u vezi sa gornjim trebalo imati na umu je tzv. moderni pojam rata koji je odomaćen približno od Napoleonovih vremena. Da bismo tu vrstu (a ne rod!) “nasilnih događanja” označili kao rat, nužno moramo imati barem jedan odlučujući sastojak, a to je država. Moderna, znači, pod oznakom “ratovi” pretpostavlja postojanje najmanje jednog subjekta međunarodnog prava, a to je država². K tome treba dodati još i “najavu rata”, te na kraju, takođe, potpisivanje sporazuma o “prekidu rata”. Međutim, u našem slučaju, čak i da “imamo državu”, najviše što bi se moglo izreći na nivou definicije je građanski rat. Jer, u slučaju rata-u-jednoj-državi imamo zapravo posla sa “ras-

¹ Postoji izreka po kojoj je prva žrtva rata kompleksnost, te je isključenje svih kompleksnosti, odnosno njihova redukcija na *pro and contra* odnos, na “naše” i “njihove”, zapravo jedan od osnovnih preuslova rata. Ako je tome zaista tako, zar onda nije upravo vraćanje kompleksnosti jedna od pretpostavki mira. Zar nije onda i zadatak mišljenja upravo rad na njenom vraćanju?

² Pojam države je izraziti moderni proizvod, a njegove najranije tvorce bi trebalo tražiti tek u generaciji Hobsa i Makijavelija (Hobbes i Machiavelli, *commonwealth; lo stato*), a ne kod Akvinskog, Augustina, Cicera ili čak Platona, kao što nam to najčešće sugeriraju najrazličitiji, a u pravilu ahistorični tipovi ne-mišljenja. Drugačije rečeno, moderna država i država u najstrožem smislu jedno je isto. Države, osim u teleološkim znanstvenim snovima, koji vlastite proizvode implantiraju na “početak povijesti”, prije moderne nema.

padanjem” države te, možda, sa nastajanjem dviju ili više država na tom (st)ratištu.

Ne znamo točno zbog čega se pokušava te moderne “sastojke” rata odbaciti kao nešto suvišno. Nismo sigurni da je osnovnom uslovu definicije rata u “jugoslavenskim uslovima” uvijek bilo ugođeno, a još manje da previsoke cijene koje plaćamo³ nemaju veze, pored ostaloga, i sa time. Primjerice, nismo sigurni da smo imali najavu i vođenje rata. Nije bilo ni mirovnih sporazuma, koje bi istovremeno potpisivale dvije države. U pravilu se prilikom “mirovnih sporazuma” pojavljivala, u najboljem slučaju, samo jedna država ili država-u-nastajanju, dok se na drugoj strani nalazilo nešto kao “kompanija”, “društvo”, nekakvi “ustanici” ili “oslobodioci”, ili pak ponovno država-u-nastajanju, odnosno ne-više-država. U svakom slučaju, imali smo “odnos” (zapravo ne-odnos) neke od potencijalnih ili stvarnih država sa jednom još-ne-državom, ne-više-državom ili sličnom kvazidržavnom strukturacijom. Jedini sporazum (a to je bilo na “kraju”), koji je donio kakav-takav mir bio je Dejtonski mir, kojeg ne samo da su potpisale “države”, “još-ne-države” ili “ne-više-države” učesnice, nego mu je svoj doprinos dodala i superdržava, SAD.

Najodlučnije bi, stoga, trebalo odbaciti priručna, a opasna pojednostavlji- vanja pri apriornom označavanju – Rat ili ratovi. Trebalo bi se prestati “ponašati” na nivou mišljenja kojem je za “oznaku rat” dovoljno da ima dobro aranžirane masakre, vojske i paravojske, masovna ubijanja i njihove učesnike. To, nažalost (ili na sreću) nije tako. Nije tako ni na nivou prava, a bogami ni na nivou ozbiljnog mišljenja. Velika količina mrtvih, ranjenih i izbjeglica, trpljenja je, dakako, više nego strašna stvar. O tome nikakve dvojbe nema, ali govorimo o tome da masakri i slična ručna ili industrijalizirana radinost ubi- janja, silovanja i proganjanja još nisu ono što je dovoljno da bi to tek tako naz- vali Rat ili ratovi. Neodlučni smo, isto tako, da li je ta velika količina stradal- ih nešto više ili manje od rata (bliža nam je prva mogućnost). Sve to nije dovoljno za “definiciju rata”, te se, posljedično, ne bi smijelo tek tako, kolokvijalno i olako govoriti o ratu bez dodatnih određenja.

Naime, ako oznaku i pojam Rat upotrebljavamo krajnje neselektivno, time ne olakšavamo odgovarajuće označavanje pojave, te ni njeno promiš- ljanje, ili možda nekakvo moguće saniranje. Baš suprotno, padamo u tamu nemišljenja, u kojoj su uvijek u prednosti i na potezu oni koji djeluju po prin- cipima svog buzdovana. Bezakonje – ne samo pravno, nego i ono oličeno u neodgovornom mišljenju – u pravilu odgovara silnima. Pad u ne-mišljenje,

³ Cijena onoga što zovemo ratovi nije i još dugo neće biti plaćena, jer je uopće ne možemo platiti. Nema, naime, eksplicitno napisanoga računa, koji bismo mogli i koji bi treba- lo formalno platiti. To zato, jer nismo imali “najave rata”, posljedično, “nismo niti vodili ratove”. A ako ih “nismo vodili”, kako ih možemo “prestati voditi”, odnosno kako (i kome) “možemo uopće platiti cijenu za njih”. Problem je slijedeći: ovi “ratovi” još dugo neće biti prošlost, jer prošlost ne mogu postati zato što ih nismo, a i ne možemo ih, “zakopati”, pustiti za sobom. Simbolična dimenzija potpisa sporazuma o kraju rata/ratova bi zato bila od izuzetne važnosti za sve nas, sadašnje i buduće (a ne samo za pobijene i prošle), kao dokument kojim bi možda bilo moguće “završiti ratove kojih nije bilo”. Mir bez pravnog, dakle formalnog, “dogovora” na izlasku iz rata/ratova nije moguć.

između ostalog i na točki “samorazumljivosti rata”, predstavlja zapravo idealnu priliku za nerazumijevanje onoga što se dogodilo (reducirano na rat), ali odlično služi i za njegovo moguće produžavanje, ili pak za njegovo podruštvljenje, odomaćenje, apriorno prihvatanje. A upravo nam se ovo posljednje čini najvećom opasnošću.

Tim više, jer “odomaćenjem”, “podruštvljenjem”, “socijalizacijom” Rat i ratove na krajnje opasan način “naturaliziramo”. Znači, iz nečeg teško razumljivog pravimo nešto što se prikazuje kao “zapravo” vrlo lako ili čak jednostavno razumljivo, uobičajeno, čak normalno. Posljedično, Rat pravimo nečim što nam postaje u takvoj mjeri domaće da se o njemu – kao upitnosti i problematičnosti – više uopće ne usuđujemo, pa i ne možemo ozbiljno zapitati, jer je to tad nepotrebno. Nekritičkom i neselektivnom upotrebom oznake Rat/ratovi zapravo zatvaramo svaku ozbiljnu mogućnost da razumjemo strahote onoga što se dogodilo na ovim prostorima posljednjih petnaestak godina. A ono što se dogodilo – to je naša slijedeća hipoteza – bilo je više od Rata, bilo je mnogo gore od Rata!

Naime, kad izgovorimo riječ Rat, čini nam se da sebi i drugima pravimo nekakvu uslugu, jer time postižemo da već unaprijed svi zajedno “znamo što to zapravo znači”. A stvar je, nažalost, obrnuta. Time najprije pravimo veliku uslugu svima onima koji su u tom “ratu” prakticirali mesarsko klanje za koje bi morali, po definiciji, individualno (!) odgovarati. Razumjeti rat, implicitno ili eksplicitno, kao ono u čemu je “sve dozvoljeno” (jer o tome je ovdje reč), znači ignorirati elementarne stvari kao što su brojne međunarodne konvencije, prava zarobljenika, izbjeglica, te radikalno anulirati svaku, pa i najmanju zaštitu ljudskog i ljudskosti. To, zapravo, znači radikalno izmiješati barem dvije različite “stvari”. U ratu, naime, nije sve dozvoljeno: rat jeste u nekom smislu pojava za koju se može reći da ide “preko” prava (čak i preko razumijevanja). Međutim, u vezi sa ratom istovremeno imamo posla sa pojavom koja je u svojoj osnovi ipak “ulovljena” u neka pravila i zakone, u pravni red, u ratno pravo. Posljedično, ulovljena je i u “kategorijalno mišljenje”, ili čak u samu mogućnost mišljenja, na koje smo ipak vezani, ako ne obavezani. Izgubiti tu razliku značilo bi i izgubiti razliku između “prirodnog” i nekog “ljudskog/civilnog/pogodbenog stanja”, a time i izgubiti brojna druga konkretna razlikovanja koja omogućavaju podnošljivo življenje i koja upravo odatle proizilaze. U slučaju gubljenja razlikovanja, gubi se i mogućnost da se sudi zločincima i, što je još važnije, mogućnost da ne padnemo sasvim izvan moderne u “razumijevanje” rata, koje je doslovce “palo” ispod nivoa međunarodnog (ratnog) prava. Negacija tog prava je, po našem mišljenju, rezultat do kojeg možemo doći, ako o onome što se dogodilo u “našem primjeru” nekritički i tek tako govorimo kao o (samo) Ratu ili ratovima. Toj opasnoj poplavi i tami (medijski blještavo instaliranoj) možemo postaviti, barem malu misaonu, branu ukoliko u samom ishodištu odbacimo neizdiferenciranu i apriornu upotrebu oznake Rat i ratovi.

Tim pre, što Rat nije ono najviše/najgore što nas može zadesiti, kako to govori “narodni glas” koji je, raširen putem medija masovnog zaglupljivanja, postao nepodnošljiv i doslovno ubijajući. Postoji i ono što je još gore od Rata, a to je ono što se dogodilo na ovim područjima. Ako se čini da nemamo odgovarajuće oznake za to, možemo se poslužiti nekom drugačijom, manje

korištenom, starijom oznakom. Mislioci prijašnjih generacija, kada je mišljenje još bilo neka sa strogošću povezana djelatnost, znali su za takva događanja upotrebljavati oznaku “radikalno zlo”. To ćemo ovom prilikom i mi učiniti. Upotriejbom oznake Radikalno zlo nećemo tako mnogo biti udaljeni od Rata i ratova, kao što bi se moglo činiti. Međutim, njom zato otvaramo prostor za drugačiju tematizaciju, u kojoj možda možemo točnije progovoriti o “našim događajima”, za koje tvrdimo da su bili nešto “više od Rata”. Slični postupak je prilikom određenja holokausta upotriejbila H. Arent (Hannah Arendt)⁴, kada je – u vezi sa Ekmanom (Eichmannom) – govorila o radikalnom kao o “banalnom zlu”. Naša je hipoteza da je to što se “nama dogodilo”, a što je više od Rata, upravo moguće odrediti kao radikalno zlo. Ono u svojoj osnovi jeste banalno i ne sadrži ničeg mističnog, ničeg neizrecivog, nerazumljivog, a još manje – na osnovi nerazumljivosti, dakako – uzvišenog.⁵

Razlika između Rata i Radikalnog zla je bitna, prije svega, zato što je uz njenu pomoć moguće mnogo točnije pogoditi (ili je tek iz nje moguće pogoditi) suštinu mesarskog klanja (npr. Sarajevo, Srebrenica, ubijanje Srba, Bošnjaka i Hrvata u Hrvatskoj itd.). I to u smislu da radikalno zlo omogućava postojanje nečega što je doslovce izvan, preko, iznad (ili ispod) rata, što je “više od rata” i što omogućava drugačija promišljanja onoga što se događalo zadnjih godina. Srebrenica nije bila nikakav “eksczes”, nikakav “slučaj”! Bila je i ostati će sama suština, čak Istina svega onoga što moramo pokušati misliti. A Srebrenica – tu je problem do kojeg smo se hteli probiti – ne možemo misliti uz pomoć koncepta Rat! Ta je riječ odlučno premala, previše isprazna za razumijevanje onoga što su rečena klanja bila, što jesu i što će ostati. Uz pomoć radikalnog zla moguće je barem naznačiti da ono u odnosu na Rat – koji zahvaljujući svojoj “državnoj pozadini” već unaprijed dobija neki “uzvišeni” smisao – u sebi sadrži neki radikalni nesmisao, točnije Zlo i, istovremeno, njegovu banalnost, koja je samo srce onoga što Zlo jeste. I upravo je to ubijanje bez-smisla i, štoviše, bez ikakvog razloga koji bi ta ne-djela mogao eventualno opravdati, ono “nešto više”, ono što je banalno, što bi trebalo pokušati misliti u nadi da ćemo možda omogućiti “zatvaranje” tog opasnog ponora.⁶ Upravo o tome je, o radikalnom zlu, a ne o Ratu, u našem

⁴ Arendt, (1992)

⁵ Upravo je rat oznaka koja svim banalnim ubijanjima priljepi nekakav dodatak “nerazumljivosti”, “neshvatljivosti”, a time, dakako, i “uzvišenosti”, “moralnosti”, u krajnjoj liniji čak “heroičnosti” i “iznimnosti”, da ne kažem “svetosti” i “nedodirljivosti”. Oznaka “rat” na nivou mišljenja ima moć da banalnost zla više implicitno nego eksplicitno pretvara u nešto sublimno (u Burkeovom značenju), uzvišeno, čak estetsko. Deestetizacija, desakralizacija, desublimacija, profanizacija rata je ono sa čime bi se najodlučnije trebalo suočiti. Živeći pod težinom “palanke” (Konstantinović), trebalo bi uvažiti da nam ona najbolje radi o glavi baš onda kada o njoj ne mislimo, kada o tom vlastitom položaju ne možemo misliti dovoljno jasno, oštro i nepopustljivo.

⁶ Neke u međuvremenu izrečene isprike u vezi sa događajima na području bivše SFRJ, koje su oblikovali državna vodstva (Srbije, Hrvatske...) dobar su znak, ali nedovoljan. Možda bi se izlaz iz prije iskazanog problema “mi-nismo-ratovali” mogao potražiti u jednoj zajedničkoj, formalno-pravno obavezujućoj, izjavi koju bi oblikovali i potpisali predstavnici svih država nastalih na području bivše Jugoslavije. I to kao nekakav nadomjestak za (nemoguće) mirovne sporazume, a koji bi se odnosio na događaje iz devedesetih. Dakako, sa ciljem upućenim u budućnost u smislu formalno-pravno obavezujuće izjave o miru, nenapadanju i dobrosusjedskim odnosima.

slučaju, prije svega, reč. Da ne bude nesporazuma: ne govorimo o tome da je ubijanje moguće i potrebno opravdati pomoću bilo kakvog “smisla”. Govorimo o tome kako bi se možda dalo pokušati misliti ubijanje i trpljenje u oba slučaja: bez ili sa smislom.

Pokušaćemo to reći na možda jednostavniji način, u nekom drugom žargonu i telegrafski. Rat je u polazištu moguće razumjeti kao instrumentalnu aktivnost, koja se vodi u ime nekog Subjekta za kojeg se uvijek unaprijed pretpostavlja da stoji iza te aktivnosti. Rat se u modernim okolnostima vodi u ime države, u ime Subjekta (koji načelno upravlja ratom, zato se govori o “vođenju rata”), za koji se pretpostavlja da ima neke ciljeve (strateške, teritorijalne, osvajačke, gospodarske i sl.). Ove ciljeve država postiže vodeći rat. Sva ubijanja, sve “operacije” i sve žrtve su u tom kontekstu vezane za državu kao za razlog i onaj (apsolutni) subjekt-substancu koji svu stvar najprije započne, potom vodi i na kraju zaključiti. Taj subjekt-država ima (naknadnu) moć da izađe iz rata. Najprije ima mogućnost da “izađe u mir” – potpisom mirovnog, dakle pravnog sporazuma (sa drugim državama), te da sve žrtve prizna i opravda kao žrtve za “pravu” (državnu) stvar (unutar države, za svoje državljanje). U takvom položaju imamo prilično “udobnu” situaciju – kako za razumijevanje tako i za *post festum* opravdanja – koja omogućava razlikovanje između žrtava (troškova, investicija – rat je kao *instrumentum* u krajnjoj liniji shvaćen utilitarno-ekonomski, kalkulativno i sa stanovišta koristi) i zasluga (profita), čak i užitka u vezi sa ratom. Uživavanje rata je u toj situaciji na strani mira i države, a po definiciji je onstran rata, koji se razumije kao privremeno trpljenje.

Jedan od većih problema je što u našim analizama moramo uvažiti činjenicu da je na područjima bivše države samo djelomično bila jasno izvedena “podjela rada” između ratovanja kao žrtvovanja, i mira u kojem ćemo uživati “plodove svekrvave rabote”. Najpotpunije je to, možda, moguće naći u Sloveniji, bitno manje u Hrvatskoj i Bosni, Makedoniji, a da o Srbiji, Crnoj Gori i JNA (jer i nju – barem kao “vojsku bez države” – treba računati kao stranu u sukobima, što se često zaboravlja!) niti ne govorim. Ono što se dogodilo i što nije baš jednostavno misliti, jer smo u odsutnosti države (to znači i odsutnosti ideje države) kao Subjekta, koji po definiciji “stoji iza rata”, došli u položaj u kojem je “mesarsko klanje” (dakle hipotetično “sredstvo”) postalo i bilo cilj samom sebi! Pošto nema rata bez države, samo klanje (nasilje uopće) postalo je svoj vlastiti cilj i neposredni užitek, odnosno “više od rata” – Radikalno zlo koje je, *per definitionem*, banalno. Pošto nije bilo “višeg” (državnog) cilja (ili je on uporno i uspješno bježao), koji bi išao “preko” klanja i u čijoj funkciji bi sve to bilo (uz obećanje da će poslije rata doći “nagrada za napravljeno”), usledilo je krvoproliće kao takvo i na sebi. Ono je postalo onaj “surogatni Subjekt” koji vodi i goni cijelu stvar u skladu sa svojom motorikom čistog ubijanja kao čistog uživanja (biti Gospodar života i smrti je samo srce uživanja!). Sva krvava događanja, sve one “neobjašnjive” i “neizrecive iracionalnosti”, koje “nismo mogli” i još uvijek “ne možemo shvatiti”, dolaze upravo odatle što su bile same sebi cilj, što nisu imale nikakvog drugog cilja izvan i iznad sebe. Nisu imale onoga što bi ih *post festum* “opravdalo”,

opralo i učinilo uzvišenim, svetim. Time su svi ti lanci klanja, masakriranja, silovanja, sve te nepregledne kolone izbjeglica bile i ostale “bez smisla”. Bile su, jesu i ostati će proizvodi banalnosti. U povijesti će ostati zapisane kao rezultati Radikalnog zla, koje je po svojoj suštini banalno i koje nam se odupire da ga na koliko toliko odgovarajući način tematizujemo kao Rat.

To bi radikalno zlo, načelno, moglo biti “transcendirano” da je tu postojala država ili barem neka “ideja države”. Jednostavno rečeno, tako da bi – i u tome je veliki dio suštine “našeg” problema – država preuzela odgovornost za napravljeno, da bi, na kraju, potpisala mirovni sporazum, i da bi krvnicima bilo suđeno. Upravo toga u “našem slučaju” nije bilo⁷ i upravo nam taj nedostajući “element” države onemogućava da adekvatno upotrebljavamo oznaku Rat. Posljedično, to što se dogodilo na područjima bivše SFRJ nije bilo napravljeno u ime “cilja”, niti da bi bio “postignut mir” (da bi se u njemu poslije “uživalo”), a bogami ni za perspektivu države, kao što se to obično pogrešno pretpostavlja. Radikalno zlo je bilo napravljeno unutar drugog horizonta razumijevanja i djelovanja, u perspektivi drugog i suštinski drugačijeg “Subjekta” no što je to država. Sve to je, više ili manje, bilo napravljeno u perspektivi Naroda, a Narod nije isto što i država! Upravo je “perspektiva Naroda”, “Naroda kao (samo)cilja” i “regulativne ideje” omogućila i čak zahtijevala uživanje u samom-klanju ili čistom klanju i to, posljedično, najčešće nije niti moglo “urodititi državom”. Dapače, urodilo je Narodom, što je vrlo često značilo i ne-državom, još-ne-državom, nacijom-državom ili čak raspalom, ne-više-državom. Ukratko, iznad klanja i izvan njega nije bilo (nije moglo biti) nikakve koncepcije “mira”, nikakve, koliko-toliko realne koncepcije “države”. Čak su i kvaziciljevi bili oblikovani “u hodu”, ako ih je uopće i bilo. Ali postojala je Ideja, bila je i te kako prisutna “koncepcija” Naroda. Ona se, međutim, radikalno razlikuje od koncepcije države i za svoje ozbiljenje zahtijeva sasvim druge pristupe i orijentacije, bitno drugačije zahvate i korake.⁸ Primjereno tome, ima i drugačije rezultate. Ukratko, treba se sjetiti da je “definicija”, recimo, dobrog/pravog Hrvata ili Srbina, Slovenca ili Makedonca bila (i ostala) ona koja je egzistencijalno, u šmitovskom značenju (Schmitt), bila utemeljena na Drugom. Posljedično, koliko više (kvantitativno!) mrziš i ubiješ, zakolješ onih drugih, toliko si (kvantitativno) bolji Hrvat, Srbin, Slovenac, Makedonac. “Biti-pripadnik-Naroda” nije kvalitativna, zatvorena

⁷ Ako je moguće prevesti ideju pakla u njen sekularni pandan, onda je to upravo naš položaj. To je “položaj pakla” zbog toga što se, pored beskonačne količine smrti i stradanja, nalazimo po definiciji u situaciji u kojoj ni o tragediji ne možemo govoriti u pravom smislu riječi. Jer kada bismo mogli, onda bi bila moguća i katarza, a u ovom našem položaju Aristotelov *katharsis* nije moguć. Dobra strana toga je, možda, što ni heroji nisu mogući.

⁸ Rečeno jezikom idealizma XVIII i XIX stoljeća “ideja države” je ideja iz ovog, ljudskog, zaključenog svijeta. Kvalitativna je, pa čak i konačna, u sebi je zaključena, svršena i savršena, te na neki način umirena i/ili čak, u krajnoj instanci, mrtva. Država je ono ne-mjesto potpunosti na kojem Narod i individua “nađu svoj mir” – simbolički ili doslovno – uključujući, dakako, i “vječni mir”. S druge strane, “ideja Naroda” je iz onog drugog, “transcendentalnog” svijeta, a u odnosu na ideju države napravljena je iz bitno drugačijeg tijesta. To je ideja iz kvantitativnog, matematičkog, štoviše iz božjeg područja istovremeno, koja se po definiciji otvara u beskonačnost, koja je živa i otvorena.

“oznaka” (u državu ili pravo, na primjer) nego je kvantitativna, otvorena, zapravo predodžba. Nije to nešto što je dovoljno samom sebi. Suprotno vrijedi: to je nešto radikalno ovisno o Drugom, čak o mržnji i nasilnom uništavanju tog Drugog. Tek preko neprestanog uništavanja Drugog, te preko apriorne i permanentne negacije svih drugih, predodžba Naroda može doći u život, zaživjeti. Biti pripadnik “svog Naroda” nije isto što i biti državljanin. Ako drugo pretpostavlja državu i zakone, u smislu prava i jednakosti svih državljana, prvo pretpostavlja “zakone” “našeg”, “nacionalnog”, “domaćeg”, “prirodnog” (krvnog!) kvaziprava, koje se uspostavlja isključivo preko permanentne negacije svih drugih i drugačijih, uključujući u to i onu egzistencijalnu negaciju drugog na nivou tijela i/ili istrebljenja.

Narodnjaštvo, a ne nacionalizam!

U slučaju ratova na području bivše Jugoslavije se, prije svega, nije radilo o nacionalizmima niti o Nacionalizmu. Radilo se – i još uvijek se radi (premda je to u nekim sredinama u međuvremenu zaista evoluiralo u smjeru nacionalizma) – o nečem što je, istina, slično nacionalizmu, ali što je istovremeno drugačije (i opasnije), što je istovremeno i više i manje od njega. To i takvo hipotetično postavljenje nazivamo hipoteza o narodnjaštvu⁹. Ne želimo reći da tu nije bilo i nacionalizma, nekakve “nagnutosti” prema državi, nego prije svega upozoriti na to da je nacionalizam bio u većoj ili manjoj mjeri (od slučaja do slučaja) u sjeni narodnjaštva. Ono je bilo (i ostalo) dominantni “proces” koji je diktirao tempo i ciljeve događanja.

Posljednjih petnaestak godina je vrlo agresivno nametnuta krajnje pojednostavljena masmedijska stereotipizacija “događanja na Balkanu”.¹⁰ On sugerira otprilike to da smo najprije imali pola stoljeća socijalizama, a onda je, kada se on raspao, na njegovo mjesto došao nacionalizam, te je nacionalizam “razbio” socijalizam. Forma tog izrazitog ne-mišljenja podsjeća na ono što Aristotel (u Fizici) odbacuje kao razmišljanje o već unaprijed datim “posudama” koje na osnovi nekakvih vanjskih “uzroka” mijenjaju svoje sadržaje, pri čemu posude same ostaju onakve kakve su oduvijek (*a priori*) bile. Na osnovi takvog kuhinjskog (a ne misaonog) refleksa bi Miloševićizam, Tuđmanizam, Janšizam¹¹ i slične narodnjačke pojave trebalo da budu nešto

⁹ Namjerno ostajemo unutar logike “traženja uzroka”, jer se nadamo da će sama njegova destrukcija omogućiti i kritičnu distancu prema samom metodskom postupku.

¹⁰ Sastavni dio toga je i izraz “balkanski ratovi”, koji ima izrazito kulturno-rasističke (Malik: 1996) konotacije pristigle iz dubine prošlog stoljeća. Samo orijentacije radi upozorili bismo na Ševila (Schevill, 1991), te na jezikovnu zloupotrebu glagola *to balkanize*, koji je postao ne samo deo anglosaksonskog govornog područja, nego i bitna “analitička” kategorija. Devedesete su godine XX stoljeća bile vreme ponovnog rađanja starih diskursa o Balkanu, Balkancima, balkanizaciji. Konzultirajući tu literaturu povodom ovog teksta, našli smo više od 120 jedinica (znanstveni članci i knjige) koje već u naslovu sadrže izraz Balkan ili neku od mogućih izvedenica. Literaturu o Balkanu bi trebalo - pri nekom poželjnom istraživanju u budućnosti – pridodati onima koji govore o “etničkim” i “nacionalističkim” oznakama. U vezi sa Balkanom u tom smislu treba nužno uvažiti barem odličnu studiju Todorove (1997).

¹¹ Uporedi: Kuzmanić, (2003)

što je “u suštini nacionalizam”, odnosno nešto što bez većih problema, kao nekakvu “vrstu” i to bez ikakvih ostataka, možemo podrediti pod jedan opći “rod”, staviti u jednu ili drugu “posudu”.¹²

Za nas je baš ta i takva matrica upitna, jer onemogućava točnije razumijevanje pojava sa kojima se tek treba suočiti. Da bismo raščistili “radni prostor” potrebno je najprije odbaciti tu kvazinacionalističku konstrukciju *a priori*. Ako zaista hoćemo govoriti o Janšizmu, Tuđmanizmu, Miloševićizmu, o pojavama kao što su Jelinčić u Sloveniji, Đapić u Hrvatskoj, Šešelj u Srbiji, te o vrlo velikom broju sličnih kreatura i pojava, onda ih nikako ne bismo smjeli brkati, a kamoli izjednačavati sa nacionalizmom, ili ih tek tako podvoditi pod nacionalizam. To su specifične pojave koje, osim u nekritičkoj opservaciji, nije bez ostataka moguće svesti na nacionalizam. Najprije bi, dakle, trebalo otvoriti začepljene kanale mišljenja, te barem u načelu dozvoliti mogućnost da je na “našim” postsocijalističkim scenama – pored nacionalizma, uz njega, ispod ili preko njega – bilo i ostalo prisutno još nešto drugo, dodatno, drugačije, kompleksnije za razumijevanje od tog samorazumljivog “nacionalizma”. Što je to što bi trebalo zagrabit na tim pojavama kao njihovu *differentia specifica* spram nacionalizma? Za njih je bitno to da su to narodnjačka gibanja, narodnjačko strukturirani pokreti sa svojim specifičnim ciljevima i načinima djelovanja, koji se nikako ne poklapaju sa nacionalizmom i koji se, štoviše, kvalitativno razlikuju od narodnjaštva.

Narodnjaštvo se nije pojavilo tek krajem XX stoljeća u našim krajevima, a još manje je nešto što je nekada postojalo, a sad je tek mrtvo slovo na papiru. Štoviše, moglo bi se reći da je narodnjaštvo čak prethodnik “nacionalizma”, a možda čak i nešto što bi tek moglo doći za nacionalizmima.¹³ Na Balkanu ga, te u bližim i srodnim područjima, poznajemo u prilično razvijenijem obliku kao, uvjetno rečeno, prednacionalistički sindrom. I to u formi prilično silovitog ponašanja kolektivnih revolucionarnih subjekata, primjerice u Rusiji, još od sredine XIX stoljeća. Reč je o gibanjima koja kao ključni cilj svog djelovanja postavljaju uspostavljanje i oblikovanje Naroda. I to iz razloga koji su zapravo jednostavni, premda se nama danas čine nerazumljivim.

¹² Odjeci sličnog shematskog nerazumijevanja mogu se naći i pokazati unutar linije razlikovanja između “nacionalista” i “šovinista”. Suština tog “razlikovanja” je u tome da ga shvaćamo kao kvantitativno, a ne kao kvalitativno. Šovinizam je tu shvaćen kao nešto što je “po kvantiteti”, po “intenzivnosti” i nekakvoj “ekstremnosti” nešto više, a inače je “iste” vrste i istog roda kao i nacionalizam.

¹³ Ozbiljnije se analize postmodernih situacija neće moći zaustaviti na razumijevanju kompleksnih pokreta, kao što su baskovski, škotski, korzikanski, kao na isključivo kombinaciji “nacionalizma” i “terorizma”. Biti će potrebno razumijeti i ono što ovdje zovemo narodnjaštvo. Ovdje silom prilika govorimo samo u kontekstu “vremenskog kontinuiteta”, inače je reč o tipičnoj pojavi koja je “povijesno nelogična”, o nečem što je prastaro, a istovremeno sadašnje i čak buduće. Jednu takvu pojavu bi Bloh (Bloch), vjerovatno, odredio uz pomoć oznake *Ungleichzeitigkeit*, jer je riječ o onome što se, foucaultovski rečeno, nikako ne da zatvoriti/uloviti u unaprijed date “vremenske serije” (Foucault: 1989). Zato što imamo posla sa “nelinearnim”, neistovremenim vremenostima, sa “komadima” nekog “drugog vremena”, sa nekakvom “neistovremenošću” koja persistira, postoji u datoj, ovdašnjoj-sadašnjoj “vremenosti” i koja će, najvjerovatnije, ustrajati i ubuduće.

Narodnjačka gibanja djeluju u okolnostima u kojima Narod – u konzervativnom žargonu XIX stoljeća, koji je oživljen u našem vremenu – kao “Subjekt povjesti” još nije bio oblikovan, odnosno kada se nalazio u fazi “nastajanja”. Trebalo ga je dakle (pre)oblikovati – naravno po narodnjačkim receptima i principima – u nešto što bi se potom moglo nazvati *die volks Gemeinschaft*¹⁴. Ne radi se, dakle, toliko o tome da narodnjaci pokušavaju uspostaviti Naciju (te u vezi sa njom, ili preko nje modernu državu), koliko upravo o Narodu kao nekakvom “osnovnom”, čak “prirodnom principu” života u nekom prostoru i vremenu, koji ne samo da je “nezadovoljan” državom, nego je eksplicitno smatra smetnjom, te svojim najvećim neprijateljem¹⁵. A to je odlučujući detalj: nacija je, naime, koncept (i subjekt) iz i preko kojeg “kreće” nacionalizam, a gibanje koje za svoj cilj ima Narod i u horizontu kojeg se gibaju narodnjaci, kvalitativno je drugačije prirode. Razliku je moguće pokazati na prilično jednostavan način: narodnjaci ne žele uspostaviti niti Naciju niti državu¹⁶, oni žele Narod i narodnu zajednicu (najdalje idu do

¹⁴ Nekritičko i uobičajeno izjednačavanje fašizma i nacionalsocijalizma (“nacifašizam”) nas sprječava razumjeti analitički upotrebljivu razliku između fašističkog ustrajanja na “etičkoj ideji” (Gentile, radikalizirajući Hegelovu ideju) države, s jedne, i nacionalsocijalističkog koncepta utemeljenom na Narodu-državi, odnosno Narodu, kojeg ondašnji teoretičari povezuju uz oznaku *Volkish*, s druge strane. Najeksplicitniji i najbrutalniji izraz opredjeljenja onog *volkish* može se još uvijek naći u prvom dijelu Hitlerovog djela *Mein Kampf* (Uporedi: Hitler, 1999).

¹⁵ To je vrlo razumljivo baš za uslove apsolutne monarhije, carstva ili koje druge pred-državne strukturacije koja je više ili manje nasilno i (ne)uspješno pokušavala odigrati ulogu moderne države. Slično je bilo i u “našim” okolnostima kada je glavna meta bila “rušenje države”, a ne toliko – kao što se to najčešće čini - komunizma. Upravo odatle je proizašla krajnje paradoksalna situacija na kojoj se “stvar” porušila. Paradoksalno za “našu” situaciju je barem dvoje. Prvo, SFRJ nije bila – osim u pogledu na vanjsku suverenost – država državljana. Prema unutra ona je prije bila nekakav zbir “Radnog Naroda”, te kvazinarodnih društava (“naroda i narodnosti”), čija je državnost (republička i/ili pokrajinska) bila apriori onemogućavana. S druge strane, ona “zajednička” (federativna) država je bila u neprekidnim procesima apriornog odumiranja ili ukidanja države. Jedini “neposredni” element državnosti bio je suveren (Tito), koji je bio suveren na način “monarha” (“zadnji habzburgovac”, A. J. P. Taylor). Po biološkom odumiranju te instance suverenosti, stvar je pala u paradoks, a iz njega u crnu rupu. Taj paradoks je bio ponajbolje “inkarniran” u JNA, koja je bila instanca vojne sile nečega što – po smrti suverena – više ni prema vani nije moglo biti država. Bila je to vojska bez države, koja niti ustavno nije bila zadužena za “odbranu države”, jer je država u konceptu samoupravljanja bila nešto strano, suvišno i opasno (“otučeno”). JNA je bila instalirana kao braniteljica integriteta (samo teritorija, a ne toliko države kao forme političkog življenja) i uređenja (samoupravljanja). Ukratko, državu kao apstraktnu, opću pretpostavku političke jednakosti nitko nije mogao, niti je smio, a ni htio braniti. Svima je bila suvišna, jer im je ovako ili onako smetala.

¹⁶ Nije suvišno upozoriti da sva narodnjačka gibanja na području bivše Jugoslavije u tragičnu priču ne polaze iz pozicije ideje “vlastite države” (dakle iz jednog ofanzivnog koncepta s obzirom na postojeću državu), nego iz izrazito defenzivnog koncepta “zaštite ugroženosti vlastitog naroda (ma gdje on bio)”. Ideja “države” kod svih tih narodnjačkih grupacija i gibanja pojavila se u devedesetim i to usred ishitrenih, čak usiljenih ratnih događanja, a ne u osamdesetim, kada je još bilo dovoljno vremena za staloženo mišljenje i planiranje. Točnija analiza npr. odgovarajuće slovenske, hrvatske i druge literature bi to sa lakoćom empirijski potvrdila. Štoviše, pokazalo bi se da su narodnjački usmjerena gibanja bila vrlo ograničena zbog nemogućnosti bilo kakvog ozbiljnijeg apstraktnog mišljenja, koje je elementarna pretpostavka mogućnosti “mišljenja države”.

“društva”). U uporedbi sa nacionalizmom, narodnjaštvo je u nekom smislu istovremeno “jedan korak unazad”. Događa se u nekakvom kašnjenju, a istovremeno je – ako pogledamo brojna današnja događanja – nešto što bi možda moglo uslijediti za nacionalizmom i što se tako lijepo veže za “globalizacijske” antidržavne težnje postmodernih vremena.¹⁷

Narodnjaci nemaju posla sa Narodom, kao već postojećom i raspoloživom materijom i materijalom koji obrađuju, sa Narodom kojeg “već imaju”. Oni proizlaze iz postavke i okolnosti u kojima Naroda još nema, ili pak odatle da narodne skupnosti još nema (ili barem još ne kao Jednog/jedinstvenog Naroda). Narodnjaci su u odnosu na nacionaliste temeljitiji, bave se nekim “fundamentalnijim smislom”, prave korak “u dubinu”, “korak natrag” i kopaju po nečem “što Narodu prethodi”¹⁸, što se zapravo tiče njegovih predušlova i pretpostavki i što ga kao Narod tek uspostavlja u njegovoj suverenosti, vrhovnosti¹⁹. Opipljivije rečeno, oni imaju posla tek sa nečim što bi se moglo nazvati “raja”, nekakva zbrda-zdola sakupljena, neizdiferencirana masa potencijalno (jezik, povijest, krv, kultura, tradicija, mitologija) naših, koja još nije postala Jedinstvena, Ujedinjena, koja još nije Jedno. Narodnjaci imaju posla sa onim što je u Hrvata Tuđman nazvao “puk” (“pučanstvo”). Iz te, u narodnjačkoj perspektivi, još nestrukturirane materije tek treba napraviti (izraditi/proizvesti, dakle *poiesis*) nešto što će se možda u budućnosti moći nazvati “samosvjesni Narod”, nešto što će postati “Jedno tijelo”, pa time i “Jedinstveno”. Tek taj – “(samo)svijesni”, sebesvijesni, (samo)struktuirani – jedinstveni uradak ili proizvod, Narod, može poslužiti kao prva i centralna “lego kocka” za izgradnju (to je tek dugoročniji cilj) Nacije-države i svega onoga što, kao dodatak, spada u tu građevinsku granu narodnjačkog *poiesisa*.

Za razliku od drugačije konstituiranog i “razvijenog” Zapada, gdje su procesi narodne tvorbe i odgoja, te odgovarajućeg uzgoja već bili dobro razvijeni, narodnjaci XIX stoljeća u manje razvijenim dijelovima Evrope imaju već u polazištu druge i drugačije korijene od nacionalizma. Površno gledano, najprije se čini da narodnjaštvo nema nikakve veze s West Side Story, da je izrazito Istočnjačka (često krvava) priča. Međutim, veze između Zapada i Istoka i te kako postoje, jer narodnjaštvo je upravo pod snažnim uplivom Zapadnog pogleda (oblikovanog oko Francuske revolucije). Narodnjaštvo je uradak evropskog Istoka (ne samo Rusije)²⁰, a nastao je kao

¹⁷ Više u: Kuzmanić, (2002)

¹⁸ Razumjeti ontološku i ontičku strukturaciju narodnjačkog može se još najlakše putem studija dvije vrste tekstova: ranijih radova K. Šmita i M. Hajdegera (Carl Schmitt i Martin Heidegger u periodu 1925/1927-1945) ili pak poznijih umotvorina Haningtona (Huntington, Clash of Civilisation). Nije slučajno da su intelektualci, koji su vodili narodnjačka gibanja ili – što je bilo češće – bili njihovi šaptači, ovako ili onako bili obrazovani upravo uz pomoću tih i srodnih autora i njihovih karakterističnih tekstova.

¹⁹ Za narodnjake suverena ne može biti država, a kamoli Ustav-Zakon. Suveren, vrhovan može biti samo i isključivo živi puk u svom nastojanju da postane Narod. U međuvremenu funkciju suverenosti u njegovo ime vrši njegov surogat Vrhovnik ili Vožd. Elemente za prvu ozbiljniju analizu na tu temu je na primjeru Rusoa i Francuske revolucije postavio Talmon u svojoj “Totalitarnoj demokraciji” (Talmon, 1986).

²⁰ Jedan od istaknutijih narodnjaka je bio u dijelu svog života i, recimo, F. M. Dostojevski, a tu je bio i Lenjinov brat, te mnoge druge poznate ličnosti.

kompleksnije gibanje i pojava u sredinama koje su bile bitno drugačije strukturirane od onih zapadnih. Narodnjaštvo je zapravo nastalo u drugačijem i bitno manjkavom, te daleko zahtijevnijem i brutalnijem kontekstu. Samo pod uslovom da si za trenutak priuštimo da se ulovimo u paradigmu zahodnog "razvojnog mišljenja", mogli bismo reći, pa i to krajnje pojednostavljeno, da je narodnjaštvo proizvod "nerazvijene" istočnjačke ili čak "ruske sredine"²¹. Za rusku i slične sredine je u XIX stoljeću bilo karakteristično da su imale u pravilu revolucionarna, pa čak i nasilno orijentirana narodnjačka gibanja²².

Nije uopće moguće, izvan općeg konteksta, otkriti što je karakteristično za narodnjačko držanje, te ni pokazati da ta "poza" ne nastaje u neposrednoj vezi sa "pitanjem države", nego u vezi sa "pitanjem Naroda"²³. Kada bi bilo drugačije, onda bi rezultat takvog držanja i djelovanja bio, ovakav ili onakav, "nacionalistički" ili "državni program", ili pak država sama. Pošto se kod narodnjaka ne radi i ne može (još) raditi o državi²⁴ nego "tek o Narodu", posljedično imamo posla sa gibanjima koja imaju narodnjački, Narodni program²⁵. Narodnjaci djeluju, dakle, u okolnostima u kojima je država ili ono što treba "ostaviti za kasnije", ili je ona kao "realna mogućnost"²⁶ bila predaleko, ili je pak već postojalo nešto u obliku predmoderne strukturacije (carstvo, imperij) što je "okupiralo" mogući prostor oblikovanja moderne države.

Narodnjaštvo je, dakle, pojava koja se isključivo vrti oko "pitanja Naroda". Sva njihova diskurzivna aparatura se isključivo odnosi upravo na Narod. Dakako, na sasvim osebujuan i nepogrešiv način: revolucionarnim – to je drugi ključni element – ukidanjem razlike između (jadne) raje i njene elite, te time uspostavljanje Naroda kao ideala/cilja "prve faze" revolucije²⁷. U okolnostima u kojima Naroda još nema, nadomjestnu ulogu tog Ideala/cilja

²¹ Narodnjaštvo poznaju sve zapadne demokracije, samo što u nekima od njih nije bio pobjednička, nego više ili manje potlačena, ograničena, marginalizirana pojava, koju je "ukrotila" država/državnost.

²² Kao vremensku paralelu narodnjačkim gibanjima na Istoku, poznajemo na Zapadu pojavu koja je danas manje-više izbljedjela, a nekada se zvala "radikalna stranka" (u Srbiji je to nekakva stalnica političkog života sa izuzetkom perioda socijalizma). Kao što sama riječ kaže, radilo se o korijenitim (fr. radical, iz lat. radix = korijen, pojam koji je u politici postao poznat ponajprije zbog stranke francuskih radikala), k onom fundamentalnom okrenutim strankama i gibanjima, koje se pri svojem djelovanju (često izvan parlamenta) nisu previše dvoumle kada je za postizanje njihovih ciljeva trebalo upotrijebiti i nasilna sredstva.

²³ Tekst sa naslovom koji ima snažne narodnjačke podtonove, a kojeg bi trebalo ponovno pročitati u svjetlu raspada SFRJ, napisao je pred Drugi svjetski rat Edvard Kardelj (Kardelj, 1957). Vrsta literature sa tematikom "narodno-pitanje", "pitanje-naroda" vrlo je česta pojava približno posljednjih 150 godina i to u ovom "našem", ali i širem dijelu evropskog svijeta.

²⁴ Narodnjaci mogu o državi govoriti samo posredno, u općim naznakama i u daljnjoj vremenskoj perspektivi. Narodnjačka pozicija dijeli teoriju o "dvije revolucije" ili o "dvije faze" revolucije sa socijalnim revolucionarima, samo što je kod njih prva (najvažnija) revolucija ona koja "pravi Narod".

²⁵ Za slovenski primjer vidi: Prunk, (1986)

²⁶ Narodnjaci su unatoč tome (ili baš upravo zbog toga?!) što funkcioniraju na radikalno utopijskom gorivu stvaranja novoga. Više o tome u: Kuzmanić, (2003)

²⁷ Najeksplicitnije o "nedovršenoj revoluciji" i najavi "druge faze" promjena na području bivše SFRJ danas govori Janez Janša u Sloveniji.

igra “narodova elita” – narodnjaci sami (sa svojim Voždom)²⁸. Narodnjaci se ne bave i ne mogu se baviti vanjskim problemima Naroda. Ako i kad to ipak naprave, onda državu vide isključivo kao “sredstvo” u funkciji Naroda za “uspostavljanje i izgradnju Naroda” (građevinske metafore su najpodesnije za razumijevanje tog položaja).²⁹ Ako i kad progovore o međudržavnim odnosima, onda zapravo govore o “međunarodnim” odnosima ili odnosima među narodima³⁰, a ne među državama. “Jedinica” njihovog mišljenja nije država, to je Narod.

”Narodova elita” u datom položaju sebe vidi kao “sjeme” (uzrok, prvi pokretač) Naroda, kao one koji znaju što treba i kako napraviti (oni su njegove babice, liječnici i pastiri istovremeno³¹). U ruskom i brojnim drugim slučajevima sredine i kraja XIX stoljeća radilo se o eliti koja je bila školovana na Zapadu.³² U vrijeme svojih studija njeni pripadnici su upoznali njemački, francuski Narod, dakle, nešto, čega u Rusiji i drugdje po nerazvijenoj (ne samo slavenskoj) Evropi – dakle “doma”, u svom domu – još nije bilo. Upoređujući dvije različite situacije, oni su htjeli i za svoje domove postići ono što su drugi već imali, a to su zvali Narod. Međutim, ono čime su raspolagali bilo je premalo: imali su uglavnom samo svoje znanje (“narodnu samosvijest” u formi želje³³) i poznavanje Zapada (Naroda na zapadu), a trebalo im je nešto više. Trebalo im je za izgradnju “svog Naroda” još materijala. Ideji/želji bila je

²⁸ Narodnjačko gibanje je toliko izrazitije i više fundamentalističko, koliko je snažnija i veća uloga njegovog vođe. Narodnjaštvo bez funkcije Fuehrera ne može biti učinkovito. Uporedi: Schmitt, (1994)

²⁹ Stvar se može razumjeti i na način izrazitog kontrapunkta poznatog “zapadnjačkog” položaja. Primjerice, za italijansku situaciju je, u XIX stoljeću vrijedilo da je 1861. godine prilikom “udruženja teritorija”, te uspostave državnosti, njen prvi ministar vanjskih poslova izrekao čuvene riječi: “evo je, imamo Italiju, sada moramo još stvoriti Italijane!” Svaka slučajnost sa izrekom, recimo, Tuđmana, “imamo Hrvatsku” i prešućenim nastavkom je, dakako, samo slučajna.

³⁰ Na toj točki se vidi da je u velikoj mjeri i “zapadnjački” koncept države zapravo narodnjačkog porijekla, samo što se to tokom posljednja dva stoljeća nekako izgubilo. Govor o organizaciji Ujedinjenih Naroda je očigledni dokaz da je i u anglo-američkoj tradiciji vrlo prisutno izjednačavanje Naroda i države ili čak – što je po našem mišljenju točnije – odsustvo koncepta države i politike.

³¹ Reskiraćemo jednu analogiju, a još više brojne zamjerke: razumjeti odnos narodnjaka prema Narodu bi još najlakše možda bilo uz pomoć Hajdegerove fundamentalne konstrukcije *Der Mensch ist der Hirt des Seins* (Heidegger, 1976).

³² Ozbiljno shvatiti 80-te i 90-te godine u bivšoj SFRJ, znači istovremeno ozbiljno shvatiti ulogu, ponekad odlučujuću (najizrazitije u Hrvatskoj potom u Sloveniji, a manje u drugim sredinama) ulogu upravo tih u inostranstvu živućih povratnika (dijaspora), koji – za razliku od situacije koju ovdje pokušavam shematski nakazati – nisu školovani na elitnim univerzitetima, odnosno najčešće uopće nisu školovani. Bili su priučeni, dobri učenici “praktičnih univerziteta” kao što su vođenje picerija, “konobarčenje”, prevoznništvo... Tu i tamo možete naletjeti na nekog diplomca prirodnih nauka ili ekonomistu i možda još nekog pravnika. Ali vrlo rijetko ćete među njima naći ljude koji su diplomirali filozofiju, društvene nauke, neke od brojnih humanističkih studija. Činjenicu da su oni koliko su manje znali o politici i državi, toliko bili uspješniji u izgradnji svog Naroda, možemo objasniti time da oni nisu “gradili” niti politiku niti državu, nego nešto drugo i drugačije za što su bili “specijalizirani”.

³³ Odatle utisak i realnost radikalnog subjektivizma i voluntarizma kod narodnjaka.

potrebna materija, a nju će u burnim procesima “narodnjačkog buđenja Naroda” dodati već postojeća raja, pomenuti tuđmanovski puk ili kako se to već imenuje u kojem od jezika.

Narodnjaštvo je u tom kontekstu ponajprije revolucionarno politikantski oblikovana želja, više ili manje školovanih, povratnika i budućih narodnih revolucionara. Po povratku kući, narodnjačka elita sasvim jasno vidi najprije svoje vlastito “otuđenje”³⁴ od “jadne i siromašne raje”. U svete visine Naroda usmjerena “raja” (ono što je “na dnu”, što je Ništa i što upravo zato želi postati Sve) kod narodnjaka (slično kao kod marksista) shvaćena je uopćeno i to, ponajprije, uz pomoć jednostavne formule razlikovanja – imati/ne-imati, dakle uz pomoć oznake siromaštva. Ta sirotinja-sirovina, to tijesto iz kojeg će narodnjaci u svojoj revolucionarnoj retorti ispeći Narod je, u očima njih samih, shvaćeno kao nešto što je *in nuce* vrlo zdravo, zapravo izuzetno potentno.³⁵ Puk je zapravo ona substancija koja je istovremeno potencija, to je ono što “leži ispod” (sub-stanca), što “nosi tradiciju”, te time i samu budućnost. Narodnjaci se prema Narodu, kao mogućem proizvodu-dijetetu na čijem pravljenju-rođenju treba poraditi, odnose kao “očevi”, ali i kao babice-pastiri.³⁶ U toj optici, za one koji drže “naš puk” u siromaštvu, bolesti i neznanju neće biti milosti. Zadatak narodnjaka je, dakako, da Narod (u nastajanju) oslobodi svega toga i svih tih krvopija. Odatle snažan patos “emancipacije”, koji podsjeća na socijalizam. Sve to je za narodnjake moguće samo pod uslovom da doslovce krenu “u narod”. Međutim, pravi, dugoročni zadatak narodnjaka je ukidanje razlika između puka i sebe, narodnjačke elite, a tek u bitno manjoj mjeri odbacivanje svih eksploatatora.³⁷ Ukidanje razlike je zapravo sjedinjenje narodnjaka sa “vlastitim pukom”. Vulgarnije rečeno, Narod kao cilj – iz pozicije narodnjaka kao njegovih inicijatora/osjemenjivača – dostižan je samo u slučaju doslovne, a ne i simboličke kopulacije s pukom.

To je točka na kojoj će narodnjaci postići svoj cilj, te će – jezikom psihoanalitičkog patosa – svojim “produhovljenim razumom” (oni su ono

³⁴ Tu kategoriju su, slično kao i njihovi savremenici socijalni revolucionari, vrlo često upotrebljavali i narodni revolucionari. I inače je riječ o užoj vezi, nego što se to obično misli. Često se, barem na Istoku, radilo o dvije strane jednog istog fenomena: kod jednih je centralna figura bila radnička klasa (radnik), kod drugih Narod (seljak). Ono zajedničko je sadržano u nasilnoj revolucionarnosti, u metodama i pristupima “gradnje”, te u izrazitoj antipolitičnosti i antidržavnosti.

³⁵ Potencijalno višeznačje (uključujući i ono o značenju nataliteta), o kome je zadnjih godina bilo puno govora na svim područjima koja su svojim ideologemima kolonizirale narodnjačke revolucije i kojima izuzetno učinkovito sekundiraju različite crkve. Sve njih u velikoj mjeri udružuje ne samo “antikomunizam”, kao što se to obično pogrešno misli, već i antidržavnost – kao borba protiv sekularne, sekularizirane države; te u vezi sa tim borba za sasvim određeni tip Ne-države koja mora biti identična sa Narodom (*Volksgemeinschaft*).

³⁶ Nikako ne bismo smjeli kao puku slučajnost shvatiti činjenicu da kod narodnjačkih revolucionara osnovu diskurzivne matrice čine metafore iz područja *oikosa*, doma, porodice (figura Oca Naroda...), na jednoj, te iz/gradnje, pravljenja... (*poiesis*), na drugoj strani.

³⁷ To je onaj dio posla za koji brinu socijalni revolucionari i što će veliki dio “narodnih masa” u nekom trenutku distancirati od narodnjaka koji će se – u našim okolnostima još uvijek prilično osjetljivim na antiegalitističke poteze – vrlo brzo pokazati kao novi bogataši i proizvođači siromaštva, a ne kao oni koji, tobože, smanjuju ili čak ukidaju siromaštvo.

“aktivno”) oploditi puk (dakle, sirovinu, materiju, pasivnu ženu) i u tom nadahnutom i izvornom, štoviše, božjem aktu kreacije napraviti/stvoriti Narod. Rečeno izvan ideološkog narodnjačkog samorazumijevanja, taj Događaj događaja (“događanje naroda”), koji im se prikazuje kao akt uzvišene kreacije (zbog kojeg oni, kad nastupaju u ime Naroda ne prezaju ni pred čime), nije ništa drugog do li, više ili manje, brutalno silovanje (svog) pučanstva. Posljedično, to je točka nastanka božanstvenoga i božjeg, nedodirljivog sina božjeg, njegovog visočanstva (vrhovnost³⁸) Naroda samog.

Skoro na isti način je narodnjaštvo funkcioniralo u bivšoj Jugoslavije krajem 80-ih i 90-ih godina prošlog stoljeća. Nakon što je po prikazanoj shemi nastao i počeo “funkcionirati” Narod, sa današnje distance možemo bez veće greške reći da rođenje Naroda zapravo nije bilo nikakva postsocijalistička slučajnost ili usputni proizvod. Bio je to visoko poželjan cilj, planirani i vrlo učinkovito ostvareni proizvod. Uz to bi trebalo reći barem još i slijedeće: rođenje Naroda je bilo, o tome danas ne može biti velike dvojbe, zapravo rođenje tragedije iz tijesta-materije na izuzetno brutalan način.³⁹

Naša je hipoteza da su na prijelazu iz 80-ih u 90-te, te u devedesetim, na području bivše Jugoslavije narodnjaci (a ne nacionalisti) izveli narodnjačke revolucije⁴⁰ kojima su, više ili manje, uspješno uspostavili “svoje Narode”, te svoje narodnjačke programe vrlo uspješno prodali kao nacionalističke. Široki delovi populacija su kupili taj proizvod, misleći da kupuju nacionalizam, te posljedično “svoju državu”, pa su primjereno bili iznenađeni kada su shvatili da je ono što su kupili zapravo Narod koji je u, većem ili manjem, sukobu ne samo sa svim drugim narodima i državama, nego i sa svojom vlastitom državom ili čak sa samom idejom državnosti.

³⁸ Upravo odatle bi trebalo shvatiti vrlo česte konflikte među narodnjačkim, novokomponiranim “državama” između kojih se sve češće čini da smo na rubu nekog od apriorno mogućih, novih međusobnih ratova. Problem je u tome da u takvim odnošenjima zapravo nemamo posla ni sa kakvim dvostranim “odnosima između država”. Nažalost, situacija je takva da uglavnom nemamo ni država ni “odnosa”.

³⁹ Možda je baš “primjer” Srbije najpodesniji i najočigledniji za to da se – brutalno i bukvalno - jasno potegne razlika između nacionalista i narodnjaka. Pokojni Zoran Đinđić bio je tipični nacionalist devedesetih, manje ili više liberalan od drugih, čiji je osnovni koncept-ideja, možda i opsesija, djelovanja bila usredsređena oko države i državljanstva. Jedan je od rijetkih koji je na odgovarajući način razumio već samoupravnu “državu” (državu u samo/ukidanju) kao “nedovršenu”. Njegova želja (i politika koju je vodio) bila je “dovršenje”, uspostavljanje države i državnosti, nekakva normalizacija i bježanje od permanentne izvanrednosti. Ubijen je. Na pitanje zašto je ubijen odgovor je jednostavan, iako nekome paradoksalan – zato jer je bio nacionalist, a ne narodnjak. Zato što je pokušao “transcendirati” (umiriti, normirati i normalizirati) Narod i uspostaviti državu, zato što je premalo bio “naš”, narodnjački, a previše vezan za neku čudnu, stranu, “zapadnjačku” ideju pravne države i Ustava, zato što je previše isticao značenje *Verfassungspatriotismus* umjesto “Narod-patriotismus”.

⁴⁰ To vrijedi i za druge postsocijalističke sredine u kojima nisu postojale jednonarodne socijalističke skupnosti. Usput rečeno, nekadašnje “narodne demokracije” istočnog bloka su već na nivou svog imenovanja imale očuvanu tradiciju narodnjaštva iz XIX stoljeća, što je u okolnostima jugoslovenstva bilo *per definitionem* onemogućeno.

U nacionaliste zamaskirani narodnjaci su “svojim ljudima” (koji kroz te procese postaju doslovce “narodni”, što znači “narodnjački” i “Njihovi”⁴¹) prodali rog za svijeću. Prodavali su im i još uvijek im prilično uspješno prodaju novo-društveno, narodnjačko *die volks Gemeinschaft*, a ljudi (sve manje) misle da su kupili i da kupuju političke proizvode: demokraciju, državu. Umjesto političke strukturacije, koje moderno nazivamo državom, gotovi svi su na području bivše države dobili suverene proizvode društvenog porijekla, imenovane Narodom. Taj je Narod, *last but not least*, uz pomoć ratničke maškarade prerušio u nekakvu nezavisnu državu, koja sa državom i državnošću ima vrlo malo (strahovlada: monopol sile i prakticiranje nasilja⁴²) ili ništa zajedničkog. Umjesto pravne i socijalne države, ljudi su na ovim područjima dobili radikalne narodnjačke strukturacije ne-države ili bolje Narode-države, koje najradije od svega prakticiraju karakteristične, postmoderne, kultur-rasističke seanse.⁴³ Ukratko, ta nova narodnjačka strukturacija, koja bi trebalo biti država, ne funkcionira po principima državljanstva, pravne jednakosti i slobode, te ljudskih prava. Suprotno, ona dosljedno diskriminira, šikanira, segregira, isključuje, onemogućava, briše, mrzi, a po potrebi i ubija. Ne tako rijetko ubija na industrijski, masovni, sistematski način. Umjesto ovakve ili onakve “industrijske proizvodnje stvari”, oko kojih je moderna država u pravilu organizirana i kojoj služi, ovdje najčešće imamo posla sa nikakvom proizvodnjom stvari (te se uglavnom uvoze) i hiperprodukcijom neprijateljstava i mržnje, a po potrebi i (potencijalnih) “ratova”. Kada smo se, više ili manje, kao “cijelina” ipak počeli trijezniti od narodnjačkog mamurluka na ovim prostorima, bilo je već prekasno. Vozovi i preprodavci narodnjačkih “pečenih slatkiša” (Buldožer) već su bili poodmakli. Prodavač šunda, koji nam je do jučer sa televizije držao pridike, slao kičaste pošiljke srceparajućih narodnjačkih jeftinosti, danas je – kao vojni profiter ili kao tranzicijski tajkun – postao kultura koja nam je kapitalski, et(n)ično i na sve druge načine nadređena, koja nam je – i o tome je ovdje reč – postala novi gospodar.

Nakon petnaestak godina narodnjačkih orgija i svega onoga što je to epohalno narodnjačko natezanje pratilo, milijuni ipak polako dolaze k sebi. Više ili manje postaje jasno da je ono što smo posljednjih godina prevrata dobili nisu bile niti nacionalne stranke niti nacionalne države, nego nekakve narodnjačke zajednice organizirane u najboljem slučaju kao Narodi-države, a najčešće kao

⁴¹ “Denacionalizacija” (zapravo ponarodnjenje) koja je zadesila milijunske mase vezanih za društvenu svojinu je nešto što ima barem dvojno dno: najprije su ljudi bili razdržavljeni/denacionalizirani, a tek potom se to dogodilo sa stvarima, zemljištima, zgradama. U slučaju stvari imamo, ponovno, posla sa dvostrukim procesom: privatizacijom (osoba postaje vlasnik nekadašnje “društvene”, a zapravo “svojine države u odumiranju”) i sa nacionalizacijom (osobe postaju dio Naroda, a ne države). Osobe u tim narodnjačkim procesima fundamentalizacije ne postaju nužno državljani, ali zato nužno – silom, ako treba – postaju Hrvati, Srbi, Slovenci. Uporedi primjer Slovenije u vezi sa “izbrisanima” u: Dedić, Jalušić, Zorn, (2003)

⁴² “Narodnjačka država” je reducirana na aparat sile i nasilja. Česte izjave Miloševića još krajem osamdesetih u vezi sa Kosovom su se u pravilu pozivale na “pravnu državu”, pri čemu smo svi suviše dobro znali da to znači pozivanje na – ako bude potrebno – upotrebu sile.

⁴³ Više u: Kuzmanić, (1999)

Narodi, koji sasvim neuspješno glume države⁴⁴. Na zgarištima nekadašnje “nedovršene države” (Đindić) nastale su još nedovršenije narodnjačke zajednice (ne-još-države) u kojima umjesto apriornog političkog razlikovanja (lijevo-desno, liberalno, socijalističko, konzervativno), koje obeležava svaku modernu državu, defiliraju narodnjačke (kulturne i čak rasističke⁴⁵) podjele utemeljene ne samo na krvi i zemlji, nego i na “kostima poginulih” narodnjaka⁴⁶. U svim tim kvazidržavama dobili smo i kvaziparlamentarne demokracije, čija suština je – tako nas ubjeđuju – mogućnost “zamjene elita”. A baš je takav (paretovski) reduktivni način govorjenja o demokraciji kao o mehanizmu zamjene elita upravo ono što je pisalo na koži narodnjaka. Cijela stvar, naime, i jeste oslonjena na (narodnjačku) elitu. To je upravo ono na što su instalirali narodnjaci – po vlastitom liku i na osnovi sebe kao elite. U tom smislu imamo “društva”, narodne zajednice, *Volksgemeinschaft*, koje funkcioniraju po slijedećoj matrici: na jednoj strani je – dakako, još uvijek postojeća, a zapravo tek sada zaista uspostavljena – nekakva zajednica malih, običnih ljudi (pučanstvo), a na drugoj su elite (narodnjaci sami, kojima se polako pridružuju i novonastajuće elite). Te nove elite sada tobože “prosvjetljuju” raju, “izvlače” je iz siromaštva i eksploatacije, ponajprije iz “komunističkog mraka”, te uspostavljaju nekakvu sretnu sadašnjost, koja se, naravno, zove Narod. Narod u tom smislu nije ništa drugo do jedinstvo te nanovo uspostavljene, eksproprisane raje (koliko više je pauperizirana, toliko je otvorenija za narodnjaštvo) i “prosvjetljene” (zapravo zatamnjene) elite, koja je vodi u Nebo. Štoviše, trebalo bi posebno potcrtati da je upravo ta obespravljena, razvlašćena i ponižena raja, na jednoj, te tanka elita osiljenih tajkuna i dojučerašnjih probisvjeta koji su postali elita, na drugoj strani, zapravo glavni proizvod narodnjačkih revolucija i ratova na “našim” prostorima. Ono što pokreće ta novonastala društva sve dubljeg rascijepa između jednih i drugih može biti samo, ovakvo ili onakvo, lijepilo koje je utemeljeno na sili i koje bi već sada trebalo misliti u kategorijama nadolazećih konflikata.

Na kraju, treba upozoriti da bi na svaki način trebalo izbjeći razumijevanje narodnjaštva isključivo kao “zastarjelosti”, “nazadnosti”, “prošlosti”, što je inače vrlo jednostavno priljepiti tim i sličnim pojavama. Ta opasnost posebice prijete ako gledamo na problem iz tzv. “lijeve perspektive”, koja u pravilu zna praviti prevelika pojednostavljenja tako što *a priori* pozitivno vrednuje sve što je “otvoreno”, “napredno”, “revolucionarno”. Problem sa narod-

⁴⁴ To da glume državu je najjasnije moguće vidjeti na točki gdje ne prave razliku između “interesa Naroda”, “nacionalnog interesa” i “državnog interesa”, odnosno “interesa države i državljanina”. Za njih je sve to zapravo “jedno i isto”, sve je to za njih zapravo špansko selo. Upravo u tami španskog sela, u kojoj su sve krave crne, u kojoj je Narod isto što i država i gdje državljanstva i državljanina nema, da o ljudskim pravima i ne govorim, trebalo bi potražiti i uzroke za sve opasniji lov u mutnome, koji je postao daleko najuspješnija i najunosnija “sportska” disciplina u kojoj prednjače baš narodnjaci.

⁴⁵ Uporedi analizu kulturnog rasizma na primjeru narodnjaštva u Sloveniji u: Kuzmanić, (1999)

⁴⁶ Instrukтивно bi moglo biti u tom pogledu poređenje pisanja Vuka Draškovića, npr. u romanu “Nož”, sa njegovim političkim djelovanjem 80-ih i 90-ih godina.

njacima je znatno dublji i opasniji. Narodnjaštvo nije samo reakcionarni ili revolucionarni, konzervativni ili naprednjački fenomen. U našem slučaju imamo posla sa nečim što bi najtočnije bilo odrediti kao neokonzervativnu revoluciju, sa nečim što je istovremeno konzervativno, ili čak neokonzervativno, ali i revolucionarno. Uostalom, narodnjaštvo kao ideologem narodnog revolucioniranja je nešto što se izuzetno dobro slaže i sa socijalnim revolucioniranjem. Upravo u tome treba tražiti suštinu našeg problema. Pojednostavljeno rečeno, “podloga” na kojoj je oblikovano narodnjaštvo na ovim prostorima, dakle, podloga socijalnog revolucioniranja na kojoj je temeljio bivši sistem, bila je (i ostala) izuzetno gostoprимljiva za narodnjake i narodnjačko. Štoviše, najčešće je dolazilo do fuzije obeju koncepata i mentaliteta, te je vrlo teško razlikovati tko je zapravo sa kime, a još teže objasniti tko je tu zapravo protiv koga. Srodnost (ne samo programska) socijalnog i narodnjačkog revolucioniranja, njihova otvorenost ka nasilju samo dodatno prave poteškoće pri pokušajima dešifriranja te, ne baš tako česte, povijesne simbioze⁴⁷.

I još nešto treba reći. Nismo mi ovim događanjima “pali u ponor prošlosti”, kao što se to često čuje. Još je gore. Pali smo u slabu budućnost. Nisu “naši ratovi” bili “srednjovjekovni”, predmoderni, već su to bili i ostati će – ako ih ne onemogućimo svojim mišljenjem i djelovanjem – postmoderni ratovi, koji su u mnogo čemu anticipirali “ratove” XXI Stoljeća. Mi (nažalost?) nismo pali izvan povijesti, u samoj njenoj žalosnoj špici smo. Miloševićev narodnjački duh širi se geometrijskom progresijom pred kojom ni Buš (Bush Jr.) nije imun. U tom smislu “naša iskustva” i “naši problemi” nisu samo naši, univerzalne su prirode.

Literatura:

- Arendt, H. (1985), *Between Past and Future*, Penguin Books, New York, enlarged edition, posebno *The Crisis in Culture*
- Arendt, H. (1992), *Eichmann in Jerusalem, A Report on the Banality of Evil*, Penguin, London
- Dedić, J., Jalušič, V., Zorn J. (2003): *The Erased, Organized Innocence and the Politics of Exclusion*, Peace Institute, Ljubljana
- Foucault, M. (1989), *The Archaeology of Knowledge*, Routledge, London & New York
- Gaber S. & Kuzmanić T. (ur.), (1989), *Kosovo, Srbija, Jugoslavija*, KRT, Ljubljana

⁴⁷ Jedna od takvih je bio nacional-socijalizam. Međutim, čini nam se da bilo prelako povući analogiju i reći da je ono što se dogodilo na područjima bivše države tek nacional-socializam. Mišljenja smo da je stvar još zapletenija u smislu “prodora” i miješanja elemenata demokracije u odnosu na ono što se događalo tridesetih godina i što nam dodatno otežava označavanje. Samo bismo pledirali za to da je odgovarajuća oznaka za ono što se ovdje dogodilo zapravo postfašizam. Točnije određenje koncepta postfašizma moguće je naći u: Kuzmanić, (2003)

- Heidegger, M. (1976), Brief ueber den "Humanismus", Gesamtausgabe, Band 9, Wegmarken, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main
- Hitler, A. (1999), Mein Kampf, Moja borba, Croatiaprojekt, Zagreb
- Jalušič V. & Kuzmanić T (1989): Posilstvo po albansko, u Gaber S. & Kuzmanić T. (ur.): Kosovo, Srbija, Jugoslavija, KRT, Ljubljana, str. 213-225
- Kardelj, E. (1957), Razvoj slovenskega narodnega vpršanja", II izdaja, DZS, Ljubljana
- Kuzmanić, T. (1988), Elementi mikrofizike mitinkov solidarnosti, u: Problemi, Ljubljana, 14/1988, str. 22-37
- Kuzmanić, T. (1991), Yugoslavhood and Subnational Conflicts, u New Challenges for Europe After 1989, The Consortium for the Study of European Transition, The Center for European Studies, Budapest, str. 49-61
- Kuzmanić T. (1992), Subnacionalni, nacionalni in konflikti jugoslovanstva, u: Sociologija, Vol. XXXIV, br. 2, Beograd, april-jun, str. 227-242
- Kuzmanić, T. (1992a), Jugoslavia: una guerra di religione?, u Religione e Societa, Anno VII, luglio-dicembre 1992, Firenze, str. 107-123
- Kuzmanić, T. (1993), Understanding the War in Former Yugoslavia u Kuzmanić T. & Truger A. (eds.) (1993): Yugoslavia, War..., Austrian Study Centre for Peace and Conflict Resolution Schlaining and Peace Institute Ljubljana, str. 183-201
- Kuzmanić T. & Truger A. (eds.) (1993), Yugoslavia, War..., Austrian Study Centre for Peace and Conflict Resolution Schlaining and Peace Institute Ljubljana, second edition
- Kuzmanić
- Kuzmanić, T. (1994), Grdi, umazani(in) zli ali Jugoslaviji na rob, Nova Revija, 141/142, Ljubljana, str. 116-142
- Kuzmanić, T. (1994a), La disgregazione della Jugoslavia come disgregazione delo "jugoslavismo", u Europe, Europe, Cespeco, Fondazione Istituto Gramsci, Roma, No. 4, str. 19-36
- Kuzmanić, T. (1994b), Guerra e religione nella ex Jugoslavia, u Mare di guerra, mare di religioni, Forum per I problemi della pace e della guerra, Firenze, Prato, str. 178-189
- Kuzmanić, T. (1999), Hate-Speech in Slovenia, Slovenian Racism, Sexism and Chauvinism, Media Watch, Peace Institute, Ljubljana
- Kuzmanić, T. (2002), Policija, mediji, UZI in WTC, Antiglobalizem in terorizem, zbirka Svete krave, Mirovni inštitut, Ljubljana
- Kuzmanić, T. (2003), Tudmanizem in janšizem (nacije-države in postsocializmi), u Nova desnica, DPU III letnik, Ljubljana, Mirovni inštitut, str. 91-131
- Locke, J. (1965), The Second Treatise on Civil Government, u Locke, J., On Politics, Religion and Education, Collier-Macmillan, London
- Malik, K. (1996), The Meaning of Race, Macmillan, London
- Prunk, J. (1986), Slovenski narodni programi, Društvo 2000, Ljubljana
- Schevill, F. (1991), A History of the Balkans, Dorset Press, New York
- Schmitt, C. (1994), Tri razprave, Krt, Ljubljana
- Talmon, J.L. (1986), The Origins of Totalitarian Democracy, Penguin Books, London
- Todorova, M. (1997), Imagining the Balkan, Oxford UP, New York

Posebni dio o nacionalizmu & Jugoslaviji

- Akbar, A. Ethnic Cleansing: A Metaphor for Our Time, *Ethnic and Racial Studies*, v 18-1, 1-1995, pp. 1-25
- Bracevell, C. W. Nationalist Histories and National Identities Among Serbs & Croats, in *National Histories and European History*, ed. M. Fuelbrook, London, UCL Press, 1993, pp. 141-61
- Brubaker R. National Minorities, Nationalizing State and External national Homelands in the New Europe in *Nationalism Reformed, nationhood and the Question in the New Europe*, New York, Columbia UP, 1996, pp. 55-76
- Burg, S. L. Nationalism and Democratization in Yugoslavia, *The Washington Quarterly* 09-1991, pp. 5-19
- Caplan, R. & Feffer J. *Europe's New Nationalisms: States and Minorities in conflict*, New York, Oxford UP, 1996
- Cozic, Ch. P. ed. *Nationalism and Ethnic Conflict*, San Diego California, Greenhaven, 1994,
- Denich B. Tragedy in Former Yugoslavia: Nationalism Berserk, *Dissent* v40-42, 12-1993, pp. 26-34
- Denich, B. S. *Unbury the Victims: Rival Exhumations and nationalist Revival in Yugoslavia*, Chicago IL, AMAA, 1991,
- Diamond L & Plather M.F., ed. *Nationalism, Ethnic Conflict and Democracy*, Baltimore MD, J. Hopkins, UP 1994
- Dragnic, A. N. The Rise and Fall of Yugoslavia: The Omen of the Upsurge of Serbian Nationalism, *East European Quarterly*, v 23, 1982
- Griffiths, S. J. *Nationalism and Ethnic Conflict Threats to European Security*, Oxford UP, 1993
- Hayden, R. H. constitutional Nationalism in the Former Yugoslav Republics, *Slavic Review* v 5-4, 12-1992, pp. 654-74
- Hayden, R. H. *Yugoslavia: From Civil Society to Civil War: "Constitutional Nationalism in Yugoslavia 1990-1991*, Chicago IL, AAA
- Hockenos P, Croats, Serbs Speed up on Nationalist Collision Course, *In These Times*, 15.5. 1991, pp. 9-10
- Iveković, R. *La Balkanizzazione della regione, Il caso jugoslavo*, Roma, Manifesto, 1994
- Janigro, N. *L'Esplosione delle nazioni: il caso jugoslavo*, Milan, Feltrinelli, 1993
- Job, C. Yugoslavia's Ethnic Furies, *Foreign Policy*, n09, 09-1993, pp. 25-74
- Kupchan, Ch. A. *Nationalism and Nationalities in the New Europe*, Ithaca, New York, UP 1995
- Lampe, J. R. Nationalism in Former Yugoslavia in *Contemporary Nationalism in East Central Europe*, ed. Latawsky P., New York, St. Martin's 1995, pp. 143-64
- Lane, A. *Yugoslavia: The Search for a Nation-State in Europe and Ethnicity, World War I and Contemporary Ethnic Conflict* ed. Duton, S. & Fraser T.G. London, Routledge, 1996, pp. 30-46
- Meier, V. Yugoslavia: Worsening Economic and nationalist Crisis, in *Central and Eastern Europe: The Opening Curtain*, ed. Griffith, W. E. Boulder CO, Westview, pp. 263-82
- Miller, R.F. The Dilemmas of Civil Society in Yugoslavia: The Burden of Nationalism in the Development of Civil Society in Communist Systems, London, Allen&Unwin, 1992, pp. 84-109
- Mojzes, P. B. *Yugoslavian Inferno, Ethnoreligious Warfare in the Balcans*, New York Continuum 1994

- Pavković, A. *The Fragmentation of Yugoslavia, Nationalism in a Multinational State*, New York St. Martin's 1996
- Pešić, V. National Conflicts and the Dissolution of Yugoslavia, *national Endowment for democracy*, 19. 6. 1992, p. 5
- Ramet, S. P. *Nationalism and federalism in Yugoslavia 1962-1991* (second edition), Bloomington, IN, Indiana, UP, 1992
- Raufier, X.: *Les chaos balkanique*, Paris, Le Table Ronde, 1992
- Ricciuti E. R. *War in Yugoslavia, The Return of Nationalism*, Alexandria, UA Close up publishing 1993
- Riva G. & Ventura M, *Yugoslavia: Il nuovo medioevo*, Milan Ita, Mursia, 1992
- Sugar, P F. *Nationalism and Religion in the Balkans Since the 19th Century*, Seattle, NY, University of Washington, 1996
- Ronen, D. *The Origins of Ethnic Conflict: Lessons from Yugoslavia*, Canberra, Australia National University, 1994
- Schierup, C. U. *Post Communist Enigma: Ethnic Mobilization in Yugoslavia*, *New Community*, v 1-18, 1991, pp. 115-131
- Sunić, T. *Yugoslavia: The End of Communism, the Return of Nationalism*, *America* v 164, 20-04, 1991
- Udovički, J & Ridgeway J eds. *Yugoslavs' Ethnic Nightmare: The Inside Story of Europe's Unfolding Ordeal*, Chicago IL, L. Hill 1995
- Walker, T *War in Yugoslavia: The Return of Nationalism*, Alexandria, UA, Close up, 1993

Carl-Ulrik Schierup*

NACIONALISTIČKO BU—ENJE I NJEGOVE GLOBALNE NEPREDVIDLJIVE POSLEDICE

Prevrati se odvijaju u ćorsokacima

Ponovno oživljeni nacionalni pokreti krajem XX veka na Balkanu i u Istočnoj Evropi obećavali su, kao i u slučaju ranijih talasa evropskog nacionalizma, prosperitet putem ulaska u moderno doba. Međutim, izgleda da se sigurnošću može zaključiti da u najvećem delu onog što je bila Jugoslavija, kao i u mnogim drugim delovima koji su spadali u domen “stvarno postojećeg socijalizma” (Bahro, 1978), sadašnji nacionalistički pokreti nisu postigli ništa više u održavanju rasta modernosti, koja je u punom zamahu, nego što je to bio slučaj sa njihovim prethodnicima u XIX veku.

Za vreme zlatnog doba evropskog nacionalizma krajem XIX veka – u vreme kada su pijemontski pobornici *Risorgimento* i pruski društveni kreatori uspeli da stvore moćne kohezivne nacije-države od kulturno i politički heterogenih gradova-država i malih vojvodstava – na Balkanu je procese formiranja nacija-država još uvek ometala imperijalistička dominacija, neprestano etnonacionalno rivalstvo i karakter unutrašnjih političkih i ekonomskih odnosa (Chiro, 1989). Ovo je sve bilo omeđeno i inferiornim položajem regiona u okviru međunarodnog geopolitičkog i ekonomskog sklopa tog doba (Tomašević, 1955). Pojavljivanje novih nacionalističkih pokreta osamdesetih i devedesetih godina XX veka rutinski je, sa ovom naknadnom pameti, tumačeno kao “vraćanje istorije” zarad bolje budućnosti. Međutim, putanje nacionalnih pokreta *našeg doba* na Balkanu su, kao i bilo gde u Drugoj Evropi, uobličene dubokim ekonomskim i socijalnim krizama i krizama identiteta. To se tumači tako što se projekat savremene nacionalne države danas dovodi u pitanje na jednom *opštijem nivou* (npr. argument Albrowa, 1996). Ono što se pojavilo u proširenim delovima “Druge Evrope” posle propasti programa za bolju modernost putem nacionalnog okupljanja koje su zamislili lokalni “mozgovi” – među kojima je i zloglasni srpski *Memorandum* (npr. Schierup, 1999) – predstavlja vraćanje politike, kulture i privrede na tradicionalizam. Da bi bio shvaćen ovaj razvoj događaja, na mnogo načina paradoksalan, potrebne su alternativne perspektive koje su izvan vidokruga

* Profesor, Institut za rad, Norrköping, Švedska.

konvencionalnih tumačenja savremenog nacionalizma i još uvek postojeće postkomunističke transformacije. On sa sobom nosi težak teret nerešenih dilema koje pripadaju istorijskom interludiju stvarno postojećeg socijalizma i vrlo mnogo zavisi od globalnih ekonomskih i geopolitičkih okolnosti (npr. Schierup, 1999 # 306).

Realsocijalizam: **Istorijski trijumf sa nerazdvojom dilemom**

“Istorijsko dostignuće” zapadnoevropskih buržoazija predstavljalo je, u smislu ekonomske modernizacije, razvijanje naprednog industrijskog društva koje se bazira na nauci i tehnologiji, proletarizovanoj radnoj snazi i sve usavršenijoj podeli rada. Ovo se odigralo kidanjem feudalnih veza kao što je to bilo u Francuskoj, radikalnom transformacijom feudalnih društvenih odnosa kao što je to bilo u Britaniji ili iskorenjivanjem celokupnih naroda, kao što je bio genocid koji je uništio domorodačko stanovništvo u Severnoj Americi.

Zbog pojave hegemonije zapadnog imperijalizma rasprostranjenog širom sveta, moderne revolucije u dvadesetom veku nisu mogle da imaju iste subjekte, ni isti istorijski, socijalni i ideološki sadržaj. Društvene revolucije u Rusiji, Jugoslaviji, Kini, Vijetnamu, Albaniji i Kubi odigrale su se u društvima koja se nalaze na periferiji globalne ekonomije. Njihov problem je bio u tome da omoguće svojim društvima da ovladaju naučno-tehnološkim potencijalima koji već postoje, a ne – na prvom mestu – u tome da *stvore* nove, naprednije. Preduslov za prevazilaženje nedovoljne razvijenosti bio je oslobađanje od nejednake integracije u međunarodnu podelu rada (Marković, 1979).

Buržoazije u predrevolucionarnoj Rusiji, Kini ili Jugoslaviji nisu bile spremne da obave veliku industrijsku transformaciju. One su bile tipično slabe i podeljene (npr. Mouzelis, 1986). Postojali su – kao što je tvrdio Brenner (Robert Brenner 1989) u svojoj pronicljivoj analizi istorijskih korena stalne ekonomske zaostalosti Istočne Evrope – značajni “domaći” razlozi za to. Međutim, kada su se one jednom uključile u svetske strukture dominacije, mogućnosti za akciju domaćih buržoazija bile su blokirane njihovom beznačajnom veličinom, njihovim potčinjenim i “simbiotskim” odnosom prema međunarodnom kapitalu (Marković, 1974) i neprekidnim sebičnim tutorstvom koje su dominantni svetski politički centri sprovodili u odnosu na njihovo periferno društvo. Ekonomska moć Zapada, u kombinaciji sa uspešnom ranom izgradnjom jakih, modernih država, snažno je ograničavala delokrug strategija za pružanje otpora domaćih elita u Istočnoj Evropi, pa i drugde (Chirot, 1989).

Prema tome, istorijski gledano, dolazak na vlast centralizovanih i visoko disciplinovanih komunističkih jednopartijskih elita nije bio slučajan. Pre bi se moglo reći da je to izražavalo istorijsku potrebu, shvaćenu u smislu čuvene izreke Bertolda Brehta: “Prevrati se odvijaju u ćorsokacima”¹ Postojale su i

¹ Citat u nemačkom originalu: “Me-ti lehrte: Umwälzungen finden in Sackgassen statt” (Brecht, 1967: 515).

takve situacije u društvu i privredi kada su koalicije, koje su komunistički revolucionari tako predstavljali, izgleda bile jedina moćna alternativa. One su odista pokazale da su u stanju da mobilišu i koncentrišu rasute resurse siromašnih društava na periferiji kapitalističkog sveta. Pokazale su se sposobnim da uspostave centralizovane organe vlasti, koji su imali snage da se nose sa grabljivim velikim silama, diskriminatornim međunarodnim organizacijama i stranim kapitalom, čija je moć potcrtavala zamršeni razvoj nerazvijenih zajedno sa političkom “balkanizacijom”, korupcijom i nepotizmom. Teško da su, u istorijskim okolnostima koje su preovladavale u ovom delu sveta, postojali neki drugi program reforme, neka druga povelja socijalne pravde ili neki drugi organizovani pokret koji bi realno mogli da konkurišu postojećim (*in passim*, Schierup 1990).

Međutim, ono što je u početku bilo pobeđnički koncept, u sledećem momentu je postajao kamen spoticanja za dalju modernizaciju. O uočljivom krah u projektovane dugoročne revolucionarne transformacije svih sfera života ne može se, međutim, zaključiti jedino iz ideološkog horizonta samih komunističkih političkih elita, niti jednostavno iz karaktera nefleksibilnog državnog administrativnog procesa planiranja. Sovjetska istorija od Hruščova do Gorbačova, kao i jugoslovenska od Kidriča do Markovića, svedoče, uprkos kontraindikacijama koje ih ugrožavaju, o volji i akcijama preduzetim za sprovođenje reforme ekonomskog i političkog sistema realsocijalizma iznutra. Međutim, nesposobnost postrevolucionarnih državnih birokratija da predvede svoje narode dalje od određene granice modernosti bila je politički “predeterminisana” tipom društvene koalicije, koja je bila u korenu političke vlasti birokratije. Za paralizujuće komunističke reforme ne može “na kraju krajeva” jednostavno biti kriva sklonost birokratije ka vlasti, niti prosto nesposobnost beskompromisnog “moralističkog centralizma” da “toleriše delimičnu istinu” i da “apsolutizuje sve”, kao što je to tvrdio Gellner (Ernest Gellner, 1993:2). Pre bi se moglo reći da to predstavlja jedan komplikovan problem kršenja određenih ustanovljenih formi političkog konsenzusa i legitimnosti. Ova problematika je razmatrana, kada je u pitanju Sovjetski Savez, u radu Viktora Zaslavskog (Zaslavsky 1982). U Jugoslaviji je ona imala posebnu karakteristiku, o kojoj je naširoko diskutovao Josip Županov.

Stvarno postojeće samoupravljanje

Način na koji je formirana nova posleratna jugoslovenska radnička klasa, u društvu koje je 1945. godine još uvek bilo pretežno poljoprivredno (obimna analiza u: Schierup, 1990), imao je značajne posledice. Županov (1977) uočava da centralna dilema jugoslovenskog socijalističkog razvoja leži u kontradiktornom odnosu između tradicionalističkog društva na ekonomskoj periferiji sveta i koncepcije socijalizma koja je izrasla iz zapadnog radničkog pokreta (videti i Katuranić, 1988: 153). Industrijalizacija je, bar za izvesno vreme, omogućila kompromis između to dvoje. Posredujuće vrednosti su bile “egalitarizam”, koji je polazio od perspektive jednake preraspodele, pripadanja savremenom radničkom pokretu i predstave o ograničenom dobru, koje se odnosilo na nasleđe združenih seljačkih zajednica.

Ovaj društveni sporazum reprodukovan je i pojačan na mikronivou u preduzećima i radnim organizacijama. Privreda je bila iscepkana u funkcionalno nepovezana "segmentarna udruženja" sa dvostrukom strukturom vlasti (Županov, 1969). Jedna vlast je poticala od tehno-strukture i principa samoupravljanja, a druga od moći neformalnih grupa. Ovi drugi su konačno preovladali i uspostavili neformalni društveni dogovor između lokalnih birokratija i kvaziproletera rascepkane radničke klase, kristališući se oko centralnih vrednosti preraspodele i egalitarizma (videti dalje: Schierp, 1990).

Ideološki svetski pogled na postrevolucionarno političko rukovodstvo je, međutim, u osnovi bio vezan za modernizaciju. Njegovu dominantnu dugoročnu perspektivu predstavljalo je tehnički napredno društvo. Ovo nije moglo zauvek naginjati ka egalitarističkoj matrici protoseljačke manuelne radničke klase, iako je ovo bila glavna politička osnova koja legitimise dominantni položaj državne birokratije u društvu u ulozi nekoga ko vrši preraspodelu ograničenog dobra. U određenoj fazi, uticajne frakcije partijske elite snažno su se angažovale na tome da proguraju metode upravljanja u privredi, koji su se zasnivali na raspodeljivačkim funkcijama tržišta, diferencijaciji dohotka, oslanjanju na visoko obrazovane kadrove i preduzetništvo.

Radikalne reforme orijentisane na tržište iz šezdesetih godina XX veka bile su preduzete radi ostvarivanja preduslova za privredni razvoj koji bi se više bazirao na sposobnostima i obrazovanju, a koji je bio omogućen zahvaljujući obimnim ulaganjima u obrazovanje i stručna istraživanja i razvoj u dve prethodne decenije (Schierup, 1990). Kao takve, ove reforme su predstavljale i pokušaj integrisanja u međunarodnu podelu rada na ravnopravnijim osnovama. To je značilo prekid sa ranijim ekstenzivnim industrijskim razvojem, kao i sa egalitarnim vrednostima u društvu u kome je nekvalifikovana industrijska radna snaga zauzimala centralno mesto u okviru plana akumulacije. Ovo je predstavljalo radikalni raskid sa državnim birokratskom hegemonijom i egalitarističkom društveno-političkom matricom u političku korist direktora velikih firmi, stručne inteligencije i visoko kvalifikovanih i urbanih grupa. Značilo je i narušavanje osetljive ekonomske i društveno-političke seosko-gradske ravnoteže u korist delova stanovništva koji su u gradovima, ali u društvu u kome će nekvalifikovani/polukvalifikovani, seoski/poluseoski delovi stanovništva još uvek predstavljati neophodan izvor legitimnosti za svaki stabilan politički režim.

Birokratske reperkusije i nove-stare veze

Reformama iz šezdesetih godina XX veka bilo je suđeno da postanu *interregnum*. Umesto da dovedu do očekivanog velikog skoka unapred, one su dovele do ekonomske, političke i društvene anarhije i rasparčanosti. Veliki delovi manuelne radne snage bili su jako marginalizovani, a među njima su bili brojni tzv. "seljaci-radnici" (videti dalje, Schierup, 1990: 82 i dalje: 158). Ovo će potkopati legitimitet elite koja vrši reforme među manuelnom radnom klasom, a istovremeno će elita sve teže kontrolisati nove društvene i kulturne snage koje su reforme oslobodile. Pogoršavajući ovu opasnost, studentski

revolti i brojni štrajkovi kvalifikovanih radnika počeli su, sedamdesetih godina XX veka, da se ujedinjaju sa centrifugalnim silama oživljenih nacionalističkih zahteva.

Odgovor je postao, početkom i sredinom sedamdesetih godina, jedna čudna kombinacija autoritarne represije, popustljivosti i novih sveprožimajućih reformi odozgo. Proglašavanje i institucionalizacija nove etape u razvoju "samoupravljanja" trebalo je, s jedne strane, da deluje tako da narodni protesti i zahtevi za socijalne promene budu, pod rukovodstvom uspostavljene elite, iskorišćeni za opštu socijalističku stvar. S druge strane, ova nova reforma bila je prilagođena smanjenju neželjenih tendencija privredne anarhije i takozvane "tehnokratske" dominacije, koja je bila rezultat nemarnog načina na koji su privredne reforme u šezdesetim godinama XX veka uglavnom sprovedene (Platforma, 1973) i koje su, navodno, pretile da vrata vladavinu društveno i politički razornog perifernog kapitalizma, i to onog tipa koji je postojao pre Drugog svetskog rata (videti dalje: Schierup, 1990).

Međutim, umesto da utiču na, navodno, novu epohu narodne demokratije i privrednog napretka, reforme sedamdesetih godina XX veka donosile su sa sobom ponovnu, svuda prisutnu birokratizaciju. Ovo je utrlo put snažnoj političkoj protivakciji. Županov (1983) govori o prestrajavanju stare koalicije koja je postojala između manuelne radničke klase i političke birokratije. Ova reakcija je, međutim, ubacila jugoslovensko društvo u kalup koji je bio kvalitativno drugačiji od onoga iz pedesetih i šezdesetih godina XX veka. To je označavalo ponovnu duboku tradicionalizaciju društva. Do birokratizacije u toku sedamdesetih godina je uglavnom došlo na nivou republika i njome je dominirala lokalna birokratija bez grandioznih vizija internacionalizma, populističke demokratije ili ekonomskog i tehnološkog samopouzdanja. Ona je koristila mogućnosti koje je transformisani "sistem samoupravljanja" nudio za birokratizaciju svih društvenih odnosa i mogla je poprimiti veoma lokalizovan oblik u svetlu ustavnih amandmana, koji su republikama davali veliki stepen političke i ekonomske autonomije (Županov, 1983).

To je bila koalicija nejednakih partnera, u kojoj elita "štiti" radničku klasu tako što joj garantuje postojeća radna mesta, minimalni dohodak i obimne socijalne privilegije, dok "zaštićeni" eliti garantuju društveni legitimitet (Županov, 1983). Radnici bi prihvatili zvaničnu ideologiju, sve dok elita prihvata vrednosti radikalnog egalitarizma. Ovaj "društveni dogovor" obezbedio je osnovu za stvaranje socijalne stabilnosti uprkos sve dubljoj ekonomskoj krizi (Županov, 1985). On je, po karakteru, bio duboko poslušnički. Sve što je ikad postojalo kao pravo radničko samoupravljanje na nivou preduzeća, uglavnom je izumrlo u korist voluntarističkih propisa jednog razgranatog birokratskog aparata.

Novе birokratske elite republika i autonomnih pokrajina ušančile su se u okviru onoga što je ličilo na nove lokalne "nacionalne države", sa značajnim karakteristikama koje su im bile zajedničke i u Jugoslaviji pre Drugog svetskog rata. U senci ekonomske subordinacije, bitne karakteristike predratnog neokolonijalnog *ancien regime* (starog režima) – reprodukcija državne vlasti putem političkog klijentelizma i mreže prvobitnih lojalnosti (Mouzelis, 1986,

Tomašević, 1955) – spojile su se početkom sedamdesetih godina sa najautar-
itativnijim karakteristikama društvenih i političkih odnosa realsocijalizma.
Lokalne partijske elite i “nacionalne” radničke klase pojedinih republika i
autonomnih pokrajina morale su biti povezane bezbrojnim klijentelističkim
vezama srodstva, prijateljstva, mesta i etniciteta. One su se pojavljivale u
obliku mreže uzajamnih usluga, prožimajući celokupno društvo (Schierup,
1990; cf. Sampson, 1985 – diskutuje o drugim socijalističkim zemljama).
Odnosi patron-klijent, kao i odnosi nepotističke mreže takođe ukorenjeni u
jako razgranatoj ilegalnoj ekonomiji, prodirali su u društvo. Tokom osamde-
setih i devedesetih godina XX veka ove vrste lokalnih savezništava pretvorile
su se u šire nacionalističko-populističke pokrete koji su doveli Jugoslaviju do
propasti i građanskih ratova.

Sistemska paradoksa

U svom centralnom teoretskom radu o sovjetskom društvu iz 1979.
godine, Diktatura nad potrebama (*Diktatur über die Bedürfnisse*), Feher, Heler
i Markus (Ferenc Féher, Agnes Heller i Georgy Markus 1983 [1979]) ukazu-
ju na fundamentalne centrifugalne društvene snage ugrađene u prakse sov-
jetske državne birokratije. Ove ideje, međutim, nisu oni prvi izneli.
Intelektualci iz bivše Jugoslavije izložili su slične probleme jako davno i to u
temeljnoj analizi svog političkog i ekonomskog sistema.

U svojoj teoriji “državnog kapitalizma” s početka pedesetih godina XX
veka, političar i ekonomista Boris Kidrič (1952. i 1969) tvrdi da su državni
socijalizam karakterisali kontradiktorni oblici vladavine. Očigledno centrali-
stički, sistemi planiranja koje je kontrolisala država sadržavali su sile koje su
vukle ka fragmentaciji. Lokalni privredni monopoli branjeni su u kontekstu
tekućih borbi političkih moćnika protiv konkurencija iz drugih regiona ili mes-
nih zajednica, kao i u kontekstu suprotstavljanja višim nivoima u državnoj
birokratskoj piramidi. Posledice su bile porazne u društvu koje nije moglo da
integriše, na bilo kom nivou, alternativne društvene snage, bilo da su to bila
funkcionalna tržišta, samostalni sindikati, političke partije, bilo nezavisni
društveni pokreti koji bi prelazili etničke granice.

Ugrađeno protivrečje između centralizma i lokalizma bilo je zajedničko
za sve socijalističke zemlje, ali je frakcijski lokalizam bio naročito izražen u
Jugoslaviji. Lokalne birokratije su znale kako da iskoriste decentralizaciju
državnog samoupravnog socijalizma (Schierup, 1990: 210). Samoupravljanje
nije uticalo na osnovni državno-birokratski karakter sistema, već je povećava-
lo njegove segmentarne i potencijalno anarhične karakteristike. Jugoslovenski
ekonomista Časlav Očić (1983) nastavlja razmatranje Kidričeve teorije u svo-
joj analizi razvoja lokalnih “nacionalnih ekonomija” u sedamdesetim godina-
ma XX veka. Najistaknutiji i daleko najopasniji za društvenu koheziju, tvrdi
Očić, bio je “birokratski partikularizam” na nivou republika. Promene u
društvenom i privrednom sistemu, kao i u saveznom Ustavu (1974) učinile su
republike najmoćnijim sredstvima za centralizovanje političke moći na
supfederalnom nivou i za javno legitimisanje lokalnih monopola putem pozi-
vanja na latentne etnonacionalne lojalnosti. Lokalne partijske organizacije

republika bile su slobodne da dominiraju u skoro svim aspektima lokalnog društvenog života: privredi, političkom zastupanju, socijalnoj politici i obrazovanju. Postepeno se raspadala savezna elita koja je korene vukla iz borbe protiv fašizma za vreme Drugog svetskog rata. Vlast centralne države osporavala je nova generacija političkih elita u republikama.

Rasla je politička moć nezavisnih organizacija komunističke partije i birokratija u republikama koje su, na ideološkoj platformi “radničkog samoupravljanja”, formirale udružene koalicije sa delovima lokalne radničke partije. Ovo je pojačalo konkurenciju između lokalnih “nacionalnih privreda” i između etnonacionalnih grupa oko radnih mesta, stanova i položaja u lokalnim državnim aparatima (videti i Schierup, 1990: 241 i dalje). Konačno, nepostojanje alternativnih političkih identiteta omogućilo je etnonacionalnom identitetu da zadobije vrhovni status. Atomizirana federalna struktura, kombinovana sa neprekidnim monopolima komunističke partije, značila je to da su jedini legitimni sukobi postali oni koji su se odvijali po etničkim linijama (uporedite: Magnusson, 1988). Legitimacija novih “nacionalnih” elita u republikama počivala je na lenjinističko-staljinističkoj predstavi o “naciji” koja je posmatrana kao prvobitni etnokulturni kolektiv sa posebnim pravima na određenu teritoriju. Ovo tumačenje se savršeno uklapalo u napore rastućih “nacionalnih” birokratije da ozakone svoje lokalne hegemonije. Jugoslovenska federacija je pretvorena *de facto* u labavu konfederaciju, koja je bila veoma ophrvana sukobima.

Radikalne reforme u obrazovanju pred kraj sedamdesetih godina XX veka bile su u celini usmeravane na nivo republika. Savezni obrazovni sistem bio je rasturen, a to je zaoštrilo razvoj odvojenih etnonacionalnih identiteta. Istovremeno je fakultetsko obrazovanje imalo niži prioritet u odnosu na stručno obrazovanje u srednjim školama. Paralelno sa ovim događajima, desetine hiljada visoko obrazovanih ljudi otišlo je u inostranstvo, jer su mogućnosti za zapošljavanje u industrijskom sektoru bile male. Ovaj sektor postao je marginalan, što je podsećalo na nedavnu prošlost (videti dalje Schierup, 1990). Prvenstveno je ovaj deo stanovništva prigrlilo panetničke (jugoslovenske) i kosmopolitske vrednosti. Prema tome, odlazak u inostranstvo i reforme u obrazovanju podržavale su opštu podelu društva duž etnonacionalnih linija. Kako se ekonomska kriza produbljivala u toku osamdesetih godina XX veka, tako je rascepkana komunistička državna birokratija morala da postane jedina i najvažnija babica za otvoreno apsolutističke, etnonacionalističke ideologije i pokrete. Komunistički pokret i sistem, koji je došao na vlast prvenstveno zato što je predstavljao jedinu političku alternativu sposobnu da ujedini stanovništvo bez obzira na tradicionalne etnonacionalne podele, pokazao se sposobnim i da suštinski transformiše ove antagonizme, pri čemu ih je naduvao tako da postanu sveprisutno pitanje na političkoj i ideološkoj sceni.

Međunarodna subordinacija i tehnološki slom

Ocić (1983) koristi ideju intrabirokratskog deljenja da bi objasnio posebne uslove u kojima je Jugoslavija, od početka sedamdesetih godina XX veka, ponovo postala potčinjeni dodatak svetske privrede, kao što je ovaj balkanski

region istorijski to dugo i bio. Produžena privredna i društvena kriza, koja je bila pritajena u toku sedamdesetih godina XX veka, ali koja se javno ispoljila osamdesetih, dovela je, zajedno sa centrifugalnom dinamikom državne birokratske vladavine, do eskalirajućeg raspadanja privrednog sistema (videti i Mihajlovića, 1981; Bilandžića 1981; Horvata 1985). Uprkos akcentu koji je u jugoslovenskom ustavu stavljen na jedinstveno jugoslovensko tržište, razvijale su se zatvorene, odvojene “nacionalne” subprivrede, koje su odgovarale teritoriji pojedinačnih republika i autonomnih pokrajina (Očić, 1983). Ovu teritorijalizaciju pojedinačnih autarhičnih privreda u okviru federacije branile su, “vidljivim i nevidljivim” sredstvima, “nacionalne” interesne grupe koje su se nalazile u pojedinim republikama i autonomnim pokrajinama. One su stvarale sopstvenu legitimaciju putem još otvorenijeg fabrikovanja populističko-nacionalističkih ideologija (videti i Bilandžić 1981; Katunarić 1988).

Privredna rasepkanost, o kojoj Očić govori, postala je sve više očigledna tokom sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka i pretvorila se u otvoren rivalitet između uzajamno suprotstavljenih lokalnih elita, koje su se mobilizovale oko nacionalnih simbola. Republike i autonomne pokrajine razvile su zasebne strukture vlasti i institucije koje su bile za ekonomsku autarkiju. Kapitalna ulaganja su se sve više vršila unutar pojedinih republika, dok se međurepublički transfer kapitala smanjivao. Koristeći neformalna sredstva, republike i pokrajine su žestoko čuvale svoja “domaća tržišta” dok su se borile i potkopavale jedna drugu, nastojeći da prodaju slične proizvode na svetskom tržištu (Očić, 1983; Korošić 1988). Trgovina se ili odvijala u okviru granica svake republike ili je sve više išla iz svake republike prema svetskom tržištu (Očić 1983). Obrazac interne (unutar jugoslovenske) migracije i procesi urbanizacije postajali su sve više “etnocentrični”: Srbi su se kretali iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Kosova prema Beogradu, Hrvati u Bosni i Hercegovini ili Vojvodini prema Zagrebu, “Muslimani” iz srpskog Sandžaka i Crne Gore prema Sarajevu itd. Sve ovo je doprinelo progresivnoj homogenizaciji tobožnjih “nacionalnih teritorija” i tržišta rada.

Političko i ekonomsko komadanje Jugoslavije teklo je paralelno sa integracijom, pod nejednakim uslovima, u međunarodnu podelu rada. Razvijale su se nove asimetrične ekonomske veze u odnosu na transnacionalni kapital. Najznačajniji su bili diskriminišući uslovi za transfer tehnologije. Ovo je bilo uslovljeno propašću ranijih dugoročnih napora na planu domaćih tehničkih istraživanja i razvoja (Đurek, 1981). Savezne institucije za naučno-tehničko obrazovanje, istraživanja i razvoj bile su rasformirane kao rezultat temeljne decentralizacije političkog i institucionog sistema. Posledica rastuće autarkije republika i autonomnih pokrajina bilo je to da su pojedinačne jedinice kovalale sopstvene veze sa inostranim partnerima. Oprema za proizvodnju, industrijske licence i rezervni delovi kupovani su bez koordinacije ili saradnje (Mihajlović, 1981; Očić 1983: 110 i dalje). Postojanje mnoštva različitih tehničkih koncepcija i sistema, licenci i standarda ometalo je saradnju među jugoslovenskim partnerima i doprinelo tome da jugoslovenske fabrike postanu sve zavisnije od inostranih partnera, ali pod nejednakim uslovima. Paralelno sa

nepovezanošću zajedničke privredne infrastrukture uopšte, institucije za istraživački rad i razvoj postale su izdvojene i marginalizovane u širem međunarodnom kontekstu (videti dalje: Očić 1983, Đurek 1981).

Retradicionalizacija u ponovnoj periferijalizaciji

Sa pozicije novo industrijalizovane zemlje, koja je početkom šezdesetih godina XX veka najviše obećavala, Jugoslavija je skliznula na svoju pređašnju poziciju ekonomski stagnirajućeg i politički nestabilnog evropskog regiona. Republike i autonomne pokrajine dovele su do toga da odvojene "nacionalne privrede" postanu, pod nepovoljnim uslovima, zavisne od transnacionalnog kapitala, znanja i tehnologije. Dok su savezne ekonomske strukture gurane u pozadinu, a privrede pojedinačnih republika postajale sve više izolovane jedne od drugih, jugoslovenska preduzeća su se jednostrano povezivala sa svetskim tržištem, kao poslednja i najpotčinjenija karika u transnacionalnom lancu. Zbog moći koju je imalo naduvano tržište petrodolara posle "naftne krize" sedamdesetih godina XX veka, kao i uz pomoć Titovog međunarodnog autoriteta nacionalni dug dostigao je opasne razmere. Situaciju je još više komplikovala krajnja i sve veća razlika u nivoima privrednog razvoja i stopama rasta među različitim delovima federacije (uporedi: Schierup, 1990: 155 i dalje i 189-215).

Rezultat "ponovne periferijalizacije" (Schierup, 1992) Jugoslavije bio je marginalizacija brojne inteligencije. Ona je dovela do retrogradnog pogoršanja obrazovnog sistema i iznedrila je opštu retradicionalizaciju društva, koja se odvijala stvaranjem novih tipova "simbioze" između njenih ruralnih i urbanih sektora.

Posle Drugog svetskog rata, došlo je, pokrenuto socijalističkim vizijama o tehnički naprednom dobu, do neviđene ekspanzije ustanova za više obrazovanje. Do šezdesetih godina XX veka u Jugoslaviji došlo je do erupcije društvenih i profesionalnih aspiracija među mladim ljudima. Rezultat je, međutim, u uslovima "ponovne periferijalizacije" krajem šezdesetih godina XX veka, bio "hiperprodukcija" mladih "stručnjaka" i intelektualaca, koje privreda u stagnaciji nije bila u stanju da prihvati (uporedite Županov, 1981). Kao što je to rekao Korošić (1988: 147), odnos između birokratskog upravljanja segmentarnom državom i snaga nejednake međunarodne podele rada dao je privrednoj i društvenoj krizi osamdesetih godina XX veka karakter "krize inovacija". To je kao posledicu imalo stalno preovlađivanje nekvalifikovane ili polukvalifikovane manuelne radne snage u "perifernim" procesima rada. Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka, naspram ogromnog broja, ali uveliko strukturalno suviše, tehničke inteligenciji stajao je sve manji broj međunarodnih patenata (Korošić 1988: 147, Đurek 1981). Napori da se podstaknu naprednija istraživanja i razvoj stali su (videti: Đurek, 1981; Horvat, 1985), a nije se pojavila nikakva nova dugoročna koncepcija integrisanog obrazovanja tehnoloških kadrova. U ovakvim uslovima, za postojeću tehničku inteligenciju postojala je mogućnost da bude ili

“izvezena” ili disciplinovana prema kriterijumima konzervativnog upravljanja ili, pak, nezaposlena.

Reforme srednjeg obrazovanja krajem sedamdesetih godina XX veka trebalo je da reprodukuju ovu situaciju, postavljajući scenu za dugoročniju retradicionalizaciju društva.

Armija nezaposlenih visokokvalifikovanih i visoko obrazovanih ljudi je do osamdesetih godina XX veka postala stalna karakteristika društva (Davidović 1986; videti i Schierup 1990). Školski sistem prestao je da bude kanal društvene mobilnosti. Da bi zaradili za život, mladi ljudi su bili gurnuti u neformalne kanale velike sive ekonomije ili su bili prinuđeni da preživljavaju kao paraziti u porodičnom procesu trampe. Isto kao i pre 200 godina, piše Županov (1981: 1953), “mlada osoba ne može da se osloni ni na koju drugu instituciju osim na sopstvenu porodicu... Ostale institucije su ga izneverile – i ako nema prava koja može da očekuje i ostvari kroz institucije društva, onda ih mora ostvariti putem trampe i ucenjivanja i tu je porodica njegov glavni oslonac.”

Ovo je bilo pogoršano i zbog koncepcije političkog rukovodstva o ekstenzivnom industrijskom razvoju kao strateškoj opciji (Korošić, 1988: 146), što je usmeravalo radikalnu preorijentaciju obrazovnog sistema u delovima Jugoslavije krajem sedamdesetih godina XX veka. Formirana je industrijska radna snaga, što se uklapalo u retrogradni položaj Jugoslavije u međunarodnoj podeli rada. Opao je broj studenata koji su primani na fakultete. Prioritet je dat kratkotrajnom obrazovanju, koje je bilo usmereno ka zapošljavanju kvalifikovanih radnika u industriji i u drugim stručnim zanimanjima. Stavljanje akcenta srednjoškolskog sistema na mnogostranost i opšta znanja zamenjeno je ranom specijalizacijom u usko ograničenim oblastima.

Izričit cilj prve reforma obrazovanja, koja je preduzeta u Hrvatskoj 1978. godine, bio je smanjenje “elitističke tendencije” u starom školskom sistemu (Podrebarac, 1985). Primoravajući oko 70% dece da posle osnovnog obrazovanja upišu škole koje ih vode do krajnje usko specijalizovanih profesija radničke klase, obrazovni sistem je, u stvari, prestao da podstiče međugeneracijsku društvenu mobilnost (Županov 1981:1950). Ove reforme su bile smišljene tako da sistematski ometaju međuregionalnu mobilnost (Županov 1981: 39). Ugovori koji su obavezivali na zapošljavanje u određenim preduzećima i organizacijama primoravali su učenike da rade u istoj lokalnoj zajednici u kojoj su započeli svoje obrazovanje. Ovo je pogoršavao i klijentelistički karakter društva uopšte, jer se pokazalo da je praktično nemoguće doći do takvog ugovora van lokalne teritorije, bez pomoći rođaka, prijatelja, etničkih i drugih neformalnih veza (Županov, 1981: 39). U situaciji kada je prestao bilo kakav značajan domaći naučno-tehnološki razvoj, ekstenzivna poluindustrijska i industrijska proizvodnja počela je da funkcioniše kao osnova za primitivnu akumulaciju kapitala. Dokle god je ona trajala, učvršćivala je vladavinu primitivne birokratije, koja je zavisila od prekomernog zaduživanja u inostranstvu (Strpić, 1988). Reformisani obrazovni sistem funkcionisao je kao sistemski posrednik “koji obezbeđuje odgovarajuće sluge i podanike –

nekreativne, nekritične, nepodobne za visoku produktivnost, samoorganizovanje i socijalnu akciju” (Strpić, 1988: 39-30).

Ovaj razvoj događaja bio je isprepletan “ruralno-urbanom simbiozom” koja je trebalo da ostane osnovna strukturalna karakteristika jugoslovenskog društva i država naslednica tokom osamdesetih i devedesetih godina XX veka. On je postao okosnica tih društvenih dogovora – polururalne manuelne radničke klase i sitnih birokrata u selima i gradovima u unutrašnjosti – koji bi produžili vladavinu populističkih tribuna, kao što su Slobodan Milošević i Franjo Tuđman.

Početna industrijalizacija u socijalističkoj Jugoslaviji počivala je na takozvanoj strategiji “seljak-radnik” (Kostić, 1955: Cvjetičanin et al., 1980, Schierup 1990). Delimičnom reprodukcijom velike radne snage u okviru seljačke prirodne privrede, plate u društvenom sektoru privrede mogle su da budu održavane na niskom nivou, a “(slobodna) renta” je mogla da bude iskorišćena kao izvor “primitivne akumulacije” za socijalističku izgradnju. Naglo se smanjivao broj pravih seljaka. Međutim, i u selima i u gradovima i dalje su postojale, sve do osamdesetih godina XX veka, kategorije stanovništva koje su bile “situacioni” seljaci (Korošić 1988:91). U selu su bili neka vrsta “protoseljaštva” za koje je zemlja i dalje bila neophodan izvor prihoda. U urbanim industrijskim oblastima, postojala je velika zavisnost od ove pseudo seljačke ekonomije.

Kriza iz osamdesetih godina XX veka povratila je značaj privatne poljoprivrede malih razmera. Ona je postala značajan “amortizer”, jer je jugoslovenska privreda bila uzdrmana “dopingovanjem” prekomernim zajmovima u inostranstvu i doznakama migranata sedamdesetih godina XX veka (Puljiz 1987:15). Privredne reforme i početni prosperitet određenih urbanih grupa šezdesetih godina XX veka, kao i brz porast petrodolara koji je imao široke distributivne efekte u podizanju životnog standarda u toku sedamdesetih godina XX veka, postepeno su se izgubili kao istorijski intermeco onda kada je latentna ekonomska kriza eksplodirala osamdesetih godina. U ovom kontekstu je seljačka poljoprivreda ponovo postala, kao i za vreme velike depresije tridesetih godina XX veka (videti: Tomašević, 1955; Schierup, 1990), glavno utočište za značajne grupe stanovništva. Negativna reakcija u kulturi i “retradicionalizacija” išle su ruku pod ruku sa ovom reafirmacijom “ruralno-urbane simbioze”. Najviše izloženi ovim merama bili su oni gradski stanovnici koji su živeli isključivo od plata ili penzija.

Ova kriza je označavala i reafirmaciju “seljaka-radnika” kao značajne društvene kategorije. Međutim, osnova nije više bila “primitivna akumulacija” usmerena ka domaćoj industrijalizaciji, kao što je to bio slučaj u dve decenije posle Drugog svetskog rata. Sada je “(slobodnu) rentu” iz prirodne poljoprivrede *proveravala transnacionalna mreža*. Najznačajniji mehanizam bilo je *podugovaranje*. Inostrane firme su sklapale podugovore za postojeće proizvodne kapacitete jugoslovenskih firmi, eksploatišući istovremeno radnu snagu u selima za nadnicu koja je bila ispod minimalne. Primer za ovo je razvoj tekstilne industrije i industrije odeće tokom osamdesetih godina XX veka (Chepulis, 1984a: 12), kao “istorijsko ponovno rađanje” inostrane do-

minacije u toj industriji, koja je prvi put uspostavljena u periodu između dva svetska rata (Chepulis 1984b). Tekstilni proizvodi su izvoženi po cenama koje su bile daleko ispod cene proizvodnje, pa je i sam izvoz postao “ekonomska žrtva i nužnost za održanje proizvodnje” (Chepulis 1984a: 12). Ovo je postignuto saveznom ekonomskom politikom u toku osamdesetih godina XX veka, koja je podsticala “izvoz po svaku cenu” (Chepulis 1984a:12), nastojeći tako da izađe na kraj sa merama štednje koje je nametao MMF. Jugoslovenska tekstilna industrija isplaćivala je niže plate od bilo koje druge delatnosti i postala je poznata po tome što je imala “najviši nivo eksploatacije u svetu” (*Ekonomska politika* 1989: 15 i dalje), a nadnice ispod onih u zemljama kao što su Indonezija, Tajvan i Južna Koreja, glavnim konkurentima Jugoslavije na svetskom tržištu.

“Tražioci identiteta” ili grabežljive strategije za preživljavanje

Reakcije na ovaj novi-stari “čorsokak” – dugotrajne ekonomske i društvene krize, rastuće siromaštvo, političke podele i klijentelizam, kulturna segmentacija *cum* retradicionizacijom – postale su Miloševićeva “antibirokratska revolucija”, Tuđmanovo konačno rešenje u ime hrvatskog milenijumskog sna, odnosno građanski ratovi i “etničko čišćenje”. Počeli su novi populistički pokreti koji su obećavali brz put u modernost. Srbija je trebalo da se pretvori u naprednu, modernu Švajcarsku Balkana, Hrvatska da ponovo zauzme svoje pravo mesto među savremenim evropskim narodima, zaštićena od orijentalne zaostalosti nedvosmisleno katoličkim *Antemurales Cristianitatis*, koji definitivno nije uključivao Srbe.

Gledajući sa cinične tačke gledišta, novi nacionalizam se može posmatrati kao još jedna faza u stvaranju modernih kulturno homogeniziranih nacionalnih država (npr. Gellner 1992), koje su naročito poprimile krvave karakteristike u ovom delu Evrope svojim “nedovršenim” nacionalnim projektima. Međutim, na terenu je bilo teško uočiti ispunjenje lažno moderne logike nacionalističkih idejnih programa. Tu na delu nije bio duh racionalne prosvetljenosti, niti bilo kakva savremena manifestacija modernosti u stilu Veberovske protestantske etike (Gellner, 1992), a ne može nas zadovoljiti ni istorijski prikaz Holokausta kao racionalizovanog i hiperperfekcionističkog masovnog ubistva (Bauman 1989#2595). Generalizovano nasilje posle etničko-nacionalističke mobilizacije u celoj bivšoj Jugoslaviji pre odgovara Ezenbergovom aksiomu (Hansa Magnusa Enzensberga 1993) o trijumfu iracionalnosti u savremenim građanskim ratovima. Metež “gubitnika koji se bore sa gubitnicima” bez ikakve metodične zamisli o sadašnjosti, a kamoli vizije o budućnosti.

Naizgled neograničen karakter kasnijeg “etničkog čišćenja” ne može se objasniti pozivanjem na neki detaljan i relativno koherentan ideološki sistem. Pre bi se moglo reći da to ima veze sa posebnim karakterom “nanovo rođenog” nacionalizma, koji bi se, kako Kaldor (1993) dokazuje, najbolje mogao identifikovati kao “primitivno grabljenje vlasti” zasnovano na anarhičnoj “ratnoj ekonomiji”. Novi nacionalizam postao je decentralizovan i

dovodio je, za razliku od ranijih nacionalizama koji su bili centrališući i ujedinijući, do rasparčavanja. Njegova ideološka legitimacija postala su trivijalna i *ad hoc* traženja identiteta. Ovo je veoma daleko od modernističkog horizonta *Memoranduma* Srpske akademije nauka ili zapravo bilo kog drugog lokalnog intelektualnog idejnog programa za nacionalnu rekonstrukciju u bivšoj Jugoslaviji ili zemljama nastalim posle raspada Jugoslavije. Međutim, ovaj scenario odgovara izgledu čitavog niza drugih problematičnih tačaka ophrvanih krizama u savremenom svetu, kao što su postsovjetski i transkavkaski region, Kambodža, Avganistan, rog Afrike, Angola, Ruanda, Kongo itd. On ide u korak sa (post)modernim globalnim procesom, koji je obeležen povratkom neotradicionalizma u kontekstu “političkih ekonomija internog rata” (Duffield 1994).

Možemo na savremene populističko-nacionalističke pokrete gledati kao na “tražioce čvrstog identiteta” u savremenom svetu nepredviđenih situacija i stalnih promena (Peterson, 1994). Međutim, na periferiji transnacionalnog svetskog sistema, ovo izražava izgleda nešto egzistencijalno drugačije od identitetske manipulacije “prostorom slike” modernih medija (Peterson, 1994:6) u postmodernističkom Zapadu. Reč je o kulturnom saučesništvu u fabrikovanju novih lokalnih sivih ekonomija, koje su izgrađene oko *razloga preživljavanja i brzog plena* i koje su tesno utkane u samo tkivo vrlo realnih tradicionalističkih društvenih odnosa (rođak, klan, prijateljstvo, lokalitet, etnicitet). Nailazimo i na etos koji pripada mrežama gazda-klijent, *slično kao kod Mafije*, kao i neformalnim ekonomijama. Konfiguracije koje podstiču i čine nužnim transnacionalni odnosi, koji su ove delove sveta pretvorili u poslednju kariku u lancu složene međuzavisnosti, uspostavljene su u kontekstu političke dominacije i neravnopravne međunarodne podele rada.

Ono s čim se u “Drugom svetu” posebno suočavaju su nejednaki uslovi u sučeljavanju sa globalnom kapitalističkom ekonomijom, koja prolazi duboko prestrukturiranje. Društveni i privredni sistemi stvarno postojećeg socijalizma pokazali su se nesposobnim da ovladaju oblicima organizacije, koje uslovljavaju zahtevi treće industrijske revolucije za postojanje povećane “upravo na vreme” fleksibilnosti i decentralizovane institucione autonomije radi pojačane akumulacije kapitala (uporedite Castells i Kiselyova, 1995). U istom istorijskom trenutku, veoma proširena integracija odabranih regiona ranijeg “trećeg sveta”, koju je vršio transnacionalni kapital, značila je da su privrede “Druge Evrope”, koje stagniraju i sve više zavise od svetskog tržišta, bile naglo izložene novim izvorima konkurencije. U proširenim delovima Drugog (komunističkog) sveta rezultati su bili isključivanje intelektualne i kvalifikovane radne snage, povećan odliv mozgova i prinudna potpuna ili delimična reprodukcija većine preostale radne snage u okviru neformalnih sivih ekonomskih mreža i, kao u Jugoslaviji, oživljavanje ruralno-urbane simbioze. Retradicionalizacija je postala osnovno kulturno oruđe svakodnevnog društvenog života koji se vrteo oko regionalnih-lokalnih mreža samopomoći i klijentelizma.

Imperativi transnacionalnog mikroelektronskog svetskog poretka nisu ostavili modernističkim reformatorima neki drugi izbor osim da kombinuju

svoje napore usmerene na ekonomske, političke i kulturne promene sa nekom transformisanom verzijom uobičajenih politika legitimnosti. Hiperradikalan projekat modernizacije, kao što je bio onaj Ante Markovića, tokom realizacije nepredviđenom brzinom progutao je njegov neželjeni potomak – imanentno zatvaranje industrijskih pogona, smanjivanje javnog sektora i opasnost od pojave masovne nezaposlenosti. Kako su se nekad oslanjali na otrcanu matricu populističke legitimnosti koja je podsećala na kasno izdanje realsocijalizma, novi lokalni nacionalistički režimi upali su u dinamiku koju nisu bili u stanju da kontrolišu. Pošto se nalaze u delu sveta u kome međunarodne mere supersrednje i izolacionističke politike ne dozvoljavaju društvene kompromise, najočigledniji izlaz za elite koje su pretrpele brodolom, kao i jedini neposredni put ka blagodetima modernosti koji je očigledno ostao otvoren za običnog čoveka izgledao je, u krajnjoj liniji, unutrašnji rat, “etničko čišćenje” i anarhična privreda pljačkanja. Sve to bilo je uvijeno u masivan kulturni egzodus u sjajniju prošlost. Ovo je kritički istorijski memorandum o Jugoslaviji.

Tekst sa engleskog na srpski jezik prevela Dušica Vujić

Literatura

- Platforma za pripremanje stavova i odluka Desetog kongresa KPJ, Socijalistička misao i praksa, br. 53, 1973:3-178
- Albrow, Martin (1996), *The Global Age (Globalno doba)*, Cambridge, Polity Press
- Bahro, Rudolf (1978), *The Alternative in Eastern Europe (Alternativa u Istočnoj Evropi)*, London, New Left Books
- Bauman, Zygmunt (1989), *Modernity and the Holocaust (Modernost i Holokaust)*, Cambridge, Polity Press/Basil Blackwell
- Bilandžić, Dušan (1981), O osnovnim tendencijama društvenog razvoja, *Naše Teme* 25 (12):1859-70
- Brecht, Bertold (1967), *Gesammelte Werke (Sabrana dela)*12, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag
- Brenner, Robert (1989), Economic backwardness in Eastern Europe in light of developments in the West (Ekonomska zaostalost u Istočnoj Evropi u svetlu razvoja događaja na Zapadu), u: Chirrot, Daniel (izd.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century (Poreklo zaostalosti u Istočnoj Evropi: ekonomika i politika od srednjeg veka do početka dvadesetog veka)*, Berkeley, Los Angeles i Oxford, University of California Press
- Castells, Manuel and Emma Kiselyova (1995), *The Collapse of Soviet Communism: A View from the Information Society, Exploratory Essays (Propast sovjetskog komunizma: jedan pogled iz istraživačkih eseja Društva za informisanje)*, br. 2, Berkeley, Unia
- Chepulis, Rita L. (1984a), *A New Form of Seasonal Labour With Particular Reference to the Textile/Clothing Industry in SR Croatia (Novi oblik sezone radne snage s posebnim osvrtom na tekstilnu industriju i konfekciju u SR Hrvatskoj)*, Research paper, Oslo University

- Chepulis, Rita L. (1984b), The Economic Crisis and Export-Led Development Strategy of SFR Yugoslavia: In Between Possibilities and Limitations, Paper for the Mediterranean Studies Seminar: Models and Strategies of Development (Privredna kriza i strategija razvoja SFR Jugoslavije dirigovana izvozom: Između mogućnosti i ograničenja, Referat za mediteranski studijski seminar: Modeli i strategije razvoja), Dubrovnik, IUC, April
- Chiot, D. (izd.), (1989), The Origin of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century (Poreklo zaostalosti u Istočnoj Evropi: ekonomika i politika od srednjeg veka do početka dvadesetog veka), Berkeley: University of California Press
- Cvjetičanin, Vladimir et. al. (1980), Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji, Zagreb, Zagrebački univerzitet
- Davidović, Milena (1986), Nezaposlenost i društvena nejednakost u Jugoslaviji, Gledišta, 27(7-8):3-35
- Duffield, Mark (1994b), Complex Emergencies and the Crisis of Developmentalism (Složene opasnosti i kriza razvoja), Institute of Development Studies Bulletin: Linking Relief and Development, oktobar, 25:37-45
- Đurek, Danijel (1981), Tehnologija borbe za dohodak, Naše Teme, 25 (12):1966-71
- Ekonomika Politika (1989), Tekstilna industrija: više od štrajka, br. 1926:15-17
- Ezensberger, H. M. (1994), Civil Wars: From L. A. to Bosnia (Građanski ratovi: od L.A. do Bosne), New Press
- Féher, Ferenc, Agnes Heller, and György Markus (1983[1979]), Dictatorship over Needs. An Analysis of Soviet Societies (Diktatura nad potrebama. Analiza sovjetskih društava), London, Basil Blackwell
- Gellner, Ernest (1992), Postmodernism, Reason and Religion (Postmodernizam, razum i religija), London, New York, Routledge Horvat, Branko (1985), Jugoslavensko društvo u krizi, Zagreb, Globus
- Gellner, Ernest (1993), What do we need now? Social anthropology and its new global context (Šta nam je sada potrebno? Socijalna antropologija I njen novi globalni kontekst), Anthropology, br. 5:2-4
- Kaldor, Mary (1993), Yugoslavia and the New Nationalism (Jugoslavija i novi nacionalizam), New Left Review, No. 197:96-112
- Katunarić, Vjeran (1988), Dioba društva. Socijalna fragmentacija u američkom, sovjetskom i jugoslavenskom društvu, Zagreb, Sociološko društvo Hrvatske
- Kidrič, Boris (1952), Govor na VI kongresu KPJ, u: Borba Komunističke Jugoslavije za socijalističku demokratiju (VI kongres KPJ/SKJ), Beograd, Kultura
- Kidrič, Boris (1969), O nekim principijelnim pitanjima naše privrede, u: Kidrič, Boris, Sabrana dela knjiga III, Beograd, Kultura
- Korošić, Marijan (1988), Jugoslavenska kriza, Zagreb, Naprijed
- Kostić, Cvetko (1955), Seljaci industrijski radnici, Beograd, Rad
- Magnusson, Kjell (1988), Jugoslaven: Inför centralkommittéens möte, Nordisk Øst-Forum No. 3-4:83-6
- Marković, Luka (1979), Klasna borba i koncepcije razvoja, Zagreb
- Marković, Petar (1974), Migracije i promene agrarne strukture, Zagreb, Zadržna štampa

- Mihajlović, Kosta (1981), *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*, Beograd
- Mouzelis, Nicos P. (1986), *Politics in the Semi-Periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialisation in the Balkans and Latin America (Politika na poluperiiferiji: rani parlamentarizam i kasna industrijalizacija na Balkanu i u Latinskoj Americi)*, London, Macmillan
- Očić, Časlav (1983), *Integracioni i dezintegracioni procesi u privredi Jugoslavije*, Beograd, Centralni komitet Saveza komunista Srbije
- Peterson, Abby (1994), *Racist and antiracist movements in postmodern societies: between universalism and particularism (Rasistički i antirasistički pokreti u postmodernim društvima: između univerzalizma i partikularizma)*, Referat pripremljen za XIII svetski kongres sociologije, Bielefeld, juli 1994 (nacrt)
- Podrebarac, Vladimir (izd.), (1985), *Socijalistički samoupravni preobražaj odgoja i obrazovanja u SR Hrvatskoj 1947-1984*, Zagreb, Školske novine
- Puljiz, Vlado (1987), *Ruralno-sociološka istraživanja i glavni trendovi promjena u našem selu*, Sociologija Sela, 25:9-18
- Sampson, Steven (1985), *The Informal Sector in Eastern Europe (Neformalni sektor u Istočnoj Evropi)*, Telos, br. 66 (6):44-66
- Schierup, Carl-Ulrik (1990), *Migration, Socialism, and the International Division of Labour: the Yugoslavian Experience (Migracija, socijalizam i međunarodna podela rada: jugoslovensko iskustvo)*, Aldershot, Avebury
- Schierup, Carl-Ulrik (1992), *Quasi-proletarians and Patriarchal Bureaucracy. Aspects of Yugoslavia's Reperipheralisation (Kvaziproleter i patrijarhalna birokratija. Aspekti reperiferizacije Jugoslavije)*, Soviet Studies, 44(1):79-99
- Schierup, Carl-Ulrik (1999), *Memorandum for Modernity? Socialist Modernisers, Re-Traditionalisation, and the Rise of Ethnic Nationalism (Memorandum za modernost? Socijalisticki modernizatori, retradicionalizacija i porast etnickog nacionalizma)*, in: Schierup, Carl-Ulrik (izd.), *Scramble for the Balkans: Nationalism, Globalism, and the Political Economy of Reconstruction (Jagma za Balkan: nacionalizam, globalizam i politička ekonomija rekonstrukcije)*, Houndsmill, MacMillan
- Skocpol, T. (1979), *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China (Države i društvene revolucije: uporedna analiza Francuske, Rusije i Kine)*, Cambridge, Cambridge University Press
- Strpić, Dag (1988), *Obrazovanje, tehnološki i društveni razvoj i društvena infrastruktura*, Naše Teme, 1-2, 32:24-42
- Tomasevich, Jozo (1955), *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia (Seljaci, politika i ekonomske promene u Jugoslaviji)*, Stanford and London
- Zaslavsky, Victor (1982), *The Neo-Stalinist State: Class, Ethnicity and Consensus in Soviet Society (Neostaljinistička država: klasa, etnicitet i konsenzus u sovjetskom društvu)*, Armonk, M. E. Sharpe Inc
- Županov, Josip (1969), *Samoupravljanje i društvena moć*, Zagreb, Naše Teme
- Županov, Josip (1977), *Sociologija i samoupravljanje*, Zagreb, Školska knjiga, 1977
- Županov, Josip (1981), *Aktualni društveni trenutak*, Naše Teme, 25(12):1945-56
- Županov, Josip (1983), *Znanje, društveni sistem i "klasni" interes*, Naše Teme, 7-8:1048-54
- Županov, Josip (1985), *Radnička klasa i društvena stabilnost*, Kulturni radnik, No. 5:1-20

III

UZROCI I DINAMIKA
JUGOSLOVENSKIH RATOVA

Latinka Perović*

SOCIOPOLITIČKA I ETNIČKO-RELIGIJSKA DIMENZIJA RATOVA U JUGOSLAVIJI

*“U praktičnom životu kao i u istoriji
konačno odlučuju samo stvarni razlozi”.*

Stojan Novaković

Nestanak jugoslovenske države u ratovima vođenim u poslednjoj deceniji XX veka jedina je činjenica koja se podjednako tiče svih jugoslovenskih naroda. U svemu ostalom, njihove su istorijske situacije različite i moraju se kao takve proučavati. Drugačiji pristup produbljivao bi stare nesporazume i stvarao nove, ali ne bi, pre svega, doveo do utvrđivanja stvarnih razloga nastanka jugoslovenske države i do objašnjenja načina na koji je ona nestala.

Srpski narod, koji je prvi put u svojoj istoriji u jugoslovenskoj državi živeo zajedno, našao se na ruševinama te države na kraju XX veka tamo gde je bio u XIX veku. Pitanje koje se postavlja je kako se to dogodilo. Odgovor na ovo pitanje nije moguć bez pomoći istorije. Međutim, ona se ne može ograničiti na poslednjih pedeset godina, odnosno na formulu koju je još dvadesetih godina prošlog veka ponudila tada zabranjena Komunistička partija Jugoslavije¹, normativno je postavila u toku Drugog svetskog rata, a po njegovom završetku i ostvarila.

Među različitim interpretacijama razloga za nestanak jugoslovenske države, kada je reč o srpskoj istoriografiji, dominiraju dve: velike sile, čijom je voljom i nastala Jugoslavija, posle Hladnog rata nisu više nalazile razlog za njeno postojanje i Jugoslavija je nestala usled separacije Slovenije i Hrvatske i drugih republika koje su ih sledile.

Dominacija nacionalnih tema zajednička je karakteristika istoriografije u svim državama naslednicama bivše SFRJ.² Iako se u tom pogledu ne razlikuju od istoriografije u svim istočnoevropskim državama, dominacija nacionalnih tema u istoriografiji jugoslovenskih naroda jeste, dobrim delom, i izraz potrebe da budu osvetljeni dublji koreni nestanka jugoslovenske države,

* Viši naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju, Beograd

¹ Vidi: Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma*, Zagreb, 1984.

² To je konstatovao i Međunarodni znanstveni posvet. *Zgodovinoписje v državah naslednicah SFRJ 1991-2003*, Ljubljana, 18. in 19. marec 2004.

odnosno procesi dugog trajanja koji su vodili njihovom konstituisanju u moderne nacije. U isto vreme, to je i posledica instrumentalizacije prošlosti. Opredmećivanje prošlosti, koje podrazumeva deemocionalizovanje istoričara u korist profesionalne etičnosti, još uvek je cilj pred kojim, manje ili više, stoje istoriografije svih južnoslovenskih naroda.

U srpskoj istoriografiji je još Stojan Novaković (1842-1915) postavljao pitanje učinka *nepouzdana i lažljive istorije* i isticao da takva istorija koja samo na nove grehe upućuje ne treba srpskom narodu, već mu treba samo istorija koja će mu biti za nove pouke.³ Ovo stanovište nikada nije izgubilo aktuelnost, a danas je aktuelnije nego ikad. Objašnjenje položaja u kome se srpski narod našao na kraju dva veka svoje moderne istorije stavilo je, zapravo, još jednom srpsku istoriografiju na probu da identifikuje i analizira onu tendenciju u svom razvoju koja se u toku dva veka pokazala inkompatibilnom ne samo sa jugoslovenskom državom u svim njenim varijantama – monarhijskoj i republikanskoj, unitarnoj i složenoj, nego i sa modernom srpskom državom. Reč je, dakako, o *narodnoj* državi u kojoj se ovaploćuju i religijska i socijalna komponenta srpskog patrijarhalizma. U krajnjoj konsekvenci, ove su dve komponente tesno povezane. Međutim, autori sve brojnijih radova o nestanku jugoslovenske države i ratova ne dovode ih u vezu ili to, pak, čine veoma retko.

Etničko-religijska dimenzija ratova je naglašenija nego što je to bila ranije. To se može objasniti upadljivom ulogom Srpske pravoslavne crkve u poslednje dve decenije XX veka, koja je bila više nacionalno-politička nego religijska: “U tom pogledu bili su nedvosmisleni i najviši crkveni velikodostojnici. Objasnjavajući zašto Srbi slabo poznaju ‘svoju veru’, patrijarh Pavle je konstatovao da se SPC u svojoj istoriji manje bavila verom, a više državom i politikom. Bez ikakve problematizacije te činjenice, patrijarh konstatuje da je Crkva tokom cele svoje istorije, uključujući i XX vek, morala da ‘ostavi po strani svoje primarne dužnosti’, kako bi se aktivno uključila u borbu za ujedinjenje ‘srpstva’, u kojoj je ‘sveštenik morao da bude i učitelj, i sudija, i da uzme pušku da brani sebe i svoju porodicu’. Govoreći ovo, patrijarh se nije ogradio od poslednjih ratova, niti se uopšte prema njima odredio”.⁴ Iz toga kao logičan zaključak proizilazi da je patrijarhovo “legitimisanje zapostavljanja duhovnih stvari u interesu stvaranja države, koje podrazumeva i ratovanje za nju, značilo i makar posredno legitimisanje podrške koju je Crkva pružila srpskim ratovima za državu tokom poslednje decenije XX veka; ali takođe, i implicitnu poruku da će srpska crkva i dalje, u budućnosti, sve dok svi Srbi ne

³ Vidi: Mihailo Vojvodić, “Velika Srbija” u shvatanjima Stojana Novakovića. Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa održanog u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti 24-26. oktobra 2002. godine. Urednici Vasilije Đ. Krestić, Marko Nedić; Srpska književna zadruka, posebna izdanja, Beograd, 2003.

⁴ Olga Popović-Obradović, Crkva, Nacija, Država – Srpska pravoslavna crkva i tranzicija u Srbiji. Između autoritarizma i demokratije Srbija, Crna Gora, Hrvatska. Knjiga II – Civilno društvo i politička kultura. Urednici Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević, Beograd, 2004, str. 143

budu bili u istoj državi, smatrati legitimnim da ‘svoje primarne dužnosti’ ‘ostavi po strani’ i da se bavi politikom, a po potrebi i ratovanjem”⁵.

Ovakva uloga Srpske pravoslavne crkve postaje razumljiva tek sa stanovišta odnosa glavnih tendencija u razvoju srpskog naroda u poslednja dva veka: odnosa patrijarhalnosti i modernosti, koji je središte razlika između nastalih ideologija, formulisanih političkih programa i utvrđenih prioriteta razvoja. Međutim, tek se u perspektivi istorije poslednja dva veka jasno ocrtavaju dve tendencije u razvoju srpskog naroda: *srbijanska*, to jest razvoj realne srpske države kao moderne države, *ipso facto* po uzoru na zapadnoevropske države, kao središta kulturnog jedinstva srpskog naroda, i *velikosrpska*, odnosno političko jedinstvo srpskog naroda putem širenja srpske države na sve teritorije gde žive Srbi.

Ove dve tendencije bile su nespojive. Međutim, bilo je potrebno da druga tendencija opiše krug da bi se na reljefu istorije primetila prva: “Srbija kao država srpskog naroda postojala je manje od 40 godina (od 1878. do 1912. godine), a zatim u toku čitavog XX veka ona je bila deo i osovina višenacionalnih država: Kraljevine SHS, Kraljevine Jugoslavije, Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Savezne Republike Jugoslavije i, najzad, u XXI veku našla se u sastavu specifične državne tvorevine – Državne zajednice Srbije i Crne Gore – s vrlo realnom perspektivom da u slučaju odvajanja Crne Gore ponovo ostane samo Srbija. Dvovekovni krug – od Prvog srpskog ustanka do današnjeg dana – bio je ispunjen socijalnim i političkim dostignućima i neuspesima, traženjima i eksperimentima, čije korene treba tražiti u periodu između četrdesetih i devedesetih godina XIX veka, kada se vršila konsolidacija srpske države i određivale koncepcije njenog daljeg razvoja.”⁶ U svakom slučaju, nije reč o jednoj *koncepciji* razvoja, već o koncepcijama.

U podlozi velikodržavne koncepcije, koja se oslanjala na tradiciju srpske srednjovekovne države, nalazilo se organicističko shvatanje nacije kao nedeljive celine, kao jedne ličnosti. I Srpska pravoslavna crkva, kao jedna od crkava na Istoku, ustrojena je na organicističkom principu. Ona se javlja kao nosilac nacionalnog identiteta i vezuje se za državu, a trijada nacija–crkva–država po definiciji je suprotna konstituisanju moderne nacije kao zajednice građana, odnosno liberalnoj i sekularnoj državi. Ostvarenje etnonacionalne države podrazumeva stalne ratove za teritorije i etnička čišćenja. Ali, nijedna država koju je u ovom ključu tokom XIX i XX veka projektovala, od naroda malo različita, elita nije ni smatrana dovršenom državom.

U najširoj recepciji, i Jugoslavija je bila srpska država, u kojoj žive i Hrvati i Slovenci, i upravo zato zamisliva samo kao unitarna i centralizovana država. Federalizam, čak i u administrativno-kulturnoj formi, a pogotovo konfederalizam, smatran je manje ili više otvorenim separatizmom. Svaki pokušaj

⁵ Isto

⁶ L. V. Kuz'mičeva, Serbia između Zapadom i Vostokom (Poiski gosudarstvennogo stvoitel'stva v XIX veke). Aktual'nye problemy slavjanskoj istorii XIX i XX vekov. K 60-letiju professora Gennadia Filipoviča Matveeva. Olvetstvennyj redaktor Z. S. Nenaševa, Moskva, 2003, str. 65

konstituisanja jugoslovenske države kao složene države otvarao je pitanje srpske jedinice u etničkim granicama, koje je bilo teško odrediti.

Episkop Nikolaj Velimirović je profesoru Mihailu Konstantinoviću, koji je radio na sporazumu između Srba i Hrvata krunisanim Banovinom Hrvatskom 1939. godine, rekao “da je uvek mislio da Srbi treba da imaju svoju državu i da se ne mešaju sa drugima”⁷. Sporazum sa Hrvatima video je isključivo kao političko sredstvo da se očuva država, a ne kao princip na kome bi ona počivala: “Ne sme (se) ići dalje i praviti kakve banovine.”⁸

U drugoj polovini XX veka, Srpska pravoslavna crkva bila je svedena na svoju osnovnu funkciju. Istina, i ta funkcija je bila redukovana, a Crkva i u njenom vršenju kontrolisana. Kada je komunistički projekat u okviru koga je oblikovan model revolucija u XX veku u celoj Istočnoj Evropi ušao u završnu fazu krize, Srpska pravoslavna crkva se i politički angažovala. Da bi sprečila modernizaciju društva, odnosno dalji razvoj jugoslovenske države kao složene države, verska elita je reafirmisala ideologiju etnonacionalne države. Uz lozinku – svi Srbi u jednoj državi – stale su, osim verske elite, i intelektualna, politička i vojna elita.

Faktički poraz etnonacionalnog projekta nije doveo do preispitivanja samog projekta. Naprotiv, u toku je njegova, manje ili više, otvorena odbrana. Kad se Evropa bude umorila, “Srbi treba da budu spremni za reviziju svog poraza”⁹. Procena da je trenutak za tu reviziju već nastupio, stvorila je u društvu ono stanje koje je profesor Vojin Dimitrijević nedavno opisao kao bizarnu kontrarevoluciju. Ali, ako je kontrarevolucija imanentna revoluciji, onda je koren kontrarevolucije i u srpskom narodu u revoluciji na samom početku XIX veka.

Sažimajući istoriju srpskog naroda u poslednja dva veka, Zoran Đinđić je, 2001. godine, rekao: “Još od Prvog srpskog ustanka Srbija je neprestano na klackalici, unutar gotovo svakog pojedinca i naroda, kao celine... Ako se gleda na srpsku istoriju od 1804. do danas, svi veliki sporovi su bili između modernista i antimodernista, reformatora i onih koji su se bojali bilo kakvih promena. Nažalost, do sada su obično stradali reformatori.”¹⁰

Nije izostalo ni objašnjenje ove činjenice. Reformatori su težište stavljali na razvoj društva da bi došli do države, a njihovi protivnici na državu, to jest na ujedinjenje srpskog naroda, ne razlikujući državu i društvo: “U poslednjih sto godina stalno se bavimo državnim problemima, a ispod površine imamo zastarelo, neefikasno društvo, arhaične institucije. Stalno usavršavamo ustave, i živimo u Srednjem veku u mnogim domenima društva. Umesto da sad kažemo: cilj nam je modernizacija društva. Svet se nalazi u institucionalnoj transformaciji. Ko će biti suveren, kako će izgledati suvereniteti za deset god-

⁷ Mihailo Konstantinović, Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939-1941. Londonske beleške

1944-1945, Novi Sad, 1998, str. 196

⁸ Isto, 197

⁹ Srđa Trifunović, Danas, 16-17. novembar 2002, XVIII

¹⁰ Zoran Đinđić, Srbija u Evropi, Beograd, 2003, str. 299- 300

ina, to ne zavisi od nas... Svet se suočava sa novim problemima koji proističu iz globalizacije, iz ugrožavanja životne sredine, iz tehnoloških procesa.”¹¹

Strategiju modernizacije Srbije na granici XX i XXI veka, Zoran Đinđić je zasnovao na razumevanju suštine srpske istorije, ali i na poznavanju procesa kroz koje prolazi savremeni svet. Neposrednim ciljem te strategije smatrao je delegitimizaciju partijske države. Pred tim ciljem su, uostalom, stajale sve istočnoevropske države, kao i sve republike u drugoj Jugoslaviji. Samo je Srbija na taj cilj reagovala antibirokratskom revolucijom, u kojoj je zapravo dobila autoritarnog vođu. On je fermentizovao raspadanje Jugoslavije, a Srbiju zatvorio za promene.

Dugoročni cilj strategije Zorana Đinđića bio je približavanje Srbije vrednostima zapadnoevropske civilizacije. To znači prilagoditi “evropskim normama svoju privredu, pravne institucije, zaštitu prirodne okoline” ili ostati “stečajna masa Balkana”, “po strani budućnosti”, uvek spremna da ponovo rasplamsa etničke i regionalne sukobe.¹²

Iz osnovanog straha, koji se zasnovao na poznavanju istorijskog iskustva, da Srbija još jednom ne izgubi vreme, ne ostane na margini razvoja, zaglavljena u *glibu*¹³, Đinđić je insistirao na brzim promenama i radikalnim sredstvima: “ako hoćemo cilj, moramo da hoćemo i sredstva koja vode do tog cilja”, “platimo cenu za ciljeve koje smo prihvatili... ona je ista za sve narode sveta”. Drugim rečima: “Odrastimo jednom kao narod i kao ljudi.”¹⁴

Sazrevanje podrazumeva preispitivanje prošlosti. Neizbežna su pitanja “kako su svi ovi ratovi mogli da se dogode”, “ko je kriv i ko su ti krivci”¹⁵. Bez toga nema *odrastanja* ni pojedinca, ni naroda, nema kredibiliteta. Ali, povratak kredibiliteta nije samo uslov koji se postavlja spolja, već i unutrašnja egzistencijalna potreba: “Treba nam pravda kao svest o tome da su krivci identifikovani i kažnjeni. Bez toga nema budućnosti. Ili će se oni ponovo dočepati vlasti i zatvoriti taj proces, ili će taj proces njih da odnese. Nema trećeg. Nije moguće posle ovih deset godina ogromne pljačke, zloupotreba, ubistava, sada reći, ‘hajde, sad smo na nuli i sad krećemo od nule’.”¹⁶

Potrebno je polarizovati mentalitet u kome ima elemenata i Istoka i Zapada. Zoran Đinđić je to učinio svojom evropskom strategijom. Još dok je bio u opoziciji režimu Slobodana Miloševića, nedvosmisleno je označio svoju poziciju: “Moj izbor je jasan: hteo sam da važim za prozapadno nastrojenog.”¹⁷ Tako je video i orijentaciju vlade na čijem je čelu bio: “Sreća je ove vlade što smo se našli na strani istorije, a istorija je evropska integracija.” To je “duh epohe”¹⁸, s kojim je opasno biti u sukobu.

¹¹ Isto

¹² Isto, str. 397

¹³ Isto, str. 168

¹⁴ Isto, str. 139

¹⁵ Isto, str. 207

¹⁶ Isto, str. 139

¹⁷ Isto, str. 204

¹⁸ Isto, str. 322

Evropska strategija nije ideološka. Naprotiv, ona je alternativa savezu između etničkog nacionalizma i državnog socijalizma kojim je Srbija reagovala na promene na kraju XX veka. U tom ključu se može razumeti i Memorandum SANU. U kritikama ovog dokumenta, a naročito u brojnim političkim napadima na njega, izmicala je pažnji upravo njegova ideološka suština. Izuzetak čini studija prof. Ljubomira Madžara *Ko koga eksploatiše*¹⁹. Ne sporeći opis stanja u jugoslovenskoj državi i društvu, Madžar je u tom dokumentu video, pre svega, amalgam državnog socijalizma i nacionalizma, dveju ideologija koje su u Srbiji dominirale u XIX i XX veku. Jedan, dakle, anahron program, koji izlaz ne traži “u odlučnoj i definitivnoj emancipaciji privrede od politike i u prevođenju privrede na solidno izveden kolosek tržišne privrede”.²⁰ Favorizovan je eminentno kolektivistički oblik svojine, što podrazumeva “politički monopol kao svoj logički pandan i nezaobilazan preduslov globalne stabilnosti najšire shvaćenog društveno-ekonomskog sistema”.²¹ Pozivanje na nacionalni interes, odnosno na vraćanje u XIX vek, relativizovalo je cenu tog otpora. On još uvek traje, tako da ni danas ne postoje egzaktni podaci o ljudskim i materijalnim gubicima, kao ni o svim posledicama (socijalnim, demografskim, kulturnim, zdravstvenim) najdužeg rata u dugoj istoriji ratova u kojima je Srbija učestvovala u XIX i XX veku.

Alternativa ovom programu kristalisala se na saznanju manjine da su ratovi koje je vodila u poslednjoj deceniji XX veka doveli Srbiju do toga da se nalazi “po svim... merilima, naročito po ekonomskim, među najlošije kotiranim (zemljama) na zemaljskoj kugli”.²² Zatim, na saznanju da je Srbija, zbog ideološkog projekta koji je u njoj prevladao krajem osamdesetih godina XX veka, došla u sukob sa duhom vremena i propustila realne šanse koje su se ukazale posle Hladnog rata i sloma vladajuće ideologije u svim zemljama Istočne Evrope (veliki investicioni ciklus posle pada Berlinskog zida; trend informatičkih tehnologija kompjuterske industrije; razdoblje oporavka svetske privrede). Najzad, na priznavanju faktičkog poraza velikodržavne ideologije.

Strategija koja je nastala kao rezultat pomenutog saznanja ostala je manjinska, ali je dovela do polarizacije mentaliteta. Posle poraza projekta kojim je Srbija na kraju XX veka odgovorila na najveći izazov u svojoj modernoj istoriji, ova strategija je bila najpotpunije osmišljena alternativna strategija koju je Srbija ikad imala. Njen cilj bio je stvaranje evropske Srbije. Ali, bili su ispunjeni svi uslovi da taj cilj ne ostane samo deklaracija: uvažavanje konstanti u razvoju srpske države i društva u protekla dva veka; poznavanje savremenog sveta; uvid u stvarni položaj Srbije i njene mogućnosti; spremnost da se preuzme odgovornost za sopstveni razvoj, to jest da zemlja prestane biti “deo nekakve svetske zavere” i postane “naprosto... deo veoma komplikovanog sveta”.²³

¹⁹ Vidi: Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju. Priredio Nebojša Popov, Beograd, 1996, drugo izdanje 2002.

²⁰ Ljubomir Madžar, *Ko koga eksploatiše*. Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju. Priredio Nebojša Popov, I deo, Beograd, 2002, str. 223

²¹ Isto, str. 224

²² Zoran Đinđić, *Srbija i Evropa...*, str. 279

²³ Isto, str. 206

Da je došlo do polarizacije mentaliteta, pokazale su i reakcije na strategiju evropske Srbije. Refleks za zatvaranje i samoizolaciju je veoma snažan. Odbijanje da se u ratovima vidi glavni razlog osiromašenja i opšte degradacije društva, da se priznaju i sankcionišu počinjeni zločini, u suštini predstavlja izraz kontinuiteta sa arhaičnim ideološkim projektom, koji je odlučujuće uticao i na sudbinu jugoslovenske države. Ishod sukoba između tog projekta, patrijarhalnosti koja se degeneriše i strategije koja kao cilj ima evropsku Srbiju nije završen.

Uoči predsedničkih izbora u Srbiji 2002. godine, Zoran Đinđić je rekao: "Čak ako bi Koštunica i pobedio, on još ni izdaleka ne bi dobio borbu za Srbiju. Ona bi tek tada stvarno počela."²⁴ Međutim, pitanje je da li činjenica da Zorana Đinđića danas fizički nema, može značiti da je ta borba za Vojislava Koštunicu završena.

Valja opet podsetiti na Zorana Đinđića. U jednom predavanju koje je 1992. godine održao u Berlinu rekao je: "Sudbina Srbije sve manje je u rukama političkog sistema, pa time i partija, a sve više zavisi od autonomnih društvenih procesa. Naime, iza svih međupartijskih i ličnih sporova, na kraju, a to znači vrlo brzo, iskristališće se osnovni spor između modernista i antimodernista. Naime, između onih koji za našu zemlju žele normalan evropski razvoj, sa svim odgovarajućim pravilima i institucijama, i onih koji se zalažu za poseban put Srbije."²⁵

Podela na moderniste i antimoderniste, i napetost koju ona u srpskom društvu izaziva ne proističu iz ličnih razlika dvojice ljudi. Zato ona neće nestati sa ubistvom Zorana Đinđića, kao što ni izborna pobjeda Vojislava Koštunice ne može biti definitivna pobjeda.

²⁴ Isto, str. 55

²⁵ Isto, str. 55

Milan Vukomanović*

ULOGA RELIGIJE U JUGOSLOVENSKIM SUKOBIMA

Ako usvojimo premisu da su religijski ratovi samo oni koji se vode oko religijskih sporova i pitanja, onda jugoslovenski ratovi devedesetih godina prošlog veka nisu bili religijski (ili bar ne u užem smislu), jer nisu vođeni povodom religijskih problema. Po tome se oni, dakako, razlikuju od nekih religijskih ratova u prošlosti. Na primer, verski ratovi u Evropi u 17. veku ne bi bili mogući bez protestantske reformacije, koja je *de facto* predstavljala čin *religijske* reforme i transformacije. Štaviše, ako prihvatimo da se važnost religijske dimenzije nekog sukoba povećava u srazmeri s obimom u kome se religijske strukture poklapaju sa strukturama moći u nekoj državi (teza nemačkog katoličkog teologa Hajnca Gintera Štobea)¹, onda bivša SFRJ za to nije ni najmanje dobar primer. Tu je, naime, sve do kraja osamdesetih vladala izrazita sekularizacija, dok se povećanje religioznosti uglavnom poklapa s prelaskom iz jednog kvazireligijskog (ideologija komunizma) u drugi sistem (nacionalističke ideologije).

Komunizam i nacionalizam, kao i religija, predstavljaju određene simboličke sisteme, na koje bi mogla biti primenjena bilo koja šira, funkcionalna ili simbolička definicija religije. Uzmimo, na primer, funkcionalnu definiciju religije Milтона Jingera (Milton Yinger) iz 1970. godine: "Gde god se prepozna svest i interesovanje za kontinuirane i permanentne probleme ljudske egzistencije – tj. za samo ljudsko stanje, kao nešto što odudara od specifičnih problema; i gde god se prepoznaju obredi i zajednička verovanja relevantna za tu svest, koja određuju strategiju krajnjeg trijumfa; i gde god postoje grupe organizovane da podignu taj stupanj svesti i podučavaju i održavaju te obrede i verovanja – tu imamo religiju".²

U svom pristupu religiji, Jinger odbacuje potrebu da se govori o natprirodnom kao nužnom elementu religije, dok drugi autori, pak, smatraju da religije nema bez verovanja u natprirodno. U svakom slučaju, problem ove definicije je u tome što je preširoka i može obuhvatati i neke oblike kvazireli-

* Profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

¹ Videti: Hajnc Ginter Štobe (Heintz-Günther Stobbe), *Religijske implikacije sukoba u Centralnoj i Istočnoj Evropi*; u: Hrišćanstvo, društvo, politika, JUNIR godišnjak VI, Niš, 1999, str. 36

² Milton Yinger, *The Scientific Study of Religion*, New York, Macmillan, 1970, p. 33

gionosti, koji i sami predstavljaju sisteme verovanja i aktivnosti nastalih radi pronalaženja odgovora na fundamentalna pitanja o smislu i značenju života. Kod Jingerove definicije, u stvari, najveći problem je u tome kako tačno razlikovati religijsko od drugih oblika verovanja, jer vera po svom karakteru može biti religijska, ali i nereligijska.

Sličnu dilemu implicira i poznata Gercova (Geertz) definicija religije koju ovaj antropolog obrazlaže vrlo detaljno u delu *Tumačenje kultura*:

“Religija je (1) sistem simbola koji deluje tako da (2) u ljudima uspostavi snažna, prožimajuća i dugotrajna raspoloženja i motivacije (3) time što formuliše pojmove o opštem poretku egzistencije i (4) obavlja ove pojmove takvom austom faktualnosti da se (5) raspoloženja i motivacije čine jedinstveno realističnim”.³

Mislimo da ova dva primera dobro ilustruju to koliko religiju nije lako definisati u teorijskoj literaturi. Danas je, naime, granica između religijskog i kvazireligijskog veoma teško uočljiva. Na primer, na sajtu www.adherents.com, koji religiozi često koriste kao relevantan izvor informacija o broju vernika u svetu, ali i drugih statističkih podataka, redovno se kao religije pominju sajentologija i “religija” *džuče* u Severnoj Koreji, tj. “kimilsungizam” koji više predstavlja ideologiju (i to ateističku), nego religiju. Ako verovanja, obredi i rituali predstavljaju glavne elemente svake religije, onda bi se, s pravom, moglo ustvrditi da i kvazireligijski sistemi, poput komunizma i nacionalizma, sadrže ova dva elementa kao dva bitna, centralna dela svojih ideologija. Tu na nivou verovanja, dogme, imamo jasno prepoznatljivi utopijsko-eshatološki obrazac koji, u stvari, predstavlja religijsko nasleđe, naročito ono koje dolazi iz “abrahamovske tradicije” judaizma, hrišćanstva i islama. U domenu obreda, opet, možemo prepoznati, bar na sintaksičkom planu, paralelizam između verskih i političkih rituala, tj. prepoznatljive obrasce inicijastičkih obreda, obreda prelaza ili glorifikacije religijskog, odnosno vojnog i političkog vođe u njegovoj zemaljskoj, ali i posthumnoj egzistenciji. Nije, stoga, slučajno što je, u čisto ideološkom smislu, vojni vrh SFRJ relativno bezbolno preživeo prelaz iz komunističke u nacionalističku kvazireligijsku matricu.

I pored nabrojanih sličnosti između religijskih i kvazireligijskih sistema, teško bismo sukobe u SFRJ bezrezervno mogli okarakterisati kao međureligijske. Uostalom, zar nisu same verske zajednice, još tokom rata, upućivale različite pozive za pomirenje i zajedničku molitvu? Po tome je ovaj jugoslovenski slučaj takođe bio specifičan u odnosu na druge moderne ratove.⁴ S druge strane, u tim ratovima uništen je veliki broj hramova, religijskih objekata, a maltretirani su i ubijani i sveštenici. Neki visoki sveštenici su, štaviše, pozivali i na produžetak sukoba i onda kada su postojali mogući i realni uslovi za sklapanje primirja ili usvajanje nekog mirovnog plana. Gledano iz

³ Kliford Gerc, *Tumačenje kultura I*, Beograd, XX vek 1998, str. 124

⁴ Na ovo je, s pravom, ukazao Tomas Bremer (Thomas Bremer) u radu “Why is the Reconciliation among the Religious Communities in South-Eastern Europe so Complicated?”, *Regional Contact XII*, no. 13, 1998, pp. 30-39

te perspektive, bar neke verske zajednice ne bi mogle biti lako amnestirane od svoje odgovornosti za rat.

Međutim, stoji konstatacija koja ukazuje na to da religijski element nije bio toliko važan i presudan, jer bi se u suprotnom u procesu stabilizacije Jugoistočne Evrope religija, bar u zvaničnim dokumentima, izdvojila kao značajniji faktor. To, međutim, nije bio slučaj ni u Dejtonskom sporazumu, ni u Paktu za stabilnost Jugoistočne Evrope. U Dejtonskom sporazumu, recimo, religija se spominje (u jednom sasvim opštem smislu) samo u Ustavu i Aneksu o ljudskim pravima, dok se u Paktu za stabilnost religija i crkve uopšte i ne spominju.

Da bismo ovu prethodnu nejasnoću i dilemu o ulozi religije u jugoslovenskim ratovima bar donekle razjasnili, konstatovaćemo da se najveći broj sukoba u svetu, u kojima religija predstavlja nekakav elemenat, ne vodi oko religijskih pitanja. Reč je, pre svega, o tzv. "identitetskim sukobima". U njima religija može poslužiti kao pogodna *differentia specifica* kojom se, eventualno, lakše artikulišu mnogo složeniji razlozi za konflikt, pa i oružani sukob. Baš to je, rekli bismo, bio slučaj i u jugoslovenskim ratovima devedesetih.

Visoko sekularizovano društvo 1960-ih i 1970-ih, u kome je komunistička, ateistička ideologija ostavljala svoj prepoznatljiv beleg kako na političkom, tako i na kulturnom, nacionalnom, religijskom planu, moralo se, krajem osamdesetih i početkom devedesetih, odjednom suočiti s masovnom etnomobilizacijom i baukom nacionalizma, politički isforsiranom identifikacijom religijskog i nacionalnog, kao i s vlastitom verskom polupismenošću u kojoj su eklezijastički filetizam i populizam pronašli svoje sigurno utočište. Otuda je, verovatno, i bilo moguće da na ovom prostoru u uslovima rata, nakon dugotrajne politizacije religijskog (najpre u komunističkoj, a potom i u nacionalističkoj obradi), dođe do naknadne, sekundarne religizacije međunacionalnog konflikta. To je, naravno, našlo izraza i u nekim teorijama o religijskim korenima sukoba u SFRJ. Rat u bivšoj Jugoslaviji 1991-1995. godine bio je, međutim, više rezultat političkog i međuetničkog sukoba. Religija se u njemu pojavljuje kao značajan elemenat etniciteta, pa je u tom kontekstu rat doživljavao i kao međureligijski sukob.

Kada je reč o uništavanju hramova tokom rata, treba imati u vidu da je tu na delu, pre svega, destruktivan *simbolički* čin. Hramovi nisu uništavani toliko kao religijski objekti, koliko kao nacionalni, etnički simboli prisustva određene zajednice na nekoj teritoriji. U poimanju pojedinih crkava i sam rat je, najzad, doživljavao prevashodno kao *teritorijalno pitanje*. On takvom percepcijom stiče legitimitet, jer je neophodno braniti (nažalost i po cenu zločina!) svoje prisustvo, svoj fizički i duhovni opstanak na "očevini i dedovini".

Da bismo tu tezu adekvatno potkrepili i ilustrovali, navešćemo jedan dovoljno karakterističan, zvaničan i opšti dokument Srpske pravoslavne crkve iz leta 1994. Reč je, naime, o *Apelu srpskom narodu i svetskoj javnosti* Episkopske konferencije SPC, održane 5. jula 1994. godine:

"Sa punom odgovornošću pred Bogom i svojim narodom i ljudskom istorijom pozivamo sav srpski narod da stane u odbranu vekovnih prava i sloboda, svojih vitalnih interesa nužnih za fizički i duhovni opstanak i opstanak

na svojoj očevini i dedovini (...) kao narod i Crkva, duboko ukorenjeni u mučeničkoj zemlji BiH, mi danas ne možemo pristati, niti možemo nametnute nam u Ženevi odluke o procentima i mapama prihvatiti, te da ostanemo bez svojih: Žitomislića na Neretvi ili Saborne crkve u Mostaru ili crkve Sopotnice na Drini, Manastira Krke ili Krupe u Dalmaciji, Ozrena i Vozuće u Bosni, Prebilovca u Hercegovini ili Jasenovca u Slavoniji”.⁵

U ovom apelu, dalje, poziva se “*sav srpski narod* (podvukao M. V.) da stane u odbranu vekovnih prava i sloboda, svojih vitalnih interesa nužnih za fizički i duhovni opstanak i opstanak na svojoj očevini i dedovini”.⁶ To je zapravo značilo da svi Srbi, i oni u Bosni i Hercegovini ali i oni van nje, treba da uzmu oružje u ruke kako bi bila izbegnuta primena mirovnog plana Kontakt grupe. Reč je, dakle, bila o otvorenom pozivu za nastavak rata, koji ovoga puta, srećom, nije naišao na odziv među samim Srbima.

Ono što, međutim, nije bilo jasno predstavnicima SPC 1994. godine, a bilo je tragično po sve nas, postalo im je, izgleda, jasno tek nakon rata, 1996. godine:

“Bez obzira na raspad versajske, odnosno Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, jurisdikcija Srpske Pravoslavne Crkve i dalje se prostire na sve pravoslavne na toj teritoriji.”⁷

Drugim rečima, *crkvena* jurisdikcija ne mora podrazumevati i *državnu* jurisdikciju na određenoj teritoriji. Uostalom, jedna od najvećih srpskih svetinja, Hilandar, ne nalazi se na teritoriji Srbije, već na teritoriji Grčke.

U svetlu gornjih razmatranja i primera, jasno je da rat ne mora biti neposredno vođen oko religijskih pitanja da bi, u nekoj od svojih faza, poprimio i određenu religijsku dimenziju. Ulogu religijskih aspekata sukoba u bivšoj Jugoslaviji trebalo bi, izgleda, posmatrati baš u takvom kontekstu. Iako se tu religijske strukture nisu u bitnijem smislu preklapale sa strukturama političke moći (kao što je, recimo, bio slučaj sa Iranskom revolucijom 1979. godine), rat je u određenim fazama doista poprimao i religijska obeležja. S jedne strane, to se ogledalo u maltretiranju i ubijanju sveštenika, kao i uništavanju hramova i drugih verskih objekata kao prepoznatljivih simbola prisustva neke etničke, nacionalne ili verske zajednice na određenoj teritoriji. S druge strane, videli smo da su i same religijske zajednice doživljavale rat kao teritorijalno pitanje koje može ugroziti dotadašnju jurisdikciju, nadležnost verske zajednice, naročito u onim slučajevima gde je teritorijalno ustrojstvo inherentno samoj crkvenoj organizaciji, kao što je to slučaj sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Tada, u ratnim uslovima, svetost sve više počinje da biva vezana za teritoriju, a mnogo manje, u duhu Hristove poruke, za odnose između ljudi koji naseljavaju taj prostor.

⁵ Glasnik SPC, oktobar 1994. Navedeno prema: Milorad Tomanić, Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj, Beograd, Krug, 2001, str. 123

⁶ Ibidem, str. 120

⁷ Glasnik SPC, jun 1996. Ibidem, str. 123

Miroslav Hadžić*

MODERATORI NASILJA - skrivena strana yu-rata

Istraživači još uvek ne mogu da se slože oko prave prirode i suštine Yu rata (ratova).¹ Odatle opstaju i teškoće u njegovom razumevanju i tumačenju. Slede potom problemi sa njegovim imenovanjem i svrstavanjem u neku od (tradicionalnih) kategorija ratova. Vidno je, pri tome, htenje da se konstruiše teorijska paradigma za istraživanje rata koji se tokom poslednje decenije XX veka prelivao po prostorima bivše Jugoslavije. Ovim je raspravama, uz sve razlike među učesnicima, zajedničko da polaze od uverenja da postoje dovoljna saznanja o dinamici i svim važnim činjenicama yu-rata. Na stranu to što je i ono malo pouzdanih činjenica podložno različitim (dnevno)političkim i ideološkim čitanjima, odnosno učitavanjima (Hadžić, 2003 : 16-24).

Otvorenim stoga ostaje pitanje da li je moguće konstruisati, teorijski i empirijski održivu, paradigmu za razumevanje ovog rata bez dodatnog i sistematskog istraživanja skrivenih načina njegovog nastanka i samoreprodukcije. Opravdano je utoliko pitati se o valjanosti saznanja koje imamo, pre svega, o ključnim akterima Yu rata. Potom, i o njihovoj ulozi u pripremi, razbuktanju i totalizaciji rata. Sledi, uz to, i čitav niz nepoznanica o metodima i sredstvima koje su oni primenjivali radi perpetuiranja ratnog nasilja. Povrh svega, nedostaje precizna lista delatnika – inspiratora i nosilaca – nasilja, te njihovih primarnih motiva i interesa.

Danas se bez veće greške, ali i ikakve vidljive koristi, svodno može ustvrditi, kao što se to uostalom moglo i krajem 1980-ih godina, da je nasilno rasturanje druge Jugoslavije (bilo) prava civilizacijska mera naroda (zlo)voljom istorije okupljenih u neželjenu i neuspelu državnu zajednicu. Odnosno, krvav dokaz njihove istorijske uskraćenosti za htenje i sposobnost da demokratski preurede (ili razvrgnu) složenu državnu zajednicu i dokinu, inherentan joj, autoritarni poredak. Međutim, koliko god svodno bila tačna, zavodljiva je i po istinu pogubna samorazumljivost ove tvrdnje. Svima nudi

* Profesor Fakulteta političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, predsednik Centra za civilno-vojne odnose

¹ Ne ulazeći ovde u raspravu o tome da li je reč o jednom ili više zasebnih ratova, u tekstu koji sledi ćemo uglavnom koristiti singular, imaju pri tom na umu da je istovremeno reč o seriji ratova koji, nezavisno od toga što ih se može i treba međusobno razlikovati, potiču iz zajedničkog (yu) izvora.

izlaz i opravdanje. Jer, ako je to (samo) tako, uprkos žrtvama, krivih nema. Ili ih barem nema (puno) kod nas.

Vladajuće je tumačenje poslednje ratne deonice u istorije uglavnom saz-dano na crno-belom matrici. Krvava je deonica za tu svrhu i personalizovana. Poznate su glavne ratovođe i njihove vojskovođe. Svaki je od njih sebi ali i drugima priuštio svoj “Staljingrad”,² sve se nadajući da je dovoljno velik da prepokrije i opravda sve male i velike “Jasenovce”. Preliminarno su, čini se, popisane sve tadašnje vojske, ali ne i paravojske. Svako u njima ima svog zlotvora.

Odatle se tekuće tumačenje – sudsko, memoarsko, pa i istraživačko – u rata uglavnom bavilo nacionalnim (rato)vođama i njihovim svitama, tajnom i javnom trgovinom narodima, teritorijama i oprostima. Ne izmiču mu ni ideološki, u pesmu i tamjan zaodnuti, kreatori i promoteri etno-verskog nasilja (istrebljenja) (Popov, 2002). Na dohvat su mu ruke i njegovi (para)vojni protagonisti. Dovoljno se već zna o načinima javnog i medijskog uterivanja u naroda u međusobni rat (Tompson, 1995). Potvrđena su i uporedna saznanja o manifestnoj strani i dinamici samoproizvodnje unutrašnjeg rata.

Uprkos svemu tome, čini se da još jedanput treba proveriti pouzdanost raspoloživog znanja o stvarnim uzrocima, suštini, dinamici i posledicama nasilnog razbijanja druge Jugoslavije. Tim pre, jer su primarni izvori još uvek izvan dohvata istraživača.³ Da bude gore, u novonastalim državama danas ne postoji dovoljan, politički i stručni, interes za naučno objašnjenje u rata zasnovano na validnoj empirijskoj građi. Na delu je izgleda hotimični put u zaborav, koji je sazdan na namenski održavnom neznanju ili poluznanju o poslednjoj sekvenci u istorije.

Svedoci smo odatle činjenice da, na primer, u Srbiji umesto rasprave o nedovršenom (zabranjenom) u ratu teče (dnevno)politička i ideološka debata o II svetskom ratu, kojom se žele naknadno izmeniti njegovi rezultati.⁴ Ne čudi onda što je obnovljena potraga za pobednicima u građanskom ratu pri-gotovljenom tokom fašističke okupacije. Danas bi manje obavešten čitalac novije istorije mogao da pomisli da taj rat u Srbiji još nije okončan, te da će ime pobednika tek biti određeno.

Ako je i tačno da istoriju uvek pišu pobednici, nisu od raskida ni oni koji bi voleli da su to bili. Pogotovo ako time žele da opravdaju ili prikriju svoje pređašnje i skorašnje poraze. Odatle tekuće bavljenje partizanima i četnicima u Srbiji ima barem dvostruku namenu. Njime se južnoslovenski ratovi posled-nje generacije žele prikazati kao prirodan i nužan nastavak međusobnog istre-bljenja započetog leta gospodnjeg 1941. Ujedno se pažnja (stručne) javnosti

² Opsade Vukovara i Sarajeva se, odatle, i ne mogu razumeti u vojnim kategorijama

³ Paradoksalno, odatle, zvuči činjenica da državni organi, na primer, Srbije i Crne Gore, odnosno Hrvatske, svakodnevno ustupaju Tribunalu u Hagu, doduše tek pod pritiskom, delove tajnih ratnih arhiva a da o njihovom sadržaju mesna javnost i dalje ništa ne zna

⁴ Iz sličnog su mizanscena, uostalom, i u Hrvatskoj za vreme predsednikovanja Franje Tuđmana izvlačeni dodatni legitimacijski razlozi za rat i nasilje nad svim drugim i drugačijim

želi skrenuti sa tek spoljnom intervencijom zaustavljenih i zabranjenih, ratova na u arhive odavno pohranjeni rat.⁵

Tvrdnjom da su se tek sad stekli dovoljni uslovi za ozbiljno izučavanje prethodnog rata hoće se u stvari izbeći rasprava o ratovima u čijim pogubnim posledicama živimo. Odnosno, rasprava o doprinosu srpskih ratovođa i njihovih sledbenika nasilnom razbijanju druge Jugoslavije. Time se, dabome, želi sprečiti svaki razgovor o temeljnim razlozima najnovijeg, istorijskog ali i civilizacijskog, poraza naroda srpskog. O istom se trošku nadalje hoće da izbegne utvrđivanje i sankcionisanje jedinačne odgovornosti za poslednji ratni sunovrat Srbije i njen povratak na kotu 1804.

Vidljivi delatnici nasilja

Bez većeg je zazora moguće napraviti i dovršiti listu glavnih a javnih delatnika nasilja u yu ratovima. Centralno mesto na njoj, pogotovo u početnoj fazi rata, pripada JNA. Njoj su uz bok tada nastajuće vojske budućih država. Listu dovršavaju brojne paravojne i privatne oružane formacije. Već i površan uvid u lektiru pokazuju da su glavni akteri nasilja u Yu ratu ostali uglavnom na marginama dosadašnjih istraživanja.

Još nisu, na primer, valjano otkriveni i potvrđeni (provereni) bazični razlozi i skriveni tokovi uključenja JNA u rat. Cela je priča o JNA oblikovana oko Slobodana Miloševića, te se u njoj zloupotreba vojske za velikodržavne ciljeve srpskih elita moći koristi kao premisa, ali i kao zaključak.⁶ U tom se postupku prvi (pred)ratni produkt krize – sprega Miloševića i generalskog vrha JNA – onda podastire kao neizbežan i fatalan uzrok rata. Time su iz analize, uz druge, isključeni ostali uterivači yu naroda u međusobni rat, te je njihov doprinos generalskom pristajanju uz Miloševića ostao neprimećen.⁷ Povrh svega, svi su (kvazi)istraživački naponi zastali na kapijama JNA, te smo lišeni ozbiljnih uvida u njenu unutrašnju, predratnu i ratnu, socijalnu i političku dinamiku. Sve to otežava otkrivanje bazičnih razloga za masivno i masovno nasilje (delova) JNA nad svojim dojučerašnjim sugrađanima.

Ne čudi, stoga, da se dejstvo JNA uglavnom pokušava jednoznačno razumeti i tumačiti unutar (za)datog a mesnog – političkog, verskog, nacionalnog – yu-konteksta. Uskraćeni smo, odatle, za prethodne ili završne, a uporedne odgovore na dilemu oko toga da li (ijedna) vojska, pa time i JNA, čak i da hoće, može da spreči, zaustavi, okonča i/ili reši unutrašnji oružani sukob etnoverske provenijencije. A ako može, kako.

⁵ Ilustracija tome je i skorašnja inicijativa Vuka Draškovića i SPO da se pripadnici četničkih (navodno antifašističkih) formacija retroaktivno izjednače u statusnim pravima sa onima iz partizanskih jedinica

⁶ tom iskušenju nije odoleo ni James Gow; uporedi: *Legitimacy and the Military, The Yugoslav Crisis*, St. Martin's Press, New York, 1992.

⁷ za takve se naume uvek pri ruci nađu i dragovoljni strani dodavači sa svojim istraživanjima na zadate rezultate; uporedi primer za to: Sabrina P. Remet, *UNDER THE HOLY LIME TREE: The Inculcation of Neurotic & Psychotic Syndromes as a Serbian Wartime Strategy, 1986-1995*, *Polemos* br. 9-10, Zagreb, 2002, str. 83-97.

Nije zgoreg, zbog toga, dodatno podsetiti na neka bitna svojstva unutrašnjeg (građanskog) rata u multinacionalnoj i multikonfesionalnoj Jugoslaviji. Ovaj je rat nastao pod dugotrajnim dejstvom brojnih i raznovrsnih unutrašnjih, a kumulativnih i situacionih uzroka i povoda promenljive postojanosti i nejednakog ranga (Hadžić, 2003 : 165-187). Na delu su bili potirući politički, ekonomski, državni, teritorijalni i nacionalni ciljevi sukobljenih strana. Odnos između ratnih uzroka i ciljeva je, pri tom, bio višestruko posredovan i podložan modifikacijama, kao i stalnom transferu. Sve se to dešavalo u uslovima nabijenosti ratnog (političkog) polja emocionalno-psihičkim motivima etno-verskog porekla. Odatle su rat i njegovi akteri bili visoko podložni (ideološkoj) instrumentalizaciji i indukciji, kao što su i tekući, ali i krajnji rezultati, bili situaciono uslovljeni. Ne čudi, stoga, da je se yu rat nakon izbijanja počeo samoproizvoditi da bi ubrzo izmakao delotvornoj kontroli svojih glavnih protagonista.

Utoliko smo uvereni da dosadašnja saznanja o yu ratu i ulozi JNA u njemu potvrđuju održivost, a možda najavljuju i širu važnost, nekoliko sumarnih uvida: (1) unutrašnji se etno-verski sukob ne može temeljno i trajno rešiti upotrebom državne sile – vojske; (2) svaka je vojska, zbog inherentnih joj svojstava i ograničenja, načelno neupotrebljiva za rešavanje unutrašnjih sukoba⁸, jer s protokom vremena postiže sve manje rezultate uz rast opsega i intenziteta razaranja rodnog društva; (3) regularna vojska, pri najpovoljnijim okolnostima, jedino možda može da predupredi prerastanje političkog sukoba u njegovu oružanu fazu, ili da eventualno prekine započeti sukob u njegovom početnom stadijumu, i (4) svaki je unutrašnji (građanski), a pogotovo međuetnički rat za bilo koju vojsku nerešiva zagonetka i najveći izazov, u kome se i ona, pre ili kasnije, može (mora?) raspasti po ratom iscrtanim linijama (etničke, verske, ideološke) deobe (sukoba).

Mnogo manje se zna o poreklu i prirodi (para)vojski nastalih u političkom finišu yu krize, iz kojih su kasnije nastale regularne armije novonastajućih država yu porekla.⁹ Od načina na koji se tumači njihov legalitet presudno zavisi i kvalifikovanje yu rata. Pobornici njihove legalnosti sa te osnove ceo rat onda lako tumače kao ničim izazvanu agresiju Srbije i JNA, dok ga njihovi oponenti razumeju kao logičan produkt oružane pobune protiv tada važećeg ustavnog poretka SFRJ, odnosno navodno legitimnog htenja krnjeg predsedništva države i vrha JNA da se on (silom) sačuva. Zadržavanjem rasprave u ravni legaliteta hoće se, u stvari izbeći propitivanje i merenja udela ovih formacija i njihovih političkih očeva u izazivanju i razigravanju yu rata. Nije odatle lako otkriti morfologiju yu ratnog nasilja, te utvrditi ko ga je sve i s kojim ciljevima podsticao i praktikovao. Ne čudi stoga da još nema valjanih uvida u tokove (pred)ratnog i interesnog sprezanja i nacionalističkog monolitizovanja (para)vojnih i političkih elita u državama uspešno izbeglim iz druge

⁸ Evo nekoliko razloga: organizacijsko-formacijski gabariti vojske (sistem-mastodont), visoka zavisnost od borbene tehnike i tehnologije, sadržaj i ciljevi borbene obuke, različito merenje vremena i različito značenje prostora.

⁹ Podsećamo da je vojska Slovenije derivirana iz Teritorijalne odbrane, a vojska Hrvatske iz Zbora narodne garde formiranog u okviru ministarstva za unutrašnje poslove RH.

Jugoslavije. Kao i što se još uvek nedovoljno zna o izvorima, supstanci, te opsegu i dometima njihove pobedničke moći nad svojim zajednicama (vidi, na primer: Žunec, 1998: 143-177).

Nadasve, potpuno su izvan naučne pažnje ostale brojne i raznorodne yu paravojske – privatne i partijske oružane grupe. *Post festum* je relativno lako dokučiti njihovu osnovnu namenu. Prvobitni im je zadatak bio da (ne)doziranom nasiljem u nacionalno mešovitim mikrosredinama ukinu i poslednje izgleda za kompromisno i nenasilno razrešavanje državne i društvene krize Jugoslavije. Te da produkovanim efektima ojačaju proratnu retoriku svojih nacionalnih vođa i presudno potpomognu materijalizaciju njihove strategije nasilnog a ubrzanog stizanja do etnički čiste države. Za tu svrhu one je trebalo da proizvedu dodatne a neoborive razloge za ubrzanje i totalizaciju yu rata. Kao što se zna oba su posla obavile više nego uspešno. Međutim, još uvek se ne zna pouzdano kako su ove formacije nastajale.¹⁰ Na osnovu dostupnih podataka, teško se može razlučiti – proveriti i utvrditi – koje su od njih nastale po nalogu iz centra (vrhovne komande), a koliko njih su proizvod situacionih i mikro ratnih okolnosti, te ličnih i grupnih – revanšistički i/ili pljačkaških – motiva lokalnih ratovođa. Nedostaje nam, stoga, dovoljno pouzdanih saznanja za rekonstrukciju načina i tokova produkcije i orkestracije nasilja između (a) nominalno legalnih vojski i paravojski, te (b) centralnih i lokalnih paravojski. U tom bi postupku, dakako, interesantno bilo otkriti i utvrditi modalitete i sadržaje (ratno-kriminalne) saradnje između neprijateljskih paravojski.

Skriveni delatnici nasilja

Prava se priroda yu ratova, međutim, ne može otkrivati samo oslanjanjem na slutnju ili tvrdnju o ičijem planskom i/ili retorzičnom etnocidu. Još manje se to može osloncem na polovična znanja o njegovim oružanim izvršiocima. Nije od veće pomoći ni, triuzmu bliska, tvrdnja da države uglavnom nastaju ili nestaju ratom, odnosno manje ili više planskim i višim ciljem pravdanim nasiljem. Konsekventno tome, i da su u tom poslu vojske i paravojske glavni i najefikasniji instrumenti.

U ovoj nam se tački, naime, javljaju za razumevanje nasilnog razbijanja Jugoslavije dodatna pitanja. Oko onog glavnog nemamo dileme – yu rat zaista nije bio neizbežan. To, međutim, ne otklanja potrebu da proverimo ko je od rata očekivao i ko je od njega imao najviše koristi. Generalna korist koja je pristigla iz sticanja etnički pročišćene države ne može, dakako, da kompenzira nemerljive gubitke u rat gurnutih, a potom u njega i voljno uključenih mesnih žitelja. Ovom se opštom koristi, štaviše, uvek hoće da prikrije sasvim merljiva i materijalizovana ratna dobit nacionalnih vojno-političkih elita i njihovih ideoloških šaptača.¹¹

¹⁰ Nije nam poznato da je postoji ijedna sistematska studija ovog fenomena. Početni se uvidi mogu steći tek iz sekundarnih izvora – domaćih i stranih medija.

¹¹ Već činjenica da je ogromna većina njihovih pripadnika, barem za sad, izuzeta od svake odgovornosti, odnosno da i dalje uživa ratne tantijeme predstavlja za njih nemerljivu ratnu dobit.

Čini nam se, stoga, da je neophodno prvo dodatno istraživati obrasce nasilja u yu ratovima. Stavimo li na stranu teme i dileme koje pripadaju filozofima, psiholozima, socijalnim psiholozima, antropolozima i kulturolozima nama, uz ostalo, preostaje da se pitamo:

- da li su, a ako jesu, kada i zašto, nacional-republičke (rato)vođe i elite u svoje državoželjne planove ukalkulisale oružano i drugo nasilje
- koliku su, potom, količinu organizovanog nasilja prema spolja i unutra smatrale za sebe – svoju naciju i državu – isplativom, a za druge podnošljivom
- da li su, uz to, zaista verovali da ga, sami ili zajedno sa protivnicima, mogu kontrolisati, dozirati, orkestrirati i ciljno usmeravati
- da li su, zatim, uopšte imali i primisao ili prognozu o svim i krajnjim posledicama navodno ciljnog nasilja, i
- da li su i u kom trenutku – voljno ili nevoljno – izgubili moć kontrole nad nasiljem i njegovim delatnicima. Drugim rečima, možemo li utvrditi da li je i kada ono počelo stihijno da se samoobnavlja i hrani ratom stvorenim a autonomnim razlozima i motivima.

Umesno je, stoga, bez obzira kako yu rat kvalifikujemo – kao agresiju ili legitimnu oružanu odbranu – ponovo se pitati da li je i u kojoj meri rat u Sloveniji bio (prećutno?) dogovoren, a onaj u Hrvatskoj doziran. Odnosno, da li je zbog toga njihov nužni derivat u Bosni i Hercegovini imao neizostavno biti bestijalan (Hadžić, 2003: 132-147).

Nezavisno od odgovora na prethodne dileme, nesporna je i tvrdnja, da je (prividno i na početku) najjači akter svoju strategiju i gradio na sili, odnosno nasilju. Uvereni smo, inače, da je to ujedno bio i glavni hendikep srpskih vojno-političkih elita. Belodano je da je njihova strategija, ako su je uopšte imali, počivala na iluziji o posedovanju dovoljne moći i sile za nametanje rešenja, odnosno za lako i brzo postizanje sopstvenih ciljeva. Ovu su im iluziju zdušno pothranjivali čelni generali JNA, te su za tu svrhu zloupotrebili i svoje potčinjene (uporedi: Jović, 1995; Kadijević, 1993).

Sve to, dakako, zahteva da prethodno proverimo, a ako možemo i izmerimo, da li je i u kojoj meri nasilje nad drugima i drugačijima bilo deo dominante političke kulture u drugoj Jugoslaviji. Odnosno, kako je i zašto lako stvoren predtekst za bezobalno nasilje, te da li je ono (nasilje) svoju početnu i razornu snagu crpelo iz kombinacije instrumentalizovanih istorijskih trauma, ideološkog i političkog sektaštva, masovne i masivne indoktrinacije zasnovane na isključivosti, borbenoj agresivnosti i netolerantnosti.

Držimo, međutim, da se unutrašnja dinamika međusobnog satiranja, uporedo i naknadno legitimisana etno-verskim i istorijskim razlozima, ne može valjano razaznati bez iscrtavanja skrivenog komandnog lanca nasilja. U gruboj modelskoj konstrukciji taj je lanac, čini se, imao tri glavne instance: naredbodavci – moderatori – izvršiooci. Pri tom je ova, subordinacijski ustrojena, trijada nasilja imala svoje replikante na svakom sledećem, a nižem hijerarhijskom nivou.

Ako za ove teze postoji i minimum početnih dokaza, potraga nas za odgovorima nužno vodi do skrivenih planera i moderatora nasilja. To, dakako,

ako se složimo da su JNA i ostale vojske, a pogotovo paravojske prevashodno bile neposredni, mada voljni, izvršioci nasilja. Uz rizik da skliznemo u teoriju zavere, uvereni smo da su rečeni planeri i moderatori bili smešteni u tajnim – vojnim i civilnim – službama bezbednosti. U prilog tome, navodimo tri početna a zbirna argumenta.

Prvi: ove su službe još u drugoj Jugoslaviji stekle dovoljnu moć i znanje za nasilno “upravljanje krizom”.¹² Volje im, dakako, nikad nije manjkalo, kao što im skrupula i morala nije prelivalo. One ne samo da su delovale u okviru svih institucija sistema, već su bile premrežile i čitavo društvo, te im nije mogao izmaći ili promaći ijedan akter ili događaj (Žunec, Domišljanović 2000: 41-49). U partijskoj su državi Službe, uz ostalo, bile glavni selektor i kreator personalne mape vlasti i overilac podobnosti njihovih nosilaca.¹³ Istovremeno, one su bile centralna kadrovska baza za obnovu starih ili proizvodnju novih – partijskih i vojnih – elita. Zahvaljujući svemu tome, ove su službe svoje znanje na kraju upotrebile za ratne svrhe, te ga time materijalizovale i dodatno kapitalizovale.

Drugi: ove su službe jedine nedirnute preživlele u ratove.¹⁴ Države naslednice se do sad jedino nisu, bar ne javno, sporile oko deobe tajnih službi, njihovih mreža i arhiva. Kao što se i većina njihovih pripadnika, uostalom, spremno i na vreme stavila u službu novih političkih gospodara. Danas ih na okupu i u sigurnosti drži moć znanja, odnosno strah od njega, o načinima uvođenja Yu naroda u rat. Gospodare i čuvare od javnosti dodatno štiti monopol znanja o saradničkoj prošlosti dovoljnog (nedostupnog) broja bivših i sadašnjih sugrađana.

Treći: skriveno uredovanje ratovima ovim je službama i/ili njihovim preimenovanim naslednicama višestruko uvećalo moć nad rodnim društvom i državom, te one danas čine tvrdo jezgro otpora izvođenju i sankcionisanju u ratnog salda (Milosavljević, 2004 : 84–93). Utoliko i tekući, doduše već zaboravljeni, zahtevi za lustracijom zbog (političkog) kršenja ljudskih prava jesu tek surogat namirivanja pravde. Ne čudi onda što su skriveni moderatori nasilja i rata bili i ostali glavna prepreka prodemokratskoj reformi svojih društava. Zorno je da bez njihovog demontiranja nije moguć neopoziv izlazak iz rata i autoritarnog poretka, još uvek skrivenog iza pseudo višepartizma i fasadnog parlamentarizma.

Dodajmo prethodnim još jedan razlog za istraživanje ratne uloge tajnoslužbujućih moderatora nasilja. Njihovo ustrojstvo, kao i količina posedujuće i ratom uvećane moći, opravdava pretpostavku da su one, uz sve osta-

¹² Za tu je svrhu bila smišljena tzv. strategija specijalnog rata, koja je imala naglasak na tzv. unutrašnjim neprijateljima; uporedi: Specijalni rat, GŠ JNA, 1981.

¹³ To ilustruje i saznanje da su, na primer, dva najuticajnija političara u Sloveniji, posebno u njenom hodu ka nezavisnosti ali i posle toga, Stane Dolanc i Milan Kučan u politiku pristigla iz službi državne bezbednosti.

¹⁴ Ne čudi stoga da u jednoj od scijentizovanih verzija (A. Savić, M. Delić, M. Bajagić, Bezbednost sveta od tajnosti do javnosti, Institut bezbednosti, Viša škola unutrašnjih poslova, Policijska akademija, Beograd, 2002) o tajnim službama nema ni reči o delovanju SDB Srbije u Yu ratovima i nakon njih (uporedi: 535-543).

lo, i jedini posednici pouzdanog znanja o skrivenim tokovima pripreme, vođenja i dovršenja ratova. Pretpostavljamo, isto tako, da se u njihovom posedu nalaze i nužni dokazi o nastanku, poreklu i upotrebi brojnih paravojnih i privatnih vojski.¹⁵ Razumnom se čini i pretpostavka da su one presudno podsticale, kontrolisale i usmeravale kriminalizaciju rata, kao i da su bile ključni posrednici u ratnom sprezanju političkih, vojnih i policijskih elita, te privode-nju im sloja ratnih profitera.¹⁶

Opravdano je stoga preispitati stvarni sadržaj i opseg moći, tokom ratova stolujućih, nacionalnih vođa i njihovih javnih doglavnika. Nema, naime, sumnje da su tajne službe sve vreme nominalno i/ili faktički bile potčinjene lokalnim ratovođama. Nesporno je, verovatno, i to da su ih rečene vođe javno i tajno koristile za svoje (državne i/ili privatne – partijske) svrhe. Ne treba sumnjati ni u njihovu intimnu uverenost da su im službe (bile) lojalne, te da imaju punu kontrolu nad njima. Bilo bi, međutim, posebno za naš predmet, potrebno pažljivo istražiti da li je neko nekoga u toj sprezi, a ako jeste, kako i zašto (zlo)upotrebljavao. Za tu svrhu nudimo na uvid jedan mogući, a kružni tok moći i volje za nasiljem u tom skrivenom krugu.

Pokazuje se da je srednja pozicija tajnih službi kao moderatora nasilja istovremeno bila i središna, te medijatorska i štabska. Moderatoru su bili centralni relej preko koga su (poželjne, obrađene, usmerene) informacije prosleđivane u oba pravca: odozdo prema gore – iz društva, preko izvršilaca do naredbodavca, i povratno od naredbodavca do združenih i jedinačnih izvršilaca nasilja.

U oba smera moderatoru su imali ili su mogli da imaju presudnu ulogu: oni su određivali koje će informacije i u kom obliku stići do naredbodavca. Moderatoru su, isto tako, makar i posredno, bili uključeni u izradu planova (ne)borbenih dejstva i predlog vojnih i ostalih mera. Drugim rečima planiranje, doziranje i usmeravanje nasilja je, u krajnjoj instanci, bilo u njihovoj nadležnosti. To, dakako, nije sprečavalo niže komandne i izvršilačke instance da daju svoj kreativan doprinos konkretnim aktima nasilja. Da bude gore, moderatoru su vazda bili posrednici, pa su mogli i da (pre)oblikuju početne naloge naredbodavca. Povrh svega, oni su ujedno bili glavni, istina nezvanični, verifikatori i kontrolori efikasnosti, a time i ideološke (patriotske) podobnosti i revnosti krajnjih izvršilaca. To im je omogućavalo da svoje, ali i tuđe potčinjene po potrebi podstaknu ili čak i prinude na nasilje.

Ako je tome tako, sledi i potraga za odgovorima na još neka važna pitanja. Otvorenim, dakle, ostaje pitanje ko je koga u u predvečerje yu ratu našao i izabrao – vođe (komunističke) moderatore, ili su moderatoru bitno doprineli

¹⁵ Dirljiva je utoliko slika koju Zoran Mijatović (Opelo za državnu tajnu, ITP "Pharos" d.o.o., 2004), bivši zamenik šefa SDB Srbije, nudi idealizovanu sliku o ovoj službi i njenim čelnicima – Jovici Stanišiću i Franku Simatoviću, za koje se inače vezuje nastanak jedinice "crvenih beretki" (JSO). Sudeći po tvrdnjama autora moglo bi se pomisliti da su narečeni, kao i cela služba, sve vreme bili samo vrsni profesionalci i vesnici današnjeg htenja da se ona stavi pod demokratsku civilnu kontrolu (264-275).

¹⁶ Nove je javne dokaze u prilog tome ponudio autor TV emisije "Insajder", RTV B92, I deo, 15. novembar 2004. g.

izboru, sebi poželjnih, gospodara. Uz to ide i niz ništa lakših pitanja: ko je kome, kako i zašto pred yu rat i u njegovom toku indukovao i obnavljao potrebu za nasiljem.

Eventualno istraživanje uloge i moći moderatora nasilja bi nalagalo da se prethodno, bar obrisno, iscrta socijalni, profesionalni i ideološki profil ondašnjih i sadašnjih tajnih službi na prostoru bivše Jugoslavije. U tom bi sklopu bilo korisno utvrditi, uz ostalo, iz kojih se društvenih slojeva i grupa i na koji način regrutuju pripadnici ovih službi. Ujedno, da li je uloga glavnog a skrivenog ideološkog žreca ove službe imunizovala od ideologije, odnosno učinila ih prijemčivim za sve ideologije, te time i podobnim za sve režime i poretke. Shodno tome, i da li ih je i u kojoj meri neomeđena, a izvansistemska moć činila prijemčivim za orkestriranje nasilja.

Produžena egzistencija moderatora

Odgonetanje ratne uloge i opsega moći moderatora nasilja uveliko nadilazi zahteve za prikupljanjem valjane faktografije kao uvoda u naučno odživu interpretaciju yu rata. Reč je, pre svega, o potrebi da se, osloncem na ta saznanja, prvo otkrije šta se dogodilo sa lokalnim tajnim službama nakon završetka yu rata. Ta je potreba sadržana u ključnoj dilemi postkonfliktnih i postautoritarnih država yu porekla, koja glasi: da li je moguć stvarni demokratski preobražaj bez izvođenja i sankcionisanja učinka svih aktera rata i nasilja, a posebno nasleđenih i preuzetih tajnih službi. Uz to, i da li u tom poduhvatu zatečene službe bezbednosti mogu biti pouzdan oslonac novim vlastima. To, dakako, zahteva da prvo budu utvrđeni izvori, sadržaji i opseg njihove tekuće moći. Tek potom ima smisla pitati se da li i kako mogu biti dokinuti izvori obnove i/ili jačanja njihove skrivene moći nad matičnim društvom. Sve to, dakako, zahteva da se ujedno proveriti da li nove elite vlasti imaju dovoljno interesa, volje, znanja i hrabrosti da radikalno reformišu ove službe i privedu ih stvarnim potrebama građana (društva) i uzusima demokratskog poretka.¹⁷ Ako, pak, izostane radikalna reforma ovih službi, kao što je to slučaj u Srbiji (ali i Crnoj Gori), sledi nimalo laka potraga za stvarnim uzrocima toga.¹⁸

Odnos nasleđenih službi bezbednosti i postoktobarskih elita vlasti u Srbiji je najblaže rečeno neproziran. I to uprkos svakodnevnom bombardovanju mesnih građana i javnosti raznovrsnim aferama iz ove sfera, a u izvedbi tabloidne štampe. Za početak je, ipak, moguće notirati nekoliko nesumnjivih činjenica. Vojne su i civilne službe bezbednosti 5. oktobra 2000. godine odustale od nasilne odbrane režima Slobodana Miloševića.¹⁹ O stvarnim se

¹⁷ Da je reč o složenom i višestruko rizičnom poduhvatu govore i iskustva uglavnom uspešnih tranzicijskih zemalja, kristalizovana povodom dilema i sporova oko otvaranja tajnih dosijea komunističkih službi bezbednosti; šire: Andraž Zidar, Lustracija, kao i dodatak I (Marko Mićanović, str. 222-238), Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2001.

¹⁸ O slučaju "Hrvatska", šire vidi u: Ozren Žunec, Darko Domišljanović, Obaveštajno sigurnosne službe Republike Hrvatske, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2000.

¹⁹ Početni se uvid u događanja iza scene, na primer, u vrhu vojske može steći iz: Vladan Vlajković, Vojna tajna, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2004.

razlozima i motivima njihovog voljnog (mirnog) prepotčinjavanja novim vlastima još uvek može samo da nagađa.²⁰ Nove su vlasti, uprkos svojim prethodnim najavama, spremno prihvatile novu lojalnost centralnih podanika starog režima. Štaviše, poverovale su izgleda da su tim aktom nepovratno stekle i kontrolu nad ovim službama. Istog su trenutka, njeni čelnici počeli da ih upotrebljavaju za svoje partijske i/ili lične potrebe. Izostala je, odatle, čak i smena prvog kadrovskog ešalona, ne samo u tajnim službama već i u vojsci i policiji (Hadžić, 2004: 65-89). Potom su umesto radikalne reforme usledila preimenovanja i reorganizacije ovih službi (Milosavljević, op. izvor). Istini za volju, započeto je instaliranje mehanizama i procedura za parlamentarni i javni nadzor nad tajnim službama u SCG i Srbiji.²¹ Vidno je, međutim, prvo da je ratni prtljag ovih službi ostao nerazdružen. Potom, da nema valjanih dokaza da aktuelne vlasti imaju delatnu kontrolu nad njima. Štaviše, osnovano se sumnja da su, mada još neidentifikovani, delovi i/ili pripadnici ovih službi akteri i tvorci brojnih vojno-polijski afera, sa primesama kriminaliteta. Ova je serija, na žalost, vrhunila ubistvom predsednika Vlade Srbije, Zorana Đinđića 12. marta 2003. godine.

Ovi se incidenti odatle mogu razumeti i kao (opasan) znak – manje ili više udruženog i/ili koordiniranog – otpora ratom kriminalizovanih slojeva ili delova (para)oružanih snaga reformi društva i sektora bezbednosti. Tim više, što je pri zatečenim pretpostavkama nemoguće pouzdano utvrditi da li su, u kojoj meri i na koji način u sve to upleteni ratni moderatori nasilja, tj, sada preimenovane službe bezbednosti.²² Ako jesu, onda je to verovatno motivisano njihovim htenjem, ali i htenjem njihovih političkih zaštitnika, da izbegnu svako (političko, moralno, sudsko) sankcionisanje prethodnog im ratnog učinka.

Međutim, zbog odložene reforme i nedovršene demontaže starog režima u Srbiji je produžena i otežana konsolidacija (normalizacija) društva, te se pojavio i počeo da buja čitav niz novih (modifikovanih starih) unutrašnjih izazova, rizika i pretnji bezbednosti građana, društva i države. Tim lakše, što je sve izvesnije da vlasti proistekle iz DOS nisu stekle dovoljnu moć za reformsku modernizaciju Srbije. Ali je (moć) očigledno imaju u dovoljnoj količini da mogu da blokiraju i odlože korenite promene, te sve češće nedostaje dokaza da one to stvarno žele i hoće da urade. One su, pored ostalog, izbegle da izmere i javnosti predoče ekonomsku, političku, razornu i ubilačku moć ratnog i kriminalnog lobija u Srbiji. Odatle je izostao i radikalno – politički i vrednosni – raskid sa sopstvenim ratnim i autoritarnim nasleđem. Zahvaljujući tome, opstaje, a ne retko se i povećava, nesklad između verbalne i delatne

²⁰ Brzopisajući novinari su već novembra lansirali priču o presudnom doprinosu službi, odnosno njihovih jedinica (JSO) mirnom raspletu masovne pobune građana (Bujošević, Radovanović, 5. Oktobar, dvadeset četiri sata prevrata, Medija centar, Beograd, 2000, posebno str. 47-50, 85-89 i 195-198). Istini za volju, tu su priču kasnije javno varirali i lideri DOS

²¹ Više podataka o tome na: www.ccmr-bg.org

²² Nameće se utisak da su jezgra ovih službi uvećala svoje sposobnosti apsorbovanja i mimikrijske upotrebe demokratskih fraza, te da za svaku novu garnituru vlasti imaju spreman svoj reformski tim, koji fingiranjem lojalnosti i reformske opredeljenosti treba da sačuva supstanciju (moći) Službe

rešenosti vladajućih elita da preobrazu Srbiju i reformišu sektor bezbednosti, odnosno ratom oblikovane oružane snage. Ne čudi, stoga, njihovo htenje da uđu u NATO i EU ali bez ispunjavanja ključnih preduslova za to (saradnja sa Tribunalom u Hagu). U istom maniru se onda i tekuća reorganizacija oružanih snaga prikazuje kao njihova radikalna reforma. Pada, pri tom, u oči da uopšte nema naznaka da će pre toga biti pouzdano utvrđeno šta se u međuvremenu dogodilo sa brojnim paramilitarnim formacijama nastalim tokom yu-ratova – da li one razoružane ili on kraj scene čekaju u pripravnosti.

Opravdano je, stoga, preliminarno ustvrditi da je (pro)demokratski preobražaj društva u Srbiji suočen sa novim i dodatnim bezbednosnim izazovima, rizicima i pretnjama. Dodajmo tome i pretpostavku po kojoj najveći broj rečenih izazova, rizika i pretnji pristiže iz mesnog sektora bezbednosti i nasleđenih (ratnih) oružanih snaga. Utoliko primer Srbije dokazuje potrebu posebnog istraživanja porekla, prirode, uzroka nastanka, sadržaja i formi ispoljavanja unutrašnjih bezbednosnih izazova, rizika i pretnji (pro)demokratskom preobražaju postkonfliktnog i postautoritarnog društva. Za tu je svrhu ujedno nepohodno identifikovati njihove nosioce, te metode i sredstva kojima oni raspoložu. Na toj bi, pak, osnovi bilo moguće prognozirati smer, intenzitet i raspon (ne)predvidljivih bezbednosnih posledica. Reč je, dakle, o potrebi da se utvrde unutrašnje kritične tačke bezbednosti u Srbiji (SCG), a u cilju dodatnog propitivanja valjanosti raspoloživih strategija reforme društva i sektora bezbednosti, te notiranju razloga za njihovu optimalizaciju i dalji razvoj.

Tek bi dobijeni empirijski nalazi i generalizovani uvidi dozvolili dodatnu diskusiju centralnih nepoznanica reforme društva i sektora bezbednosti u Srbiji:

- Utvrđivanje opsega i stepena povezanosti, te zavisnosti između reforme društva i reforme sektora bezbednosti (oružanih snaga, a posebno tajnih službi). Trebalo bi, dakle, ponovo proveriti da li je izvodljivo reformisati prvo jedno (društvo) pa drugo (sektor bezbednosti) ili je nužan, ako je moguć, njihov simultani preobražaj.
- Utvrđivanje da li su i u kojoj meri zastoji i tegobe u reformi društva i sektora bezbednosti uzrokovani nastankom i (re)generisanjem unutrašnjih bezbednosnih izazova, rizika i pretnji.
- Utvrđivanje da li su i u kojoj meri predmetni izazovi, rizici i pretnje samo višestruko posredovani oblici sintetizacije i kristalizacije nasleđenih i novonastalih protivrečnosti i sukoba interesa, te krajnji proizvod, od elita pothranjivane, većinske nespemnosti građana da plate – ekonomsku, socijalnu, političku – cenu željenog (pro)demokratskog preobražaja.
- Utvrđivanje da li, kada, kako i zašto eventualni rast unutrašnjih bezbednosnih izazova, rizika i pretnji može prekinuti začete (pro)demokratske promene²³, te da li taj rast nužno vodi retrogradnoj involuciji postkonfliktnog i postautoritarnog društva, i

²³ Dokaz za to je bila javna pobuna i demonstracija sile Jedinice za specijalne operacije

- Utvrđivanje da li i u kojoj meri eventualna involucija može uvećati bezbednosne izazove, rizike i pretnje ne samo za građane Srbije već i za njihove prve susede – region Zapadnog Balkana (SEE), a posredno i za evroatlantsku zajednicu.

Do valjanih se odgovora, dakako, jedino može doći obuhvatnom analizom rečenih izazova, rizika i pretnji u kontekstu tegobne normalizacije i stabilizacije postkonfliktnog i postautoritarnog društva Srbije i Crne Gore.

Literatura

- Hadžić, Miroslav (2003), *The Yugoslav People's Agony*, Ashgate
- Hadžić, Miroslav (2004), *Potruga za bezbednošću – slučaj Srbija*, Dangraf, Beograd
- Jović, Borisav (1995), *Poslednji dani SFRJ*, Politika, Beograd
- Kadijević, Veljko (1993), *Moje viđenje raspada*, Politika, Beograd
- Milosavljević, Bogoljub (2004), *Reforma policije i službi bezbednosti u Srbiji i Crnoj Gori*, u: *Smisao reforme sektora bezbednosti*, CCVO, Beograd
- Popov, Nebojša (ed) (2002), *Srpska strana rata*, tom I i II, Samizdat B92, Beograd
- Tompson, Mark (1995), *Proizvodnja rata*, Medija centar – Radio B92, Beograd
- Žunec, Ozren, Domišljanović Darko (2000), *Obaveštajno sigurnosne službe Republike Hrvatske*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
- Žunec, Ozren (1998), *Rat i društvo*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb

Vlasta Jalušić*

ROD I VIKTIMIZACIJA NACIJE □ predratni i posleratni diskurs identiteta

Uvod

Često se u vezi sa situacijom u bivšoj Jugoslaviji postavljaju pitanja zašto je toliko teško obezbediti mir i stabilnost, zbog čega te zemlje imaju tako slabu demokratiju i otkud u njima još uvek postoji toliko mržnje i tako visok stepen nacionalnih emocija i nasilja. Da li je to zato što ratni zločini još nisu kažnjeni, zato što nije došlo do pomirenja ili zato što još uvek postoji suviše otvorenih rana. Uz prethodna ide još jedno dodatno pitanje o tome kako je bilo moguće da ljudi pokleknu pred agresivnim nacionalizmom. Ovo pitanje u velikoj meri zavodi na pogrešan put, jer nisu postojali “agresivni” nacionalizmi kao dati identiteti, kojima bi ljudi mogli da “podlegnu”. Umesto toga trebalo bi da pitamo zašto su preovladala nasilna rešenja i zašto su ona postala prihvatljiva, te kako je nasilje kolektivizirano. Mislimo da su neki važni elementi kolektivnih nasilnih identiteta počeli da se razvijaju u toku dugog procesa konstruisanja onoga što možemo nazvati identitetom žrtve u bivšoj Jugoslaviji. Taj se identitet žrtve zasniva na intenzivnoj seksualizaciji, genderizaciji i (re)konstrukciji sopstva kroz Drugog, kao i na stvaranju mitova, mitskim re/interpretacijama i rastu uverenja u kreativnost nasilja i impotenciju mirnih puteva¹ za rešavanje sukoba koji su intenzivirani posle Titove smrti. Tada je svaka etnička grupa počela da veruje – i veruje još uvek – “da je najveća žrtva komunističkog sistema i da je rivalska grupa upravo dobitnik” (Puhovski, 2000: 42), te se nacionalni identitet konstruisao kao viktimizirani identitet, i to i danas traje.

Niz jugoslovenskih i ostalih autora pominje i analizira proces viktimizacije pre i tokom rata u bivšoj Jugoslaviji.² Mnogi od njih posvetili su posebnu pažnju pitanjima seksualizacije, žena, nasilja i silovanja. Međutim, tek nekolicina njih povezuju te analize viktimizacije naroda/etniciteta sa pitanjem kako su se viktimizacija, silovanje, nacionalni i rodni identiteti uzajam-

* Mirovni institut, Ljubljana.

¹ Na primer, ponavljanje poznate izreke da Srbi “gube u miru, a pobeđuju u ratu”.

² Vidi: Puhovski 2000, Papić 1996, Nikolić-Ristanović 1996, 2000, Milić 1993, Žarkov 2000, Blagojević, 2000: 235, Zakošek 2000: 113, Popov 2000: 11, Marković 2000, Kašić 2000, Spasić 2000, Mertus 1999a, i Wilmer 2002.

no povezivali sa eskalacijom konflikta i kakve je to imalo posledice na posleratni politički razvoj. Oni su ili analizirali viktimizaciju bez uzimanju u obzir roda (Puhovski, Zakošek, Blagojević, Mertus 1999a) ili su pisali o rodnim posledicama bez ukazivanja na opšte političke ishode i procese (Kašić, Žarkov, Spasić). U feminističkoj analizi postoje još uvek dve glavne linije tumačenja. Obe smatraju da je pitanje silovanja povezano sa viktimizacijom. Međutim, oni to ne povezuju sa poreklom rata.³ Umesto toga, gledaju na silovanje kao na nešto što uglavnom funkcioniše u ratu. Drugi pristupi polaze od toga da su žene silovane u svim ratovima ili ukazuju na problem "politizacije silovanja" radi ratne propagande. Neki, pak, podvlače specifičnost/novitet situacije nastale u ratu u Bosni, gde je "strategija silovanja" očigledno bila korišćena kao instrument rata, naročito protiv muslimanki/muslimanskog stanovništva.⁴ Skjelsbaek rezimira četiri cilja silovanja u ratovima (Skjelsbaek 2000): prvi, kao sastavni deo ratovanja, element muške komunikacije (simbolično ponižavanje neprijatelja); drugi, kao način reafirmisanja muškosti; treći, kao način uništavanja kulture oponenta i četvrti, kao rezultat mržnje žena⁵. Međutim, postoje dodatni aspekti koje treba analizirati, a posebno vezu silovanja sa ideologijama rata i pripremama za rat, kao i angažovanje pojedinaca da se uključe u rat i učestvuju u poništavanju Drugog. Izgleda da bi ovi aspekti mogli da pokažu mnogo veću podelu između polova u smislu kulturne konstrukcije i ponašanja konkretnih muškaraca i žena u konfliktnim situacijama, nego što se obično pretpostavlja.

Okrivljavanje i viktimizacija

U sledećem odeljku ćemo naznačiti četiri rodna procesa, koja su, po našem mišljenju, imala centralni značaj za razvoj događaja u bivšoj Jugoslaviji, te su promovisali, legitimizirali i olakšali rat. Štaviše, doprineli su stvaranju nesigurne strukture moći, izgradnji isključive homogenosti umesto kohezije i održavanju problematične legitimnosti i "stabilnosti" novih političkih jedinica u regionu. Glavne rodne komponente u tim procesima bile su:

- a) samoviktimizacija etniciteta/nacije putem rodnih nacional-fašističkih napisa o silovanju, čime je stvaran predratni diskurs koji lako mobilise stanovništvo;

³ Osim citiranjem, kao na primer, Braunmiller (Brownmiller) koji kaže da "je silovanje bilo izuzetno efikasno propagandno sredstvo, efikasnije nego originalni nemački teror. Pomoglo je da se postave emocionalni temelji, koji su nas odveli u rat" (Brownmiller, 1975: 44, Nikolić-Ristanović 2000: 155)

⁴ Takve su razlike između Nikolić-Ristanović 1995, 2000 i Kesić 2000, s jedne strane, i Magaša 1999, s druge.

⁵ Zasniva se na kategorizaciji Rut Sajferd (Seifert, 1999). Neki drugi pominju silovanje kao sredstvo "terorisanja civilnog stanovništva i podsticanja stanovništva da napušta domove i sela, ponižavanja vojske suprotne strane pokazivanjem da kontrolišu 'njihove' žene i 'podsticaj' za vojnike i navođenje na hrabrost na bojnopolju" (Goldstein & Tierney 1998: 5).

- b) pokušaj anuliranja i diskreditovanja pluralizma koji je bio udružen sa aktuelnim poništavanjem Drugog (putem etničkog čišćenja i silovanja);
- c) fasciniranost nasiljem koja je, takođe, korišćena kao izvor legitimiziranja u novim političkim jedinicama;
- d) proizvodnja “organizovane nevinosti, što je upotrebljavano kao strategija protiv inkluzivnog ili postetničkog državljanstva sa dugotrajnim efektom na novoizgrađene identitete.

Ovi procesi i diskursi – koji će biti detaljnije razmotreni u nastavku – nadživeli su rat i transformisani su i pretočeni u posleratna društva. Oni traju još i danas i održavaju stara osećanja, mitove i fantazije u novoformiranim političkim telima. Ostaju i dalje pokretačka snaga etničkih i rasističkih grupacija u nekim segmentima civilnog društva, utičući tako i na diskurs o evropskoj integraciji, kao i na stavove o globalizaciji.⁶ Sve četiri strategije koriste međusobnu povezanost nacionalizma, etniciteta, rasizma, rodne politike i politike tela.

*Politika istine: kolektivna viktimizacija,
seksualizacija, genderizacija*

Diskursi viktimizacije u predratnoj Jugoslaviji drastično su stimulisali stvaranje etničkih sukoba i znatno doprineli raznim izuzetno nasilnim “rešenjima”. Ti procesi kulminirali su u realnom nadmetanju raznih etničkih grupa oko toga ko će steći status žrtve i ko će postati veća žrtva.⁷ Ova strategija nije nova “izmišljotina” Evrope. Još je u Nemačkoj 1930-ih Hitlerov pristup “Nemačkoj patnji” posle Velikog rata bio ključno sredstvo u formiranju kolektivnog identiteta žrtve. Diskursi žrtava i fotografije bili su/jesu centralna preokupacija nacionalnog identiteta u Poljskoj, Rusiji, Rumuniji i drugde.

Diskursi žrtava su rodno obeleženi. U slučaju mnogih istočnoevropskih socijalističkih i postsocijalističkih zemalja (kao što je Verdery detaljno pokazao u slučaju Rumunije), može se govoriti o genderizaciji teritorijalnih granica, po kojoj te granice postaju “kao koža ženskog tela, definisana a ipak povrediva, kojoj je potrebna oružana odbrana, koju naravno obezbeđuju muški vojnici” (Verdery 1996: 78). Ista tradicija prisutna je i kod južnoslovenskih naroda, te je postala deo diskursa viktimizacije. Posle Titove smrti u Jugoslaviji je jedan od karakterističnih rodnih diskursa bila tema demografskih politika. Njima su se obimno bavili u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji. Centralno pitanje u ovim debatama bio je “biološki” opstanak, pre svega Srba i Slovenaca, a zatim i svih ostalih južnoslovenskih naroda. U medijima su odzvanjale sledeće parole: “Dvoje

⁶ U vezi sa rasističkim civilnim društvima vidi: Alexander 1992. Boris Buden je pisao o dvosmislenom stavu (hrvatskih) političara prema Evropi (Buden 2000). U Sloveniji, te stavove su analizirali Jalušič 2001, Kuzmanić 1999. i Močnik 2002.

⁷ Za pojedinosti vidi: Puhovski 2000 i takođe Blagojević 2000: 235f, Zakošek 2000: 113, Popov 2000: 11.

dece nije dovoljno”; “Planiranje porodice”; “Šta ćemo sa opstankom?”; “Visoka stopa rađanja među Albancima”; “Stopa rađanja na Kosovu kao rekord i tabu tema”; “Demografska bomba na Kosovu” i tako dalje.⁸ Visoka stopa rađanja Albanaca u Autonomnoj pokrajini Kosovo stopila se sa tzv. “ženskim pitanjem”. Po rečima jednog slovenačkog demografa, Albanci su koristili svoje žene kao “mašine za rađanje”, jačajući tako strategiju “albanskih separatista” na Kosovu svesnom pronatalitetskom i separatističkom politikom (vidi takođe: Drezgić, 2000: 217-8). Metafore, kao što su “bela kuga” za manje plodne (slovenske) etnicitete i “demografska eksplozija” za Albance, istovremeno su korišćene sa jasnom rasističkom aluzijom na divlju i nenormalnu albansku seksualnost, kako mušku, tako i žensku.⁹

Gotovo istovremeno, u medijima je počela politizacija pitanja silovanja (uglavnom debata o navodnim pokušajima separatističkih silovanja) na Kosovu.¹⁰ Značajno je reći da silovanje u tim diskursima nije razmatrano kao pravni ili kriminološki problem, već kao delo počinjeno iz separatističkih ili nacionalističkih motiva i želje da bude stvorena Velika Albanija. Uprkos tome što nije bilo nijednog dokazanog slučaja međuetničkog silovanja i što je na Kosovu u odnosu na Jugoslaviju¹¹ bila najniža stopa silovanja, javno mnjenje u Srbiji smatralo je da albanski separatisti ne ostvaruju ciljeve samo prisilnim iseljavanjem Srba sa Kosova, već i zverstvima kao što su “silovanje Srпкиnja, ubistva, pljačke, sknavljenje srpskih grobova...” (Pešić 1996: 33)¹². Tako je tema silovanja, nizom

⁸ To su brojni naslovi u slovenačkim medijima sredinom osamdesetih. O srpskom “demografskom nacionalizmu” vidi: Drezgić 2000, a o hrvatskom vidi: Pavlović 1999.

⁹ Pitanje seksualnosti je jedno od najvažnijih u rasističkim predstavama. Rasističke ideologije i pokreti zaista problematizuju “seksualnost Drugog” i njene pretpostavljene opasnosti širom (Zapadne i Istočne) Evrope. Paralelni zapadni primer je Le Front National u Francuskoj koji, ukazuje na “problematičnu arapsku” seksualnost, smatrajući je animalističkom, nasilnom i radikalno “drugacijom” u odnosu na francusku civilizaciju. Arapi se smatraju silovateljima, koji prete domaćim ženama. U međuvremenu, stereotip o ženi Severne Afrike je da je ona pasivni subjekt koji “rađa kao životinja”. Istovremeno u rasističkoj predstavi, one su izvor fascinacije i egzotičnosti (vidi: Evans 1996: 51, 35).

¹⁰ To je, u stvari, bila kvazipolitika, jer je to bilo pitanje masovne mobilizacije, a ne političko pitanje u smislu politizovanja silovanja kao rodno određenog problema. (Mertus 1999a).

¹¹ Moja analiza statističkih podataka i intervju pokazuje da na Kosovu, od 1987. godine pa nadalje, nije bilo etničkih silovanja. Vidi: Jalušič-Kuzmanić 1988. Isti stav izrazila je Vesna Pešić u svojoj analizi o razlozima rata u bivšoj Jugoslaviji. Ona kaže da ih nije bilo iako zvanični podaci govore o nekim minornim slučajevima – od 134 saopštena silovanja, u periodu 1981 – 1987. godine, 17 su navodno izvršili Albanci nad ženama srpsko/crnogorske nacionalnosti. (vidi: Jalušič-Kuzmanić 1988. i Pešić; 1996: 60)

¹² Pešić podvlači da je bilo “i drugih razloga za srpsko iseljavanje” iz Autonomne pokrajine Kosovo (isto). Međutim, “svako ko se usudio da pomene te druge razloge (ekonomske, prosvetne, zapošljavanje), naročito ako je dolazio iz neke druge jugoslovenske republike, bio je bespoštedno napadnut i proglašavan srpskim neprijateljem (isto)... Represija nad albanskim pobunjenicima (demonstrantima), vojna okupacija Kosova i prisustvo stotina Albanaca u zatvorima, nisu uspjeli da promene procenu da je na Kosovu prisutna neverovatna etnička pretinja” (isto).

inverzija, postala deo nacionalne/interetničke predstave, kako u medijima, tako i na političkom i zakonskom nivou (uključujući Krivični zakon).¹³

Razmatrajući silovanje uopšte, dolazimo do toga da po pravilu nema poređenja sa drugim slučajevima u momentu gde normalna procedura nije samo identifikacija motiva silovatelja, već i njegove žrtve. Obično u medijskom diskursu postoji interesovanje i za ponašanje žrtve kao i počinioca, što bez odstupanja daje dve vrste žrtava silovanja: nevine žrtve (pod pretpostavkom da nisu promiskuitetne, da su suviše stare, neatraktivne ili suviše mlade) i krive žrtve (prostitutke, “lake” žene, “odevene provokativno”, neudate i tako dalje). Zbog toga se i o silovatelju, takođe, mogu steći dve predstave: predstava o zveri koja napada nevine žrtve ili predstava o pravednom osvetniku koji kažnjava “kurve”. U okviru pravnog diskursa, silovatelj je definisan kao čovek koji pogrešno prepoznaje specifične pojedince nad kojima može da vrši seksualnu nameru.¹⁴ U mnogim zemljama se silovanje supruge ili žene “nižeg” morala još uvek tradicionalno ne smatra silovanjem (u svim krivičnim zakonicima u bivšoj Jugoslaviji – osim u Sloveniji – silovanje u braku ne smatra se krivičnim delom). Paradoksalno, diskurs o nacionalističko-separatističkim silovanjima na Kosovu deseksualizuje navodnog počinioca – Albanca. Logika je sledeća: žrtva silovanja, pre svega, više nije žena pojedinac (sa ženskim atributima) već žena određene nacionalnosti (obično srpske ili crnogorske), tj. nacionalna žena. Tako je njena ženstvenost podređena nacionalnosti. Njega vide kao silovatelja iz drugih, a ne iz seksualnih motiva (čime se njegova seksualnost dovodi u pitanje). Nju vide kao nevinu, ako ne i kao herojsku žrtvu. Ovakvim inverzijama silovanje postaje glavni označitelj međuetničkog (ako ne i međurodnog) nasilja, te se preko toga etnicitetima pripisuje rod. Tako rekonstruisano i zamišljeno silovanje postalo je ne samo nacionalno i javno pitanje, već i označitelj najvećeg nasilja i poniženja, te je moglo biti korišćeno kao savršeni instrument za viktimizaciju nacije kojoj je bila potrebna snažna muška zaštita.

Javni diskurs o silovanju i korišćenje silovanja kao metafore nasilja protiv (feminizirane) nacije, stvorili su sliku homogenizovanog tela etničke žene

¹³ O ovome vidi: Jalušić-Kuzmanić 1988. U Socijalističkoj Republici Srbiji se o jednom specifičnom tipu silovanja govori u odeljku pod naslovom “ugrožavanje bezbednosti građana pripadnika druge nacije, nacionalnosti ili etničke grupe putem napada na njihovu punu slobodu” (Čl. 61c). Definiše se kao “silovanje, seksualni odnos pod prinudom, odnos sa bespomoćnim licem, odnos ili perverzija sa osobom mlađom od 14 godina, odnos ili perverzija zloupotrebom položaja, seksualna zloupotreba ili perverzna radnja, na način ili u okolnostima koje izazivaju ili sa namerom da izazovu uznemirenost ili osećanje nesigurnosti kod građana pripadnika druge nacije, nacionalnosti ili etničke grupe”. Kazna je bila dvostruko veća nego za “obično silovanje” definisano u drugom poglavlju (krivična dela protiv ličnog i moralnog dostojanstva). To su bili amandmani Krivičnog zakonika SR Srbije posle 1981, koji su važili na čitavoj teritoriji Republike Srbije, uključujući i dve pokrajine (Zbirka krivičnih zakonika, Službeni list SFRJ 1988)

¹⁴ Ovi opisi se delimično oslanjaju na jedan članak Dimarsek (Dumaresq, 1981), bez obzira na razlike u pravnoj definiciji silovanja, u britanskom i jugoslovenskom krivičnom pravu. Uprkos tim razlikama, postupak istrage u slučajevim silovanja ima iste zajedničke principe.

kojoj je potrebna zaštita. Ovo je bila prekretnica, u kojoj je etnička mržnja počela da bude vrlo konkretno nastojanje, a ne apstraktna ideja zajednice. Sve etničke žene (i potencijalno muškarci neborci) počinju da predstavljaju nacionalno telo i tako postaju potencijalni objekat zaštite ili napada. *Vice versa*, nacija postaje žena kojoj je potreban zaštitnik na političkom nivou. Ovo je otvorilo vrata kroz koja su Milošević i razne vrste zaštitnika i ratnika mogle da uskoče i stvore svoja pravila bratstva.¹⁵

To što je svaka nacija otkrivala "Istinu" da je žrtva, moglo je da legitimizuje sve vrste akcija. Sve grupe su se pozivale na još neotkrivenu "Istinu" koja je bila neophodna za razumevanje i potvrđivanje stanja i saosećanja sa drugima¹⁶. Borba za "Istinu" o zlu iz prošlosti zaokuplja ljude u svim bivšim jugoslovenskim republikama, gurajući postojeću svakodnevicu u pozadinu i otežavajući konstrukciju zajedničke budućnosti i nalaženje prihvatljivog političkog rešenja. Prvo u Srbiji, a zatim i drugde, tokom 1988. godine održavani su mnogi tzv. "sastanci istine", a kako je "istina" postala glavno pitanje u politici, logika *fiat veritas pereat mundus* nije bila daleko.¹⁷ Briga za "Istinu", a ne za politiku, dominirala je i kreirala pokrete masovne mobilizacije. Naročito su mediji igrali ključnu ulogu u "promovisanju Istine" (vidi: Marković 2000: 592 i dalje). Milošević je bio taj koji je, zajedno sa svojim pristalicama, prvi sa velikim uspehom primenio ovu "politiku Istine".¹⁸ Dok se to događalo, konstruisana je jaka i očigledna veza između rodnog i nacionalnog identiteta, koja je razvila ogromnu simboličku moć i dala poseban legitimitet mogućoj nasilnoj "odbrani" (a u stvari agresivnom napadu) od drugih grupa.

Viktimizacija putem silovanja ne samo što je predstavljala deo intenzivne diskurzivne, ideološke i simboličke javne mobilizacije *pre* nego što je počelo stvarno nasilje, već je bila i jedna od najsveobuhvatnijih. Silovanje je zadržalo najveći simbolički značaj u svim delovima bivše Jugoslavije i pojavljivalo se svuda kao glavni instrument viktimizacije. Predstavljalo je kamen temeljac u stvaranju jednog novog, dosledno simboličkog univerzuma.¹⁹ Jednostavne i nedvosmislene istine o žrtvama i počiniocima generisane su u medijima, popularnoj kulturi, naročito popu, roku i folku ("turbo") muzici, drugim buđenji-

¹⁵ O pravilima drugarstva u ratu vidi: Gray 1959.

¹⁶ Mertus (Julie Mertus) pisao je sledeće o "istinama": "Mnogo toga je rečeno o nedavnom buđenju nacionalizma na Balkanu, a naročito o virulentnom, antiliberalnim srpskom ili albanskom nacionalizmu. Ali mali broj komentatora koncentrisao se na Istine koje su hrana za nacionaliste gladne moći, niti su istražili procese putem kojih ove Istine perpetuiraju u pripremi za rat." (Mertus 1999a, 7)

¹⁷ Oko tri miliona ljudi prisustvovalo je Miloševićevim mitinzima 1988. godine (Mertus 1999a, 295). O opasnostima politike istine vidi: Arendt 1972.

¹⁸ Kao što je rekao Rusinov (D. Rusinow): "Kosovo je bilo vremenski upaljač, a Slobodan Milošević detonator za lančanu reakciju eksplozija u koju su najpre Srbi, a zatim Albanci, Slovenci, Hrvati i drugi počeli da veruju, često do stepena opsesije da je deo ili čitava njihova nacija već suočena ili bi mogla da se suoči sa istrebljenjem." (Mertus, 1999a, 8)

¹⁹ O stvaranju ovakvog simboličkog univerzuma u Hrvatskoj i hrvatskim medijima vidi: 2000: 109ff.

ma “tradicija”, kao i u fudbalskom huliganstvu. Karakterisala ih je kako viktimizacija sebe, tako i projekcija zla na drugog i dehumanizacija pretpostavljenog neprijatelja.

Stvaranje meta: civilizovani protiv necivilizovanog

Upotreba nasilja traži legitimizaciju i prilično visok stepen racionalizacije.²⁰ Pre brutalnosti i poništavanja drugog, taj drugi mora biti isključen iz zajednice kojoj pripadaju ljudska prava, a to se najčešće postiže njegovom karakterizacijom kao nehumanog ili pseudohumanog.

U bivšoj Jugoslaviji postojala su (u različitim vremenima i pod različitim okolnostima) diskurzivna nastojanja da se simbolički dehumanizuje pretpostavljeni drugi, koji je već tada bio označen kao neko ko ne zaslužuje inkluziju, pa čak ni život. U tom diskursu, drugi stiže karakteristike stranog i čudnog identiteta. Obično su ciljne grupe prikazivane kao da nisu dovoljno ljudi (= humani) da bi bili tretirani kao jednaki. Bili su feminizirani (u jugoslovenskom slučaju Albanci i u izvesnoj meri Slovenci), posmatrani kao da su ponašanjem blizu životinja (demografska “ekspanzija” Albanaca često je opisivana rečima “kote se kao zečevi”) i kao da su detinjasta bića (neodgovorni i nesposobni da vode brigu o sebi, ekonomski nerazvijeni ili tipični predstavnici “Balkana”). Ova kategorizacija pokazuje rasistički sadržaj u konstrukciji genderizovanih kulturnih razlika. Suprotno mnogim posmatračima i analitičarima jugoslovenskog sukoba, koji misle da u ovom sukobu nije bilo rasizma, mi mislimo da je u njemu uvek bilo očiglednih rasističkim elemenata, odnosno kombinacije nacionalističkih i rasističkih obrazaca²¹ koji su funkcionisali putem biološke/seksualne metafore.

Još osamdesetih godina, širom Jugoslavije mogle su se videti negativne predstave i pretpostavke o Balkanu i necivilizovanom neprijatelju. S jedne strane, “Balkanac” je prikazivan kao lenj, indiferentan i nasilan, a s druge strane, su bile predstave vrednog, čestitog, civilizovanog *ne-Balkanca*. Podela po osi zapad-istok i sever-jug igrane su vrlo aktivnu ulogu u crtanju granica u okviru bivše Jugoslavije. One su utrle diskriminirajuću liniju Evropa-Balkan koja je podelila i samu Jugoslaviju. I ova podela je bila genderizovana, pokazujući muške i ženske karakteristike. Slovenački i hrvatski mediji, kao i kulturne elite pokušale su sebe da klasifikuju kao civilizovanije od drugih i da povuku liniju između Evrope i Jugoslavije, stavljajući se na “evropsku”

²⁰ Hana Arendt (Hannah Arendt) vrlo ubedljivo zastupa mišljenje da nije bilo ničeg iracionalnog u nasilju i da je uvek zahtevalo legitimizaciju, (Arendt, 1987).

²¹ Divlje drugo, dehumanizovano do stepena “zveri”, postalo je moguće čudovište i zločinac i stoga legitimna meta. Albanci su bili prvi koji su predstavljali takvu metu: “[A] Usvojena je seksualizovana ikonografija Albanaca i Albanke u glavnoj srpskoj i jugoslovenskoj štampi. Albanci su proglašeni za silovatelje, iako je Kosovo imalo najnižu incidencu seksualnog nasilja u Jugoslaviji. Albanke su više prikazivane kao fabrike beba, uprkos statistikama koje pokazuju da stopa rađanja urbanih Albanke i drugih urbanih žena u Jugoslaviji je gotovo identična. Optuživani u prošlosti da su kulturno inferiorni, Albanci su sve više prikazivani kao i genetski inferiorni. To je rasizam najčistije vrste.” (Mertus, 1999a: 8).

stranu. To su činili forsirajući sliku “Balkana” kao nasilnog i mačoištičkog, lenjog i “zaostalog”, fatalističkog, prevarantskog i lukavog. Balkan je, kao što kaže Marija Todorova, “poslužio (i još uvek služi političkim elitama postjugoslovenskih republika – V. J.) kao repozitorijum negativnih karakteristika protiv koga se konstruiše pozitivna samoljubiva slika ‘Evropljanina’ i ‘Zapada’, “ (Todorova 1997: 188). Jedan hrvatski političar rekao je 1991. godine: “Hrvati nisu agresivan narod. Oni su vredni, čestiti, iskreni ljudi koje međusobno povezuje snažno domoljublje”. I “[mi] zaista imamo našeg predsednika Tuđmana koji je naglasio ovu razliku koja odvaja dva sveta na teritoriji Jugoslavije: dve politike, dve ideje i dva nepomirljiva *Svijetonazora*, demokratiju i boljševičku diktaturu”. (prema: Buden 2000: 56).

“Sever” ili “Zapad”, sebe je posmatrao kao branitelja evropske kulture od mračnog, pravoslavnog i orijentalnog Balkana. “Istočni”, pak, deo zemlje obožavao je sopstvene, navodno, drevne, tradicionalne, gostoprимljive i “antifašističke” vrednosti. Iz te perspektive, Slovenci su posmatrani kao feminizirani, slabi, koristoljubivi, prepredeni, sebični i proračunati, dok su Hrvati prikazivani kao zapadniji, ali kao nacističke skutonoše, a podvlačene su i zle i ratoborne karakteristike po pretpostavci da postoji sličnost hrvatskog i nemačkog tipa (Wilmer 1999, 168). Albanci, Muslimani i Romi bili su u najgoroj poziciji. Naročito su svima onima koji su govori slovenske jezike, Albanci predstavljali “unutrašnjeg drugog” (Drakulić, 1999; Wilmer, 2002: 101).

Obrasci rata, genocida i silovanja bili su prisutni dugo pre nego što su započeli stvarno nasilje i rat, te su olakšali ekstremno korišćenje nasilja, dovodeći na kraju do “etničkog čišćenja”. Činjenica da je silovanje bilo čin nasilja sa ekstremnim simboličkim značenjem (nasilje nad nasiljima) objašnjava zašto je ono postalo instrument etničkog čišćenja, koje je širilo užasan strah. U procesu etničke obnove, opisana genderizacija i seksualizacija međuetničkih odnosa doprinela je i stvaranju sopstvenog identiteta kroz nasilje.

Rod i poništenje Drugog

Jedna od najproblematičnijih praksi ratova u bivšoj Jugoslaviji, koju su pojedini analitičari okarakterisali kao vrlo “inovativnu”, bila je strategija silovanja sa prisilnim oplodavanjem. Nakon silovanja, mnogim ženama je rečeno da treba da rode male Srbe, Hrvate ili Muslimane, tj. decu druge nacionalnosti. Žrtve silovanja su izjavljivale da su nasilnici imali cilj da “prave decu” (Nikolić-Ristanović 1995: 59-60 i Thomas & Ralph 1999: 208). Trudnoća se u ratnim silovanjima često smatra “neizbežnim nusproizvodom”. Stoga, “funkcija” oplodavanja žena još nije bliže razmotrena. Upotreba silovanja u ratu, onako kako je korišćeno u bivšoj Jugoslaviji, nesumnjivo je imala poreklo u prethodnim pripremama za rat putem seksualnog, rodnog i istoricizovanog konstruisanja neprijatelja. Po mišljenju nekih, silovanja tokom rata, posebno ako su praćena prisilnim oplodavanjem, ne mogu predstavljati

strategiju “etničkog čišćenja”.²² U svojoj detaljnoj studiji, Nikolić-Ristanović je ispravno zaključila da se, sa stanovišta narodnosti, silovanje – ako dovede do prisilne trudnoće – svodi na etničko mešanje, a ne “čišćenje”.²³ Bez obzira na to, silovanje je jasno funkcionisalo u okviru strategije etničkog čišćenja kao šema uništenja Drugog. Silovanje i prisilna oplodnja su, na određeni način, činili ženu nepotrebnom, negirajući je kao autonomno biće, te su je tako činili i sredstvom za “proizvodnju” silovateljevog deteta i njegove narodnosti. Žene su tako postale sredstvo za drugog. Oplodjenje je jasno smatrano kulturnom produkcijom sopstvenog nacionalnog identiteta, bez obzira na biološke činjenice. Snaga te simboličke i mitske (patrijarhalne) interpretacije bila je mnogo stvarnija i efikasnija za one na koje se odnosila, nego snaga ma kakvih bioloških “činjenica”.

Ovaj primer pokazuje da etnička “čistoća” i “homogenost” uvek predstavljaju veštački stvorenu “kulturnu” i rodnu interpretaciju/konstrukciju činjenica koje nisu prirodno date (Malik, 1996: 149 i dalje; Kuzmanic 1999). Da bi grupa bila eliminisana, mora najpre biti simbolički stvorena, ujedinjena i homogenizovana. Tek onda može biti identifikovana i poništena. Silovanja, zajedno sa prisilnom oplodnjom, nisu samo “uništiti psihološko i fizičko postojanje dotičnih žena” (Seifert 1996), već predstavljaju i otelovljenje ekstremnog pokušaja poništenja rodnog i etničkog pluraliteta. Njima se negacijom tela tog drugog, koje nije ništa do materica, puko sredstvo za nečije rasno ili etničko (raz)umnožavanje, hoće potpuno poništiti drugi (a da se ona ne ubije). Takva strategija vodi ka ekstremnoj kolektivnoj homogenizaciji, pri čemu muškarci deluju kao jedinstveni kolektivni subjekt – jedan Čovek. U tom činu su pluralitet i raznorodnost poništeni, a odgovornost i krivica se pomućuju unutar kolektiviteta. Kako je primetio američki filozof Glen Grej, u ratu nisu apstraktna ideologija ili apstraktne emocije to što nagoni vojnika da ubija i masakrira, već izuzetno konkretno osećanje drugarstva “lojalnosti grupi” i kolektivan čin (Gray 1959: xviii).²⁴

Pokušaj da se “proizvede” sopstvena etnička “kopija” preko tela Drugog, može i treba da bude shvaćen u okviru specifičnog “koncepta” silovanja kao kreativnog nasilja i grupnog/kolektivnog delanja. Silovanje i prinudna trudnoća nisu ništa drugo do opredmećenje mita o samoreprodukciji ujedinjenog i homogenizovanog Čoveka, kome za postojanje nije potreban diverzitet i pluralitet i koji sebe može obnoviti nasilnim činom. Nasilje (silovanje) se tumači kao čin samoobnavljanja koji se izvodi putem poništenja drugog (roda) kao

²² Izraz koji je svoje značenje stekao u ratu u Bosni, vodi poreklo od vojničkog termina “očistiti teritoriju” od neprijatelja, ali istovremeno simbolički ukazuje na razliku između “prljavštine” i “čistoće”. Čisto i nepomešano stvara simboličku među između uključenja i isključenja.

²³ Nikolić-Ristanović pokazuje kako je rat počeo da predstavlja “sredstvo” interetničke komunikacije na nekoliko nivoa, sredstvo osвете muškarcima i ženama koje se neprikladno ponašaju, a deo ratne strategije (progona), i kršenje ne samo autonomije žena, već i njihovih “reproduktivnih prava”-. (Nikolić-Ristanović i sar. 1995: 59).

²⁴ Ivan Čolović je sjajno opisao kako se “Ratnikov” nasilni identitet, naglašavajući njegovu privrženost Srbiji i njenom lideru Miloševiću, razvijao putem huliganstva i fudbalskog drugarstva, i kako je on bio brzo mobilisan za rat i ubijanje (Čolović, 1996, 2000).

autonomnog bića. Poništenje drugog je stoga rodni i dvosmerni proces. On ne podrazumeva samo razaranje. Pre razaranja – da bi ovo moglo biti izvedeno – neophodna je nasilna izgradnja rodne razlike/podele i identiteta. Rodni identiteti najpre bivaju ekstremno drammatizovani, da bi različitost i autonomija kasnije u potpunosti bile uništene.²⁵ Osobe bivaju uništene uništavanjem njihovog individualnog (rodnog) identiteta, a ne kao "ljudska bića uopšte". Zato silovanje ispunjava (praktično i simbolički) tako važnu "funkciju".

Prvi korak u poništenju, ubijanju, progonima, ponižavanjima i degradaciji predstavljalo je fizičko razdvajanje muškaraca od žena (i dece) u dve rodne grupe. Jedan od najvidljivijih fenomena u masovnim ubistvima (posebno u Srebrenici 1995) bilo je nešto što bi se moglo nazvati rodna manipulacija, jer su ljudi postali, pre svega, element u rodno-etnički rasističkoj seriji.²⁶ Žene su degradirane primenom običaja da se na njih gleda kao na niža ljudska bića, a muškarci su degradirani raznim feminizirajućim postupcima koji su ih činili detinjastim i nemuževnim. I jedni i drugi su isključeni iz ljudske vrste, a time i iz okrilja onih koji zaslužuju da budu tretirani kao ljudska bića i da imaju ljudska prava (tu neizbežnu dehumanizaciju detaljno je opisao Rorty 1999, 68 i dalje).

U svojoj analizi elemenata totalitarizma, Arendt je opisala (Arendt 1986) kako pluralitet i individualnost obično bivaju uništeni tako što su ljudskim bićima oduzeti svi lični atributi, te su pretvoreni samo u ljudstvo (tako bivaju svedeni na "Menschengeschlecht", odnosno голу ljudsku vrstu, puko čovečanstvo). Posebno u ekstremnim okolnostima koncentracionog logora, ljudska bića gube sve svoje izražene osobine baš kao i privatni prostor oko sebe. Ta "gola bića" istovremeno gube i stiču rod ili bilo koji drugi dati identitet. Gube ga na individualnom nivou, ali ga, takoreći, iznova stiču, postajući deo šireg etničkog/rasnog tela. Oni su zbrisani kao pojedinci i postoje samo kao predstavnici jednog roda/rase. Samo iz te perspektive može se razmišljati o reprodukciji jedne grupe putem poništenja druge: tela žena i muškaraca bukvalno postaju nosioci etničkih simbola i poruka. Katkad oni na to dobrovoljno pristaju, katkad su im oni prisilno upisani i utisnuti u sopstveno telo. Etničke i rodne poruke se ispisuju na telima²⁷, koja posle toga mogu biti poništena kao etnički, nacionalni i rodno određena tela.

Samoobnavljanje: nasilje i heroizam

Sve političke zajednice grade se na utemeljujućim mitovima. Njih obično karakterišu predanja o zajedničkom identitetu. Mnogi imaju nasilno poreklo, a mnogi eksplicitno ili implicitno obuhvataju i zlodela (ulepšana i racionalni-

²⁵ Knjiga Slavenke Drakulić o iskustvima žena u koncentracionim logorima u Bosni sa indikativnim naslovom "Kao da ni ne postojim" govori o mladoj ženi, koja je preživela koncentracioni logor. Ona je bila u grupi žena koje su vojnici stalno silovali. Drakulić opisuje gubitak sebe i redukciju osobe/a na homogeni seriju žena i muškaraca određene nacionalnosti (muslimanske i srpske). (Drakulić 2002: 81)

²⁶ Za termin serija, preuzet od Sartra i upotrebljen u analizi roda, vidi: Young 1990.

²⁷ Tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji zabeleženi su mnogi takvi slučajevi kada su žene bukvalno obeležene etničkim simbolima. Vidi i Braumiler (Brownmiller, 1975, str. 54) i njene iskaze o simboličkim obeležjima na telima žena u vezi sa ratnim silovanjima.

zovana samim pripovedanjem), kao i poziv na homogenizaciju. U govoru održanom 1989. godine povodom šeststogodišnjice Kosovske bitke, Milošević je evocirao takav mit, tvrdeći da je teško odrediti istorijsku istinu, ali da to više i nije važno, jer će “nedostatak jedinstva i izdaja na Kosovu i dalje pratiti srpski narod kao zla sudbina tokom cele njegove istorije” (prema: Wilmer 2002:137)²⁸.

U većini slučajeva, niz jugoslovenskih ratova²⁹ završio se ili stvaranjem novih političkih jedinica (Slovenija, Makedonija, Hrvatska, Federacija Bosne i Hercegovine posle Dejtonskog sporazuma) ili pokušajima obnove starih (Srbija i Crna Gora, Kosovo). Pošto je u demokratskim promenama u Srednjoj i Istočnoj Evropi nakon 1989. godine prevladao liberalni model izgradnje države, odnosno hobsovsko-šmitski koncept obnove države kao političke jedinice, ne čudi što je on predstavljao uzor (još izraženiji) za ostatak Istočne Evrope.

Takav je model zahtevao značajan stepen homogenosti i težio je da suzbije razlike među potencijalnim konzumentima novih demokratskih institucija. U hobsovskim okvirima, država deluje kao “berza” između pojedinaca i vlasti, pa se pojedinci odriču dela sopstvene autonomije i ustupaju određena prava državi, koja ih za uzvrat, štiti od “Drugih”. Ta ideja, koja je bila u temeljima izgradnje države na istoku, lepo se stopila sa verom u kreativnost nasilja i sa opsednutošću nasiljem kao politički kreativnom silom (nipošto samo jugoslovenska, već vrlo rasprostranjena na Zapadu, kao i među teoretičarima). U svim mitovima o utemeljenju ili obnovi u novim postjugoslovenskim državama, homogenizacija, rat i nasilje imali su ulogu skoro konačnog izvora moći, politike i političkog autoriteta.³⁰

Nakon rata, priča o pobedi nad JNA (Slovenija) i nasilnom sticanju/povraćaju teritorije (Hrvatska) počela je da igra značajnu ulogu. U Hrvatskoj su ratni veterani postali značajna snaga u mobilisanju masa, te žiranti čistote i junaštva hrvatskih ratnih napora. Slično tome, u Sloveniji – gde je rat trajao najkraće, a oružani sukob ukupno deset dana – junaštvo, ratovanje i odbrana domovine snažno su naglašavani, pothranjujući tako utemeljujuće mitove nove, nezavisne države. Pre rata, svi su znali za srpsku poslovicu: “U miru gubi što stekne u ratu”. Nakon rata, skoro da nije bilo jugoslovenske etničke grupe koja nije – na jedan ili drugi način – tvrdila isto to. Činjenica da su Albanci na Kosovu uzeli oružje nakon dugogodišnjeg nenasilnog otpora, otkriva da još uvek postoji veza između stvaranja novog političkog entiteta i pretpostavljene količine “neophodnog” nasilja. Osim toga, podržavanje ratničkog i herojskog identiteta predstavljalo je sredstvo za “ponovnu maskulinizaciju” muškaraca (feminiziranih pod komunizmom). Ujedno su demokrat-

²⁸ Međutim, nemaju svi nužno nasilan karakter, mada je malo onih čiji *deus ex machina* ne bi upotrebio bar određenu dozu nasilja za stvaranje nove političke jedinice, pa bi tako bio posebno zabrinut mogućim pluralitetom faktografske osnove.

²⁹ Po mom mišljenju, ne može se govoriti o jednom ratu, pošto je bilo barem tri, ako ne i četiri (uključujući i Kosovo) rata u bivšoj Jugoslaviji.

³⁰ Možda se postdejtonska Bosna ovde čini kao izuzetak, pošto ona zapravo nema mit: nju je kao državu stvorila međunarodna zajednica.

ska legitimizacija i identifikacija sa (civilizovanom) Evropom, kao i tvrdnja da novouspostavljene političke institucije automatski počivaju na ljudskim pravima, bile katkad slabiji, a katkad jači izvor autoriteta. Tako je Evropa, koja je smatrana za “civilizovanu i mirnu”, poslužila kao izvor autoriteta. Postoji inherentna i očigledna kontradikcija među ovim dvema legitimizacionim silama (rat i mir, sila i ljudska prava itd.). S druge strane, usled remaskulinizacije politike u svim istočnoevropskim sistemima, nove ideologije odbrane i zaštite težile su tome da nadograđuju novi homogeni identitet i ekskluzionističku građansku praksu.

U onim postjugoslovenskim zemljama koje su se branile od agresije JNA i koje su sebe videle kao žrtve srpske dominacije i agresije, te težile ka međunarodnom priznanju, ti su naponi imali nekoliko aspekata. Kao što je Boris Buden primetio u svojoj analizi hrvatskih stavova prema Evropi, naponi da se dobije priznanje nisu bili samo pravni naponi, već su istovremeno težili socijalnoj, kulturnoj i individualnoj inkluziji (Buden, 2000: 53 i dalje). Formiranje novih država, odnosno njihovo rekonstituisanje, bili su praćeni etnonacionalnim i patriotskim političkim ideologijama. U tim procesima, identiteti su bili i jesu najviše osporavan fakt, pri čemu identitet podrazumeva etnički, nacionalni, rodni i socijalni identitet, ali i državljanstvo. Način na koji su ti identiteti homogenizovani i uključivani u jedinstvenu državu, zavisio je kako od psiholoških crta koje su oblikovale te identitete, tako i od spoljašnjih sila koje su pokazale interesovanje da proprate te procese. Preobražaj ranijih političkih zajednica u nove političke entitete može da se odvija nenasilno, kao što su pokazale neke istočnoevropske “plišane revolucije”, ali može da bude inkluzivan (za neke) i isključujući (za druge), pa njegova dugoročna legitimnost, trajnost i efikasnost takođe zavise od toga. Način na koji pripadnici i nepripadnici bivaju uključeni i/ili isključeni, od presudnog je značaja za demokratsku transformaciju i političku jednakost. Tako su, nakon secesija i procesa etničkog čišćenja u pojedinim delovima, sva zakonska rešenja o državljanstvu u bivšim jugoslovenskim republikama – uz izuzetak postdejtonske Bosne³¹ – sadržavala diskriminatorne postupke za one koji nisu smatrani državljanima *ius sanguinis*. Princip *ius soli* primenjivan je samo delimično (Dedić, Jalušić, Zorn 2003).

Često se činilo da je isključivanje potpuno “nevina” i samo urgentna birokratska “mera”. Takav primer predstavlja tzv. “brisanje” u Sloveniji koja se, inače, smatra najuspešnijom tranzicionom zemljom. Naime, Slovenija je 1992. godine, iz svojih knjiga izbrisala sve osobe iz drugih bivših jugoslovenskih republika, koje nisu podnele zahtev za slovenačko državljanstvo (Dedić, Jalušić, Zorn 2003). Iznenadno uklanjanje podataka o rezidentu iz evidencije lica sa stalnim boravkom, koje su samim tim potpuno izgubile pravni status, predstavljalo je koordiniranu akciju izvršne, zakonodavne i pravosudne vlasti, kao i policije i upravnih organa. Tako je stvorena osnova za masovna i sistematska kršenja ljudskih prava. “Obrisani” su skoro isključivo bili ne-Slovenci (Albanci, Bošnjaci, Hrvati, Makedonci, Crnogorci, Romi,

³¹ Republika Srpska u Bosni, međutim, funkcioniše drugačije.

Srbi itd.), pa je čin biranja imao i elemente etničkog čišćenja, koje je sprovedeno administrativnim postupkom i u skladu sa zakonom (Dedić, Jalušič, Zorn 2003). Bez obzira na to što su već 1993-1994. godine najviši politički organi Republike Slovenije bili obavešteni o problemima lica brisanih iz evidencije, kao i uprkos dvema presudama Ustavnog suda kojima se ispravlja nepravda naneta “brisanim licima”, tokom poslednjih deset godina nije bio preduzet nijedan konkretan korak za ispravljanje nepravdi koje su proistekle iz postupka brisanja.

Problem državnog nacionalizma u postjugoslovenskim državama, koje su izgradile sopstvenu ideologiju i identitet na primerima “Zapada” i “Evrope”, bio je u tome što su one i pored formalnog međunarodnog priznanja osećale (delimično ili u celosti) da ih “Zapad” posle rata ne priznaje. Ni njihove zasluge, ni junački poduhvati u borbi protiv zla na Balkanu, kao ni njihov nevin, pravedan, čestit i civilizovan identitet nisu dobili priznanje koje bi odalo čast važnim osobenostima njihovog identiteta. Osećanje nepriznatosti stvorilo je određenu dozu ozlojeđenosti prema Evropi i Zapadu, te je dovelo do oscilacija između pro i antievropskih stavova (Buden, isto 60). Isto tako, mnjenje da tu vrstu identiteta (nacionalizam i rasizam), u čijem su okviru pomenute zemlje ostvarile svoju nezavisnost, nije “priznao” Zapad, može delimično biti i posledica projekcije stare mržnje Zapada prema Balkanu.

Organizovana nevinost i identitet: strategija svaljivanja krivice na Drugog

Mnogi nacionalni pokreti i nacionalne države pokazuju da identitet žrtve, koji veliča sopstvenu zlu kob i ranjivost, nije samo opasan, već i ograničava razvoj nezavisne političke zajednice spremne da preuzme odgovornost za sebe i za druge. Za to je dobar primer Izrael, gde politička elita – i pored užasa koje je pretrpeo jevrejski narod – još uvek nije sposobna da preuzme političku odgovornost, već i dalje forsira politiku rata, legitimišući je identitetom žrtve i kolektivnom *a priori* nevinošću.

Rat i njegovi koreni su u bivšoj Jugoslaviji uticali na razne delove i grupe, i to na različite načine i u različitoj meri. Neposredno nasilje, teror i ubistva izazvali su visok broj žrtava. Pored toga, bilo je i ogromnih materijalnih posledica, te ljudskih patnji, kao i posttraumatskog sindroma i osećanja gubitka i degradacije. Međutim, bilo je i drugih posledica rata. Pojavio se još jedan odraz višegodišnje samoviktimizacije i svaljivanja krivice na Drugog, uz striktno odbacivanje svojih nacionalističkih i rasističkih maštarija. To je sindrom koji mi nazivamo “organizovana nevinost”. Reč je o nečemu što se pojavilo i razvilo u svim postjugoslovenskim državama – Srbiji i Crnoj Gori, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, pa čak i u Sloveniji.

Organizovana nevinost predstavlja fenomen koji se zapravo razvejavao po celoj Jugoslaviji iz gore navedenog procesa samoviktimizacije i konstrukcija o nevinoj i istinoljubivoj naciji. Sreće se isti jezik u svim krajevima: od Makedonije do Crne Gore i od Slovenije do Srbije (Miloševićev govor na Kosovu, Wilmer, 2002: 136; primer hrvatskog političara, Buden, 2000: 56).

Uz opstanak takvih stavova, ostaje problem kako da – posle ratova i počinjenih zločina i nepravdi u mnogim krajevima – bude razrešeno pitanje krivice i odgovornosti pre, za vreme i posle rata u bivšoj Jugoslaviji. Ne pretendujući da damo odgovor na to pitanje, želimo da naglasimo sledeće.

U Srbiji – gde je pitanje krivice i odgovornosti stavljeno na dnevni red, a Milošević u okviru svoje odbrane u Hagu primenio strategiju kolektivizacije krivice – sindrom organizovane nevinosti dobio je oblik skoro potpunog odbacivanja odgovornosti za rat. Strategija prebacivanja krivice na druge upotrebljena je da bi bila odbačena svaka odgovornost srpske strane za izazivanje rata, te za učestvovanje u njemu, kao i za zločine vojske i paravojnih snaga. Osim toga, koriste se i drugi oblici poricanja zločina i krivice, kao, na primer, teza da su sve nacije u bivšoj Jugoslaviji jednako odgovorne ili krive za to što se dogodilo; da “nisu ništa bolji”, jer su i oni činili zločine; da je zemlja dovoljno pretrpela (uključujući i NATO bombardovanje 1999); da su većinom obični, pa stoga i nevini ljudi bili žrtve režima; da je međunarodna zajednica prevashodno odgovorna za to što se desilo. Dijalektika između kolektivne satanizacije Srba, kao prirodnih zlikovaca i jedinog zlog izvora svih zločina, i odbacivanja bilo kakve odgovornosti funkcionisala je prilično dobro, jer kolektivizacija krivice može da dovede samo do njenog odbacivanja (Jaspers 1965; Arendt 1994). Taj fenomen opisali su neki intelektualci i NVO u Srbiji, koji su se dublje bavili pitanjem krivice, odgovornosti, istine i pomirenja.³² Oni pominju ne samo “organizovane napore (...) da se relativizuje zločin”, već i pokušaje “da se on deetnifikuje”³³ i da “način na koji se ova nova istina postavlja, ima iste totalitarne karakteristike kao i nacionalizam koji je u prošlosti pokretao ratnu mašineriju” (Biserko 2002). Taj se “totalitarni način razmišljanja” smatra glavnom preprekom demokratizacije. On je prevashodno vidljiv u tumačenju novije istorije, te nove vlasti umesto da utvrđuju krivicu za počinjene zločine, pokušavaju da ih relativizuju, pozivajući se na širi istorijski kontekst i prebacujući krivicu drugima. U Hrvatskoj je glavni argument bio da je – pošto su Hrvati vodili odbrambeni rat – njihovo nasilje drugačije od srpskog, da su ratni zločini počinjeni iz odmazde, te da su drugačiji od onih koji se čine u toku agresije (Wilmer 2002: 84). Ne čudi, stoga, da se deo stanovništva kolektivno suprotstavio izručenju ratnih zločinaca Tribunalu u Hagu.

Međutim, možda najzanimljiviji fenomen “sindroma organizovane nevinosti” predstavlja slučaj Slovenije, koja je kao država bila najmanje umešana

³² Na međunarodnoj konferenciji “U potrazi za istinom i odgovornošću - ka demokratskoj budućnosti”, koju je maja 2001. u Beogradu organizovala TV stanica B92, mnogi opozicioni kritičari Komisije za istinu i pomirenje predsednika Srbije Vojislava Koštunice posebno su naglasili činjenicu da je predsednikova komisija ustanovljena kao čisto srpsko telo i stoga može da se bavi samo pitanjem odgovornosti za zločine i pomirenje unutar Srbije. Izrazili su i strahovanje da bi takva komisija mogla samo da kompromituje ideju istine i pomirenja. Ako bi se Srbi samo međusobno izmirili, to bi moglo da optereti njihovo pomirenje s drugima.

³³ Problem je što nije pominjano etničko poreklo ni žrtava, ni krivaca. Takva “deetnifikacija” predstavljala je prikrivanje genocida koji je već dokazao Tribunal u Hagu, (Biserko, 2002: 3)

u konflikt i na koju su međunarodna zajednica i drugi gledali kao na najviše demokratizovanu, razvijenu i uspešnu od svih postjugoslovenskih država. Pitanje je kako taj sindrom izgleda u Sloveniji.

Zahvaljujući brojnim demokratskim pokretima koji su se pojavili tokom 80-ih, novoformirana Slovenija uživala je pozitivan imidž zajednice solidarne sa žrtvama diskriminacije (na primer, sa Albancima na Kosovu). Zaista je postojala mogućnost da se ona potvrdi kao država u celosti zasnovana na poštovanju ljudskih prava i građanskoj odgovornosti, umesto na ideji viktimiziranog nacionalnog/etničkog identiteta. Međutim, Slovenija je, mada najuspešnija tranziciona zemlja, propustila takvu priliku. Ona je tokom 90-ih, naime, doživela brojne slučajeve isključivanja, a tolerisala je i ksenofobiju, neprijateljstvo prema strancima i javnu netolerantnost, koji su mogli da se porede sa situacijom u brojnim drugim evropskim zemljama (Pajnik, 2002). Ipak, glavni problem bio je u tome što je politička elita ignorisala problem brisanja iz evidencije, koji je bio bez presedana zbog broja osoba koje su time bile pogođene, kao i problem koordiniranog delovanja izvršne, zakonodavne i pravosudne vlasti, odnosno policije i administrativnih organa. Tim povodom postavlja se niz osnovnih pitanja o tome kako je do toga moglo da dođe, zašto tako dugo nije bilo pokušaja da se ispravi nepravda i zašto su nepravde sistematski poricane. Na sve to nema jednostavnog odgovora, ali bismo ovde želeli da posebno ukažemo na povezanost između utemeljivanja nove države, definisanja “državljanstva” i “rezidenta”, te “sindroma organizovane nevinosti”.

“Sindrom organizovane nevinosti” u Sloveniji približno može biti tumačen na sledeći način: Slovenci nikad nisu tlačili nikoga i nikad nikom nisu ništa našao učinili. Štaviše, tokom svoje istorije, Slovenci su bili žrtve stranaca, totalitarnih režima i tako dalje. Ako bi se ipak desilo da postanu nasilni, onda su ubijali svoje sunarodnike Slovence, a pod pritiskom spoljnog totalitarizma. Identitet naroda (često esencijalizovan) opisuje se kao identitet poverljivog naroda, koji je (obično) žrtva globalne politike koja se na njega usremljuje kao neka elementarna nepogoda. Slovenija je u bivšoj Jugoslaviji trpela ekonomsku eksploataciju i kulturno gušenje, a pored toga je i JNA pod Miloševićevom komandom žestoko napala. Stoga je nova država po definiciji oslobođena bilo kakve odgovornosti za delanja u prošlosti, a oni koji su je stvorili su nevin i nedodirljivi (ispod toga stoji implikacija da su građani tek nedavno zbacili jaram diskriminacije, pa je primarni zadatak države da zaštiti “slovenaštvo”). Istovremeno, tradicionalna blagorodnost, ljudskost i tolerancija ovog naroda smatraju se garancijom da će se on prema ljudima ophoditi uljudno. Oni koji nisu saglasni sa državom ili koji ne uviđaju njenu dobrotu, bivaju etiketirani kao neprijatelji ili protivnici. Druga varijacija te iste melodije je stanovište da oni koji pozivaju na poštovanje zakona i pravde zapravo ismevaju “našu zemlju”, zloupotrebljavaju “naše” zakone za postizanje sopstvene koristi, i “poigravaju” se s vladavinom prava, dok drugi – imaginarni “mi”, odnosno većina – treba da plate ceh za to. Sve to stvara uverenje da se ružne stvari dešavaju (mogu da se dešavaju) samo u našem susedstvu, tamo dole na Balkanu, u tim užasnim ratovima. Blizina ne samo užasnih kršenja

ljudskih prava, već i masovno ubijanje navodi na zaključak da ono što se dešava u Sloveniji predstavlja “manje zlo”. To stvara utisak da kršenja koja se dešavaju u Sloveniji više predstavljaju administrativne greške i da su zanemariva u poređenju sa onim što se desilo “tamo” (etničko čišćenje). U poređenju sa užasima počinjenim u Bosni, ništa više i nije toliko zlo. Šta je, uostalom, 18.300 administrativno “izbrisanih” ljudi u poređenju sa 9.000 pobijenih u Srebrenici?

Ta pretpostavljena nevinost, to viđenje sebe kao večne žrtve i radikalno distanciranje od Balkana stvorili si preduslov za širenje takve neodgovornosti i utrli put politici okrivljivanja. Kao što pokazuje slučaj Slovenije, politika isključivanja može imati dugoročan uticaj na opisan proces viktimizacije. Iz nje je nastao identitet koji deli ljude na one koji imaju pravo na socijalno uključivanje i na one koji su isključeni (Alexander 1992: 291).

Zaključak

Pokušavajući da odgovorimo na uvodno pitanje ovog rada, zašto izgleda, nema stabilnosti u postkonfliktnoj bivšoj Jugoslaviji (mada, kad je uporedimo sa drugim postkonfliktnim regionima, situacija je zapravo prilično stabilna), pokušali smo da elaboriramo kako su rodni odnosi i rodni identiteti mobilisani i rekonstruisani unutar diskurzivne prakse viktimizacije koja je doprinela nasilnom rešenju. Pokušali smo i da pokažemo da je rod predstavljao jedan od najvažnijih fokusa identifikacije i da su upotrebom roda stvoreni identiteti koji su bili spremni da se uključe i angažuju u nasilan – ali po njihovom mišljenju opravdan – poduhvat. Sumirajući ranije rečeno, moguće je uočiti četiri odrednice težnji ka nasilnim rešenjima u odvojenim političkim jedinicama: prva, pripisivanje rodnosti i samoviktimizacija okrivljavanjem Drugog; druga, poništenje Drugog putem sredstava i postupaka koji su se razlikovali po stepenu nasilja; treća, opsednutost nasiljem kao “kreativnom” snagom i četvrta, “organizovana nevinost” kao značajan deo utemeljenja samosvesti nacionalne države. Konačno, naveli smo da tzv. sindrom “organizovane nevinosti” predstavlja izuzetno problematičnu osnovu države i demokratije, pošto promovise samoopravdavanje, okrivljivanje drugog, odbacivanje odgovornosti i stalne zahteve za homogenizaciju.

Po našem mišljenju, sva su se četiri elementa pojavila u svim delovima bivše Jugoslavije. To važi čak i za Sloveniju, koja se obično navodi kao uzor uspešne tranzicije, u kojoj nije bilo ozbiljnih borbi, ni materijalne štete, koja je doživela najmanje nasilja i koja skoro da nije imala žrtava koje bi navodila u okviru procesa odvajanja od jugoslovenske države. Ipak, primer administrativno “izbrisanih ljudi” pokazuje da je kolektivni stav bio sličan onom u drugim republikama i da je upotrebio slične izvore za izgradnju kolektivnog identiteta. Rezultati su, barem na administrativnom nivou, slični onima u drugim republikama, mada je primenjeno manje sile.

Mora se zaključiti da su ksenofobična i rasistička osećanja poduprla izgradnju nove slovenačke države, pa i identiteta, i da su uticala na njeno pridruživanje EU. I u Sloveniji se “Drugi” suočava sa mržnjom, prevashodno

usmerenom ka navodno divljem Balkanu, odnosno drugim bivšim jugoslovenskim republikama. Važne elemente u ovom procesu predstavljaju emocionalizacija (politika stvaranja kriza i panike u javnoj areni), prebacivanje krivice na imigrante i na državu, samoviktimizacija “domaćeg” lokalnog stanovništva (naglašavajući preterana prava imigranata i simpatiju prema imigrantima kao problem), mržnja prema državi, legitimizacija mogućih “odbrambenih” aktivnosti, kao i proces normalizovanja ksenofobije i rasizma pretvaranjem istih u deo svakidašnjice.

Slučaj Slovenije pokazuje da se ne može sagledati logika identiteta i konflikta ukoliko se upadne u zamku onoga što bismo nazvali “*reductio ad Balkanis*”, po kome se rat na Balkanu i njegove posledice posmatraju kao rezultat drevne mržnje koja ne može pogoditi “razvijenije, progresivne, liberalne demokratije”. Činjenica je da se diskurs o viktimizaciji grupe vrlo često koristi i u savremenim zapadnim demokratijama. To potvrđuju ne samo primeri lidera Austrijske slobodarske partije Jerga Hajdera, francuskog Žan-Mari Lepena ili holandskog Pima Fortina, već i neki novousvojeni međunarodni politički diskursi i praksa nakon 11. septembra 2001.

Stvaranje novih nacionalnih i državnih identiteta, te nova viđenja državljanstva u postkonfliktnom jugoslovenskom regionu, bili su blisko povezani sa stvaranjem i poništenjem Drugog i stranog, kao i sa rasističkom mržnjom, koju su dodatno pothranjivala ratna iskustva. Sve to doprinelo je pojavljivanju novih diskursa o homogenosti, kao i mnogih novih potencijalnih problema (nestabilnost, konflikt). Diskurs viktimizacije uveo je ono što bi se moglo nazvati “hegemonija žrtve”, a doneo je i dijalektiku između feminizirane žrtve-naroda i maskuliniziranog lidera, predstavljajući to u formi ljubavne veze. Stoga je politika bila nabijena (rodnim) emocijama, a te su emocije doprinele izazivanju rata. Doprinele su i shvatanju da se na kraju rata moraju pojaviti homogeni identiteti. I tako su rodnost i seksualnost odigrali ključnu ulogu u procesu ustanovljenja tih identiteta.

Tvrdimo, takođe, da nikakav etnički ili rodni identitet, koji je mogao biti mobilisan za rat, nije prethodno postojao u primordijalnom smislu. Zapravo su postojali određeni stereotipni identiteti pre izbivanja nasilja i oni su upotrebljeni radi mobilisanja. Međutim, tvrdimo da ti identiteti nisu bili ništa problematičniji, nego što su bili oni u drugim (miroljubivim i demokratskim) društvima. Nismo, stoga, saglasni sa tipičnom zapadnom ili evropskom predrasudom o “mobilisanju prastare mržnje” u bivšoj Jugoslaviji, koja je doprinela stvaranju i nastavljanju (opasnog) stereotipa o “balkanizaciji” zajedno sa uverenjem da su stare evropske nacije daleko iznad takvog “varvarskog” ponašanja i da one predstavljaju nešto tipično za “druge” regione, čime se samo pojačava evropska mitologija o više civilizovanom prostoru i istorijskom razvoju. Takođe, s oprezom treba posmatrati tipičan evropski stereotip o “maskulinizovanom” i muško šovinističkom Balkanu. Stanovište o prevashodno nasilnom i mačoistički nastrojenom Balkanu poduprle su i pojedine feministkinje koje su tradiciju nasilja pripisale tradicionalnim balkanskim porodičnim strukturama i izrabljivanju žene, bez obzira na dugogodišnju socijalističku emancipaciju. Takođe, preovladavajuća pretpostavka o tome da

razlog za većinu silovanja koja su počinili Srbi tokom rata u Bosni leži u prirodnoj agresivnosti Srba, a ne u činjenici da su oni bili najmoćnija i pobjednička strana u sukobu, vrlo nalikuju ranijem predubedenju da su albanski separatisti profesionalni silovatelji.³⁴

Na kraju bismo ponovo naglasili da rodno obojena viđenja politike i međunarodnih odnosa nisu nipošto jedinstvena odlika bivše Jugoslavije. U prilog tome, Fukujama, u jednom od svojih čuvenih članaka, kaže da maskulinizovani Jug može u budućnosti da odlučuje o tempu svetske politike, pošto je ostarelo stanovništvo Severa slabo i feminizirano i u njemu srednja klasa podržava neagresivnu, pacifističku državu (Fukuyama 1998). On sugerše potrebu da bude pronađena neka vrsta ravnoteže i da bude obnovljen maskulinitet na Severu. Imajući u vidu gornju analizu kojom je pokazano šta je sve emocionalizovana politika utemeljena na rodno obojenoj ikonografiji i rodnom identitetu proizvela u bivšoj Jugoslaviji, trebalo bi s dužnom predostrožnošću pratiti takve globalne promene.

Tekst sa engleskog na srpski preveo Goran Kričković

Literatura

- Alexander, Jeffrey C. (1992), "Citizen and Enemy as Symbolic Classification. On the Polarizing Discourse of Civil Society", u: M. Fournier i M. Lamont (ur.), *Where Culture Talks, Exclusion and the making of Society*, Chicago: University of Chicago Press, 289-308
- Arendt, Hannah, (1994), *Organized Guilt and Collective Responsibility*, u: Hannah Arendt, *Essays in Understanding*, Harcourt Brace & Company: New York, San Diego, London, 121-132
- Arendt, Hannah, (1986), *The Origins of Totalitarianism*, London: André Deutsch
- Arendt, Hannah (1998) Foreword, u: Glenn Gray, *The Warriors. Reflections on Men in Battle*, University of Nebraska Press: Lincoln and London, vii-xiv
- Arendt, Hannah (1987), *On Violence*, New York, London: Harcourt Brace Jovanovich
- Biserko, Sonja (2002), govor na panelu za NVO konferencije "The Legacy of Hannah Arendt: Beyond Totalitarianism and Terror", Beograd, 3-7. 7. 2002.
- Buden, Boris (2000), *Europe is a Whore*, u: Nena Skopljanac Brunner i saradnici (ur.), *Media & War*, Centar za tranziciju i civilno društvo: Zagreb, 53-62
- Blagojević, Marina (2000), "The Migrations of Serbs from Kosovo during the 1970s and 1980s: Trauma and/or Catharsis", u: Nebojša Popov (ur.), *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, CEU Press: Budapest, New York, 212-243
- Brownmiller, Susan (1975), *Against Our Will: Men Women and Rape*, Fawcett Columbine: New York.
- Izveštaj na konferenciji "U potrazi za istinom i odgovornošću" (2001), Beograd: B 92, 21. maj

³⁴ Intervju sa Braumilerom (Brownmiller, 2003).

- Čolović, Ivan (1998), "U ime kulture. Politička pozivanja na kulturu", u: B. Jakšić (ur.), *Interkulturalnost versus rasizam i ksenofobija (Interculturality versus racism and xenophobia)*, Beograd, 25-31
- Čolović, Ivan (1996, 2000), *Football, Hooligans and War*, u: Nebojša Popov (ur.), *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, CEU Press: Budapest, New York, 373-390
- Drakulić, Slavenka (1993), "Women in the New Democracy in Former Yugoslavia", u: Nanette Funk and Magda Mueller (ur.), *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*: Routledge: New York, London, 123-130
- Drakulić, Slavenka (1999), "We Are All Albanians", *The Nation*, 7. jun
- Drakulić, Slavenka (2002), *Kot da me ni*, Aleph: Ljubljana
- Dumaresq, Delia (1981), *Rape – Sexuality in the Law*, m/f 5/6, 1981
- Drezgić, Rada (2000), *Demographic Nationalism in the Gender Perspective*, u: Svetlana Slapšak (ur.) *Women's discourse, War discourse*, Topos: Ljubljana, 211-233
- Evans, Martin (1996), "Languages of Racism within Contemporary Europe", u: *Nation and Identity: Theory and Context*, Brian Jenkins and Spyros A. Sofos (ur.), Routledge: London, 33-52
- Fanon, Franz (1963), *The Wretched of the Earth*, New York: Grove Press
- Francis, Fukuyama (1998), "Women and the Evolution of the World Politics", u: *Foreign Affairs*, Sept. /Oct. 1998, Vol. 77 No. 5, 24-40
- Goldstein, Anne Tierney & Schuler, Margaret A. (1998), (eds.), *Gender Violence: The Hidden War Crime, Women, Law & Development International* Washington D. C.
- Gray, Glenn (1998), *The Warriors. Reflections on Men in Battle*, University of Nebraska Press: Lincoln and London
- Iveković, Rada, *Where Gender and "National/Ethnic" Difference Meet* u: Jaehnert, Gabriele i sarad., *Gender in Transition in Eastern and Central Europe*, Proceedings, Berlin: Verlag, 312-318
- Jalušič, Vlasta; Kuzmanić, Tonči (1987), *Rape – The Albanian Way*, Independent Voices from Slovenija, Yugoslavia, Ljubljana 1989, vol. 3/novembar, 34-40
- Jalušič, Vlasta (1996), *Funktionalisierung der Vergewaltigungen im Vorkriegs Jugoslawien*, u: Olga Uremović i Gundula Oerter (ur.), *Frauen zwischen Grenzen: Rassismus und Nationalismus in der feministischen Diskussion*. Campus: Frankfurt/New York, 118-128
- Jalušič, Vlasta (1999), *Women in Interwar Slovenija*, u: Sabrina P. Ramet (ed.), *Gender and Politics in the Western Balkans*, Penn State University Press: University Park, 51-66
- Jalušič, Vlasta (2002), *Between the social and the political: feminism, citizenship and the possibilities of an Arendtian perspective in Eastern Europe*, *Eur. j. women's stud.*, 2002, vol. 9, no. 2, 103-122
- Jalušič, Vlasta (2003), *Intervju sa Susan Brownmiller: "Zažiganje modrcev se ni nikoli zgodilo: feministka Susan Brownmiller"*, *Mladina*, 6. januar 2003, br. 1
- Jaspers, Karl (1965), *Die Schuldfrage*, Pieper: Muenchen
- Kašić, Biljana (2002), *The Aesthetic of Victim within the Discourse of War*, u: Svetlana Slapšak (ur.) *Women's discourse, War discourse*, Topos: Ljubljana, 271-283
- Kovačič, Gorazd et al. (2002), *Nato: za in proti*. Državlanski priročnik, Mirovni institut: Ljubljana
- Kuzmanić, Tonči (1993), *Understanding the War in Former Yugoslavia*, u: Tonči Kuzmanić & Arno Truger (ur.), *Yugoslavia – War*, Ljubljana i Schläining, Peace Institute i Austrian Study Centre for Peace and Conflict Resoultion, 183-199

- Kuzmanić, Tonči (1999), *Hate speech: Slovenian racism, chauvinism and sexism*, Open Society Institute: Ljubljana
- Kuzmanić, Tonči (2002), *Slovenija: From Yugoslavia to the Middle of Nowhere?*, u: Mary Kaldor and Ivan Vejvoda (ur.), *Democratization in Central and Eastern Europe*, London and New York: Continuum, 121-134
- Marković, Zoran M. (1996), "Nation – victim and rage", u: Nebojša Popov (ur.), *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, CEU Press: Budapest, New York, 587-607
- Magaš, Branka (1999), *Afterword*, u: Sabrina P. Ramet, (ur.), *Gender and Politics in the Western Balkans*, Penn State University Press: University Park, 275-290
- Malik, Kenan (1996), *The Meaning of Race. Race, History and Culture in Western Society*, Macmillan: London
- Mertus, Julie (1999), *Women in Kosovo: Contested Terrains. The Role of National Identity in Shaping and Challenging Gender Identity*, u: Sabrina P. Ramet (ur.) *Gender and Politics in the Western Balkans*, Penn State University Press: University Park, 171-186
- Mertus, Julie A. (1999), *Kosovo. How Myths and Truths Started a War*, University of California Press: Berkeley, Los Angeles, London
- Milić, Anđelka (1993), "Women and Nationalism in the Former Yugoslavia", u: Nanette Funk and Magda Mueller (ur.), *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*, Routledge: New York, London, 109-122
- Milivojević, Snježana (1996), *Nationalization of Everyday Life*, u: Nebojša Popov (ur.), *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, CEU Press: Budapest, New York, 608-630
- Močnik, Rastko (2002), *The Balkans as an Element in Ideological Mechanisms*, u: Dušan I. Bjelić and Obrad Savić, *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Massachusetts, London, England: The MIT Press, 79-116
- Pajnik, Mojca (ed.), (2002), *Xenophobia and post-socialism*, Ljubljana: Peace Institute, Institute for Contemporary Social and Political Studies
- Papić, Žarana (1996), *Nationalismus, Patriarchat und Krieg*, u: Olga Uremović, Gundula Oerter (ur.), *Frauen Zwischen Grenzen: Rassismus und Nationalismus in der feministischen Diskussion*. Campus: Frankfurt/New York, 107-117
- Pavlović, Tatjana (1999), *Women in Croatia: Feminists, Nationalists, and Homosexuals*, u: Sabrina P. Ramet (ur.), *Gender and Politics in the Western Balkans*, Penn State University Press: University Park, 131-152
- Pešić, Vesna (1996), *Rat za nacionalne države*, u: Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata (Serbian side of the war)*, Vol. I, B 92: Beograd, Zrenjanin, 60-86 ili "The War for Ethnic States", u: Nebojša Popov (ur.), *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, CEU Press: Budapest, New York, 2000, 9-49
- Nikolić-Ristanović, Vesna i sar. (1995), *Žene, nasilje in rat*, Kriminološki Institut: Beograd
- Nikolić-Ristanović, Vesna (2000), *From Sisterhood to Non-Recognition: Instrumentalization of Women's Suffering in the War in the Former Yugoslavia*, u: Svetlana Slapšak (ur.) *Women's discourse, War discourse*, Topos: Ljubljana, 147-166
- Popov, Nebojša (2000), *Media Shock and Comprehending it*, u: Nena Skopljanac Brunner et al. (ur.), *Media & War*, Centar za tranziciju i istraživanje civilnog društva : Zagreb, 9-16

- Puhovski, Žarko (2000), Hate silence, u: Nena Skopljanac Brunner et al. (ur.), *Media & War*, Centar za tranziciju i istraživanje civilnog društva : Zagreb, 41-49
- Ramet, Sabrina P. (2002), *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the fall of Milošević*, Westview Press: Boulder, Colorado
- Rorty, Richard (1999), Human Rights, Rationality and Sentimentality, u: Obrad Savić (ur.), *The Politics of Human Rights*, Verso: London and New York, 67-83
- Seifert, Ruth (1996), The logic of sexual violence in wars, *Women's Studies International Forum*, Vol. 19, Issues 1-2, January-April 1996 , 35-43
- Seifert, Ruth (1994), War and Rape: A Preliminary Analysis, u: Alexandra Stiglmaye" (ur.), *Mass Rape. The War against Women in Bosnia-Herzegovina*, University of Nebraska Press: Lincoln and London , 54-72
- Skejelsbaek, Inger (2000), Sexual Violence in the Conflicts in Ex Yugoslavia, u: Svetlana Slapšak (ur.) *Women's discourse, War discourse*, Topos: Ljubljana, strane 117-146
- Sofsky, Wolfgang (1999), *The Order of Terror. The Concentration Camp*, Princeton University Press: Princeton, New Jersey
- Spasić, Ivana (2000), Woman-Victim and Woman-Citizen: Some Notes on the "Feminist" Discourse on War, u: Svetlana Slapšak (ur.), *Women's discourse, War discourse*, Topos: Ljubljana, strane 343-358
- Thomas K. Dorothy and Regan E. Ralph (1999), "Rape in War: The Case of Bosnia", u: Sabrina P. Ramet, (ur.), *Gender and Politics in the Western Balkans*, Penn State University Press: University Park, strane 203-218
- Todorova, Maria (1997), *Imagining the Balkans*, Oxford University Press: New York, Oxford
- Verdery, Katherine (1996), *What was Socialism and What Comes Next*, Princeton University Press: Princeton, New Jersey
- Walby, Sylvia (1997), *Gender Transformations*, Routledge: London and New York
- Wilmer, Franke (2002), *The Social Construction of Man, The State and War. Identity, Conflict and Violence in Former Yugoslavia*, Routledge: New York and London
- Young, Iris M. (1990), Gender as a Seriality: Talking about Women as a Social Collective, u: Laslett, Brenner, Arat (ur.), *Rethinking the Political. Gender, Resistance and the State*, The University of Chicago Press, strane 99-124
- Zakošek, Nenad (2000), The Legitimation of War: Political Construction of a New Reality, u: Nena Skopljanac Brunner et al. (ur.), *Media & War, Centar za tranziciju i istraživanje civilnog društva: Zagreb*, 109-116
- Zbirka krivičnih zakona, 1988, Službeni list SFRY: Beograd
- Žarkov, Dubrovka (2000), Feminist Self/Ethnic Self Theory and Politics of Women's Activism, u: Svetlana Slapšak (ur.), *Women's discourse, War discourse*, Topos: Ljubljana, 167-193

Mihajlo Basara*

BORBENI MORAL NACIONALNIH VOJSKI U RASPADU SFRJ

Oružani sukob za podjelu teritorija u raspadu SFRJ nije imao karakteristike savremenog rata. Opšta vojna obaveza u ideologijama ratovođa smatrana je pravom, dužnošću i čašću, a njeno izbegavanje izdajom. Ljudski faktor bio je klasični činilac rata, "živa sila" ratovođa¹, nijedna strana nije imala savremena sredstva ratne tehnike, neregularnost (formiranje i prihvatanje plaćenika, dobrovoljaca) vojnih sastava svima je bio izlaz za nedostatak motivisanih boraca. Oblici borbenih dejstava odstupali su od strategijskih i taktičkih pravila, distinkcija između civila i vojnika nije bila u fokusu ratovođa, niti nižih komandanata, neselektivnost izbora cilja i neproporcionalnost odnosa snaga bili su pravilo. Uprkos tome, ratovi tokom raspada SFRJ imali su jedan znak savremenosti.² Građani su na izborima i referendumima u visokom procentu glasali u skladu sa ide-

* Doktor vojnih nauka, Direktor Vojno-istorijskog instituta

¹ Naglašavanje značaja ljudskog faktora često je u istoriji ratova bio eufemizam za inferiornost tehničkog činioca. Ljudski faktor može dominantno biti "živa sila" date vojske ili imati nešto bezbednije mesto, kao u savremeno naoružanoj armiji. Ratovođa koji u procenjenom odnosu snaga ima prednost u "živoj sili" na pobjedu može računati samo njenim intenzivnijim "trošenjem". Tome je sklon svaki pokretač rata i po tome se vojskovođe ili državnici ne razlikuju u istoriji. Niti se po pravednosti ili nepravednosti vođenih ratova može uspostaviti bilo kakva razlika u pogledu odnosa njihovih vodstava prema ljudskom faktoru. I oni koji su bili osvajači i, možda još više, oni koji su branili slobodu nisu žalili živote svojih vojnika. Ratovođe koje se više pozivaju na vrednost i snagu moralnog činioca imaju, skrivene ili manje skrivene, namere da žešće posegnu za "trošenjem" ljudskog faktora od onih koji više kalkulišu sa tehničkim prednostima u oružju.

² Pravo izbora u savremenim demokratijama da se u vojsku uopšte ide, dominantno proističe iz društvenih promena, a manje nastaje zbog usavršavanja oružja i profesionalizacije vojske. Tendencije izbegavanja vojne službe imaju svoj koren u drugačijim (demokratskim) društvenim odnosima. Pripadnici društva u kojima je potencijalna upotreba sredstava sile unutar te zajednice zamenjena socijalnim konsenzusom i vladavinom prava imaju vrednosne orijentire suprotne onima koji se neguju, tačnije moraju negovati, među pripadnicima vojske. Sama priroda demokratskog društva, naime, otvara put tendencijama neborbenosti, budući da ta društva stvaraju uslove za odsustvo osećanja kolektivne ugroženosti, a na individualnom planu teže ka autonomiji ličnosti.

ološkim projektom nacionalista, ali, kada je to trebalo dokazati, jedinstvo nije bilo tako potpuno.³ Srpsko/hrvatsko/bošnjačko društvo bilo je podeljeno u pogledu spremnosti da svojim učestvovanjem u ratu podrži politički cilj svojih ratovođa. Tako su pokazali da poseduju klicu kritičkog duha spram rata kao sredstva politike, ma koliko ona ukazivala i na nekoherentnost njihovih stavova. Kao da svako, posebno u srpskom/hrvatskom/bošnjačkom slučaju, ko je dao podršku za nezavisnost svoje nacije nije imao u vidu cenu koja treba da bude plaćena ljudskim žrtvama, razaranjima i dugotrajnim posledicama ratom stečene nezavisnosti. Prema podacima koji posredno pokazuju antiratno raspoloženje, a to su podaci o broju vojnih obveznika koji su napuštali zemlju tokom ratova u Hrvatskoj i BiH, srpsko/hrvatsko/bošnjačka antiratno orijentisana mobilizacijska baza znatno je veća od planovima predviđene mobilisane JNA u predratnom vremenu. Pred rat JNA je mogla da naraste do 500.000 vojnika, a prema podacima UNHCR 1994. godine u trećim zemljama nalazilo se 643.000 ljudi sa prostora bivše SFRJ. Broj podnetih zahteva dostigao je u jednom momentu 924.060.⁴

Politika komunističkih oligarhija, dugo pre izbijanja rata, predstavljala je neprikriveni nacionalizam.⁵ Pad komunizma je želje za nezavisnošću samo učinio javnim. Kada je zbačena komunistička maska, nacionalizam je već bio dominirajuća ideologija u javnosti i u svim institucijama društva. On je postao osnovni sadržaj dalje homogenizacije već podeljenih naroda i osnovno sredstvo nosilaca nove vlasti za ostvarenje ratne politike. Nadanja antiratno i prodemokratski orijentisanih građana da je ispražnjenu ljušturu dotadašnjih “radnih ljudi” moguće ispuniti bilo čime osim novim ideološkim sadržajem nisu imala realno tlo. Eskalacija nasilja, za ratovođe prirodan sled događaja, uklonila je, potom, i svaku mogućnost demokratskog rešavanja problema granica, odnosno rešavanja manjinskih prava u novim državama. Žurba da se ljudske žrtve daju za “nacionalnu stvar” i tako učvrsti put u rat karakterisala je namere svih nacionalnih ratovođa. Jugoslovenska narodna armija, iako je u početku smatrana poslednjim bastionom odbrane jugoslovenskog komunizma, unutrašnjim podelama po nacionalnom ključu, a koje su dugo godina unazad uvedene u status i sistem promocije oficira, u stopu je pratila tok raspada.⁶ Kao i 1941. godine, raspala se vrlo brzo i postala jezgro novih nacionalnih vojski. U njima je nacionalizam, nasleđen i podržan ratom, dobio polet i punu “legitimnost”. Naciji, kao osnovnom objektu identifikacije pripadnika

³ U septembru 1991. godine srpski Parlament je na zatvorenoj sednici raspravljao o problemima dezerterstava sa istočnoslavonskog ratišta i neuspehu delimične mobilizacije u Srbiji (50%) i Beogradu (15%), *Vreme*, News Digest Agency No 1-2, 30. septembar 1991.

⁴ <http://www.reportermagazin.com/rep196/0007.htm>. Sonja Biserko iz Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji: “Dezerteri kojih ima negde oko 300.000 po nekim procenama mogli su napustiti zemlju bez nagoveštaja da će se iko vratiti.” Objavljeno: 2002-04-13 <http://www.danas.org/programi/urednik/2000/01/20000109042601.asp>

⁵ Gde god se vodila politika ostvarivanja prava naroda na samoopredeljenje, bila je beskompromisna, a nacionalizam i rat uzimala je kao sredstva za taj cilj.

⁶ Šipka, P., Hadžić, M., Istraživanje javnog mnjenja članova SKJ o društvenoj reformi, Komitet SKJ u JNA, Beograd 1989. Ovo istraživanje pokazalo je visoku korelaciju između nacionalnosti i političkih stavova vojnih i civilnih lica u JNA.

zaraćenih vojski, pripojeni su “izuzetno” poreklo, jezik, religija, “slavna” istorija, crkva i država, do koje se, po uverenjima ratovođa, kao i do svih prethodnih, može stići samo ratom.

U JNA su kao izvori morala figurirali narodonooslobodilački rat i revolucija, samoupravljanje, nesvrstanost, bratstvo-jedinstvo i opštenarodna odbrana. Nasleđenim indoktrinacijskim metodama novi ideološki amalgam (elemenata “identiteta” nacije) nasledio je prethodni i postao ključni izvor morala u novim vojskama. Ono što su narodi u SFRJ delili – zajedničke elemente istorije, kulture, porekla, jezika – napadnuto je, i neosnovano i tragikomično, i ipak podeljeno. Redukovano poimanje nacije postalo je ne samo izvor morala vojski, veći i izvor za revalorizaciju istorije, pisanje školskih udžbenika, stvaranje kulturnih modela. Ono što se u savremenim vojskama smatra značajnim izvorom morala – kvalitet oružja, organizacija, obuka, liderstvo, komandovanje – u nacionalnim vojskama zaraćenih naroda u SFRJ nije igralo tako važnu ulogu.

Jednom probuđena nacionalistička vatra lako se rasplamsavala, a veoma sporo gasila. Tokom rata i posle njega, ova društva postala su, možda, više nacionalistička, nego što su to bila na početku raspada.⁷

Sličnosti i razlike u zasnivanju borbenog morala nacionalnih vojski

Odlukom da stupi u rat, svaka država koja računa sa političkom i vojničkom podrškom, pravovremeno organizuje medijski napad na mirnodopsko stanje duha svojih građana. Mentalni rat obavezno prethodi oružanom. Imajući to u vidu, nijedan rat nije iznenađenje. On mora da bude pripremljen u glavama budućih ratnika. Ratovođe, tokom jednog perioda, opravdavaju političke, vojne i moralne razloge za rat i time obezbeđuju podršku za svoje odluke i opravdanje za buduće žrtve. U republikama SFRJ propagandni rat započeo je mnogo pre samog raspada i oružanih borbi za teritorije između novih aktera. U nadolazećem ratu između naroda (građana) SFRJ, pripreme su se mogle pratiti u susedstvu, među prijateljima, kolegama i rodbinom. Naime, građani su pojedinačno postajali jedinice podele na jednu ili više zaraćenih strana. Međunacionalna mržnja, stvorena u društvu, bila je gotov ambijent za borbeni moral nacionalnih vojski. Mobilisani građanin, shodno stepenu saglasnosti sa ratnom politikom, dolazi u ratnu jedinicu bezvoljno ili na krilima svojih stavova o predstojećem nacionalnom zadatku. Poređenje nekih dimenzija borbenog morala triju vojski izvedena su samo na osnovu tih spoljnjih činilaca, kojima je izvor bila politika zaraćenih strana:

⁷ Na predsedničkim izborima u Srbiji, decembra 1992. godine, kandidat nacionalistički opredeljenih birača Slobodan Milošević dobio je 56,31%, a prodemokratski kandidat Milan Panić 33,79% glasova (izlaznost 68,31%). Na predsedničkim izborima septembra 2002. godine, dakle, nakon pada S. Miloševića, kandidati nacionalistički opredeljenih birača V. Koštunica (30,88%) i V. Šešelj (23,24%) imaju zajedno 54,12%, a kandidat prodemokratski opredeljenih birača M. Labus 27,36% (izlaznost 55,30%). www.cesid.org.yu/ zbirni rezultati za Srbiju

Dokidanje političkog monizma i uvođenje višepartijskog sistema bio je “pluralistički šok” samo u Srbiji. Srbi su imali za to dva razloga. Jedan je stvarna ideološka podeljenost, a drugi je to što je za Srbiju komunistički monizam bio sredstvo da opstane država u kojoj svi Srbi žive u jednoj zajednici. Nacionalizam i komunizam (monizam), već u toj tački pretnje raspadom, u Srbiji imaju zajednički interes. Stranački pluralizam, politička sloboda u društvu, konfliktnom po više dimenzija, stoga jeste jedan od uzroka ratnog i međusrpskog raskola. U svim drugim republikama otpor pluralizmu bio je manji (BiH, Makedonija) ili je dočekan kao politička sloboda (Slovenija i Hrvatska). Pluralizam je za republike koje su želele otcepljenje bio sredstvo ostvarenja nacionalnih ciljeva. U njima je nastanak pluralizma bio komplementaran nacionalnim ciljevima. Uvođenje višepartijskog sistema stvorilo je različitu političku osnovu za zasnivanje ratnog morala. Na jednoj strani (kod Slovenaca, Hrvata, kasnije Muslimana/Bošnjaka i Makedonaca) nacionalizam je mogao biti predstavljen kao oružje za rušenje monizma, kao izraz osvojene političke slobode i sredstvo da se ona sačuva, a na drugoj (srpskoj), nacionalizam je bio interesno udružen sa komunističkim monizmom, što ga je kompromitovalo kod nacionalista, ali i na Zapadu, s obzirom na globalni ideološki trend.

Sve tri vojske, nastale u međunacionalnom konfliktu, gradile su borbeni moral dominantno, posredstvom ideologije nacionalizma i samim tim bile su ideološke i politizovane. Činioci organizacije, obuke, profesionalnih i moralnih kvaliteta kadra, borbeni duh jedinice i vođstvo u malim kolektivima, bili su sporedna sredstva za građenje morala. Kohezivnost ljudskog faktora učvršćivana je povezivanjem istorijskih i stvaranjem savremenih mitova žrtvovanja za nacionalne ciljeve. Budući da je nacionalni cilj bio najproblematičniji, iako različit kod sve tri vojske, posebno kod Bošnjaka (građanska BiH), nešto sličniji kod Hrvata i Srba (prikrivani cilj bile su Velika Srbija i Velika Hrvatska podelom BiH), nigde ga nije bilo moguće definisati moralno neprotivrečno, otvoreno i opšteprihvatljivo. Ta unutrašnja konfliktnost ratnog cilja bila je izvor konfliktnosti osnovnih kvaliteta borbenog morala kod pripadnika tih vojski. Kognitivno i emotivno koherentne nacionalne stavove, kao osnovu patriotizma i borbene motivacije, nije bilo moguće razviti.

Vojska, inače piramidalno strukturisana, stavljena je pod vojnu i političku odgovornost jedne ličnosti. U tome su ove vojske bile pravi sledbenici JNA, kao i u statusu koji su sebi obezbeđivale ratovođe. Svi su bili vrhovni komandanti i svi sa brozovskim kompleksima. Ratovođama su vera u ciljeve nacionalne ideologije, onako kako su ih oni definisali, i prožetost cele vojske duhom nacionalizma bili jedini kriterijum borbenih i moralnih vrednosti.

Neproporcionalna i neselektivna upotreba sile karakterisala je sve tri strane (najviše srpsku i time joj ostavila i najveću odgovornost za rat). Učesnici rata nikad nisu bili uvereni da se datom oružanom akcijom (osvajanjem dela teritorije, nekih zona ili samo sela i gradova) nešto politički ili vojnički definitivno dobija.⁸ Naredbodavci i komandanti jedinica, znajući to,

⁸ Zemlje koje nisu suverene (a to su sve male zemlje) ne mogu da računaju sa trajnošću rešenja koja su uspostavljena primenom vojne sile.

ulazili su u borbu tek onda kada su bili sigurni da su toliko nadmoćni – mnogo više nego što taktička pravila nalažu – da pravog otpora neće ni biti. Srpska strana je svoje “pobede” slavila u uslovima početne izrazite nadmoći. Hrvatska i bošnjačka strana osluškivali su korake Zapada, odnosno NATO i postajale hrabrije i odvažnije pod skutima velikih sila. Nigde nije bilo odsudne borbe za teritorije koje su, u stvari, bile cilj rata. Udar na nezaštićene vojne i civilne ciljeve bio je dominantna, gotovo opšta ratna praksa – slovenačka “hrabrost” u ratu koji je S. Milošević planski izgubio, isterivanje građana sa posla i stanova, napad na njihovu imovinu i njihov progon i ubistva, napad na uniformisane pojedince, izolovane vojne objekte, ucena oficira pretnjama članovima porodice, izolacija kasarni JNA, bombardovanje sela i gradova sa namerama etničkog čišćenja, stvaranje logora u kojima je tortura bila pravilo i konačno masovna ubistva civila. Vojni i moralni karakter takvih naređenja, kod onih koji su ih izdavali i onih koji su ih primali, nije mogao izazivati nacionalno dostojanstvo i ponos, a ratna praksa koja je iz njihovog izvršavanja proisticala bila je psihološki ispunjena osećanjem mržnje, osvete i destrukcije. Patriotska retorika koju su ponudile i upražnjavale ratovođe vremenom je postala smišljeni transparent za izvršioce zlodela, kao i za ratni kriminal. Borbeni moral u takvim uslovima nije ni mogao da se razvije oko ciljeva rata ili pojedinačnih borbi, budući da je izgledalo da se za te ciljeve moglo uzalud ginuti. Osećanje osvetoljubivosti ratovođama bilo je korisnije, a pljačke i zločini bili su prirodni pratilac takvog borbenog morala.

Heterogen starešinski kadar – oficiri JNA, rezervisti sa obukom u JNA, dobrovoljci sa iskustvima iz drugih armija, strani plaćenici, dobrovoljci sa iskustvom koje su sticali tokom rata i postajali oficiri – nije doprinio izgradnji moralno čvrstih jedinica i međusobnog poverenja. Neki među oficirima JNA visokog čina (Slovenci, Hrvati, Bošnjaci, Srbi) odigrali su, ukoliko su bili potrebni ratovođama, svoje uloge i naplatili vernost novoj ideologiji. Srednji i niži oficirski kadar JNA, iako se prestrojio na vreme, činio se više sumnjivim hrvatskim i bošnjačkim političkim i ratnim stratezima, nego što je to bio slučaj sa njihovim kolegama na srpskoj strani. Komunistički (projugoslovenski) ideološki tragovi i ateističko vaspitanje oficira JNA manje su smetali srpskoj strani. Srpske ratovođe ostavile su u svom manipulativnom spektru mesto za kvazilevičare, kvazijugonostalgičare i velikosrbe. U srpskim vojskama između Drine i Kupe nije bilo mesta za ideološke gradacije. Spojeni sudovi etničkog čišćenja trpeli su samo čiste nacionaliste.

Upletenost oficirskog kadra u ratne zločine, pljačku i kriminal, kao i stanje discipline (dobra obuka i na pravilima zasnovani unutrašnji odnosi nigde nisu bili osnov disciplinovanja), slabili su borbeni moral na svim stranama. Glavni pokretači rata (srpski, hrvatski i bošnjački) bili su osumnjičeni, ili im je to pretilo, a neke od njih je smrt preduhitrila, po komandnoj odgovornosti (Milošević, Tuđman, Izetbegović). Načelnici generalštabova su, takođe, bili ili osumnjičeni za zločine (Mladić, Gotovina, Halilović) ili smenjivani zbog korupcije i veza sa kriminalom.

Pitanje racionalnosti i svrshodnosti rata, odnosno toga da li je rat mogao da se izbegne, nije bilo isto iz ugla triju zaraćenih strana. U toku 1991. i 1992.

godine rat je mogao biti sprečen ili prekinut tako što bi srpske ratovođe priznale administrativne granice republika SFRJ kao nove međudržavne granice, a da time politička borba za prava sunarodnika ne bude prekinuta. "Kočnice" su bile na srpskoj strani i na strani međunarodne zajednice. Možda je uticaj, u tom smislu, najviše bilo moguće očekivati od međunarodne zajednice, ali on je, takođe, imao ratni smer. Iako odgovor na pitanje o mogućnostima da se rat izbegne nije jednostavan, uvid u takvu mogućnost je svakom vojnom obvezniku činio ratnu politiku ratovođa (posebno srpskih) sumnjivom, a time i političku pozadinu za mobilizaciju i borbenu motivaciju. Ove sumnje, međutim, nisu dominirale, ali su slabile borbeni moral, posebno u srpskim vojskama. Hrvatska (u ratu za granice Hrvatske) i bošnjačka strana svoj nacionalizam mogle su, delimično, pravdati kao odbrambeni i na tome zasnivati borbeni moral svojih jedinica.

Odnos snaga, u ljudstvu i sredstvima ratne tehnike, išao je početkom rata značajno u korist srpske strane, što je imalo negativan uticaj na moral hrvatske i bošnjačke vojske. U kvantitativnom smislu ravnoteža nikad nije bila uspostavljena, a odnos snaga i borbenu sposobnost bošnjačke i hrvatske strane podigao je NATO saveznik. Borbeni kvalitet i borbeni moral pripadnika hrvatske i bošnjačke vojske, rastao je s osećanjem podrške, ali i stvarnom podrškom Zapada i NATO. Kvalitet vojski Republike Srpske i Republike Srpske Krajine smanjivao se kako se približavao kraj rata. Moral kod Srba opadao je kako je rat odmicao, a to je, pre svega, bilo posledica sve jasnijeg uvida u propast političkog cilja koji su srpske ratovođe postavile, ali i u povezanosti sa odlučnošću NATO da svoj "kredibilitet" potvrdi u ratovima raspada SFRJ.

Podeljenost srpskog društva u vezi sa savezništvom nije pružalo jedinstven osnov za izgradnju borbenog morala. Zablude o savezništvu i konfuzija koja je nastala kada su vođstva stranaka pokazala na svoje ideološke, političke i vojne saveznike, dodatno je dezorijentisala srpski narod. Za neke je to bila Rusija, (shvaćena panslovenski, komunistički ili proevropski), za neke komunistička Kina, a za neke Evropa i Amerika. Politika savezništva podsticala je, kod Srba, osećanje izolacije. Srbi su bili podeljeni prozapadno i antizapadno tokom čitavog rata, kao i reformski i antireformski posle njega. U izvesnom smislu, ovaj problem mučio je i bošnjačku stranu, ali ne na isti način. Oni su pretendovali na to da imaju dva saveznika – islamski i zapadni svet, koji su, međutim, mogli postati međusobno netrpeljivi. Hrvatska je u pogledu generalne orijentacije društva i izbor saveznika imala jasnu većinu.

Dve moralne tradicije (četnički i partizanski sledbenici) na kojima se gradio identitet srpskog vojnika ostale su nepomirljive. Ratne vođe ovih dveju ideologija planski su sarađivali u ostvarivanju ratnih planova, a naročito u čuvanju vlasti. Na nižim nivoima, gde se borbeni moral iskazuje kao kohezivni elemenat vojne jedinice, pomirenje nije bilo moguće i nije ga bilo. U izvesnom smislu hrvatska vojska je imala sličan problem. Hrvatska strana je javno, u želji da se u očima sveta povežu "domovinski rat" i svetska borba protiv fašizma, govorila o antifašističkoj borbi Hrvatske. Međutim, budući da je antifašistička borba Hrvata, tim više što je

imala srazmerno znatno manju podršku od one koju je imala NDH, bila komunistička i projugoslovenska, tu dimenziju, takođe, nije bilo moguće ugraditi u nižim jedinicama.

Moral srpskog vojnika – ishod političke zloupotrebe vojske

Stranački pluralizam dočekan je u JNA sa osećanjem poraženosti. Ukidanje SKJ i kolektivni upis profesionalnog sastava JNA u SKPJ (Savez komunista – pokret za Jugoslaviju) nije se dugo održao. Nezgrapna odbrana monizma uključivala je pretnje i bila skopčana sa nemoći vojnih podanika. “Vojska se ‘departizuje’ i to čini suštinu depolitizacije“, govorili su vojni tumači pluralizma.⁹ Njihova tumačenja karakteriše poljuljano komunističko uverenje i sindrom pokolebanog vernika. Višak lojalnosti, kao naviknuti instrument “lepog” ponašanja i sve veći raskorak između ideologije i stvarnosti, stalno ih je gonio ka samozavaravajućim objašnjenjima. Komunistička slika raspadala se (uz nastup pluralizma) i zbog dokaza koje je nudio rat. Vojni tumači ostali su kod osnovnog ideološkog tumačenja, iako ono više nije korespondiralo sa stvarnošću. Stvarnost je neznatno prodrila u njihovu sliku sveta, ali ona tu sliku sveta, budući ometana ideologijom, nije mogla promeniti nekom sistematičnijom vizijom. Druga serija tumača, onda kad je postalo jasno da je komunizam pao, a rat započeo, personifikovana je oficirima koji su jedan kolektivistički mehanizam odmah zamenili drugim, komunistički nacionalističkim. To su bili oni koji su nadirali u vojnoj hijerarhiji, te su stoga bili spremni da ideologiju, logiku i moral podrede trenutnim zahtevima politike, odnosno svojim karijernim motivima. Pojavio se niz ličnosti u uniformi, koji je sebe legitimisao kao branioca srpskih nacionalnih interesa.¹⁰ Njihovo zalaganje za srpske nacionalne interese uglavnom je neiskreno, budući da je potpuno podređeno oficijelnom mišljenju. Ono je bilo oportunističko i karijerističko, sa recidivima komunističke konfuzije. Oficiri “nove” vojske bili su “uvereni” da je srpska nacija ugrožena i da je treba braniti ratnim sredstvima. Doduše, granica odanosti toj ideji u pozitivnoj je korelaciji sa linijom napredovanja ili stagnacije u karijeri. Ideološko nasleđe, socijalna vezanost, brzi raspad morala društva i morala JNA i ratna politika srpskog (i drugih, ali ovde je reč o uzrocima slabljenja borbenog morala na srpskoj strani) nacionalnog vođstva uzrokovali su idejnu konfuziju i bili osnov slabljenju borbenog morala u JNA, a potom i vojskama RSK i RS. Ovde će neki od uzroka biti navedeni samo s obzirom na dejstvo u pravcu slabljenja borbenog morala, dakle, sa etički neutralnog stanovišta:

⁹ Najbolje su predstavljeni istupanjima generala Veljka Kadijevića (savezni sekretar za narodnu odbranu), admirala Stane Broveta (zamenik saveznog sekretara), generala Blagoja Adžića (načelnik Generalštaba) i generala Stevana Mirkovića (načelnik Generalštaba).

¹⁰ Najistaknutiji predstavnici i prvoborci bili su B. Stevanović (komandant Ratnog vazduhoplovstva), V. Obradović (načelnik Političke uprave), Ž. Panić i M. Perišić (načelnici Generalštaba) itd.

Veliki elan nacionalista u početku (antibirokratska revolucija), splasnio je kada je rat počeo. Veliki broj obveznika napustilo je zemlju, ne želeći da se bori. Od rata su bežali vojni obveznici iz Srbije, ali i obveznici sa ratom zahvaćenih područja u Hrvatskoj i BiH. Reakcija države bila je razvijanje ksenofobije i govora mržnje, kao i manipulacija pravima izbeglica. Vidna je trostruka dezorijentacija – prokomunistička (projugoslovenska i antijugoslovenska), velikosrpska i prodemokratska. Takve ideološke disolucije nisu mogle biti osnov za homogenizaciju, nego izvor unutrašnjih sukoba. Paralelno egzistiranje “jugoslovenstva” i “srpstva” u vojsci (srpskim vojskama) izazivalo je podele na jugonostalgicare (smatrani su komunist-nostalgicarima) i velikosrbe ili “partizane” i “četnike”. Svako je od njih na svoj način određivao “veliki” cilj za koji se treba boriti.

Raspad SFRJ i JNA delovao je razarajuće na moral pripadnika jugoslovensko/srpskog društva i, posebno, vojske. Radi očuvanja vlasti, ratovođe su bile prinuđene da prikrivaju dezertstvo i da istovremeno raspiruju nacionalizam kako bi mobilisali stanovništvo za rat. Ograničenje trajanja boravka na ratištu za rezerviste po mobilizacijskom pozivu, uvođenje dobrovoljačkih jedinica, a kasnije i stvaranje kadrovskih centara, kojima se sankcioniše podela na Srbe preko Drine i Srbe iz Srbije ukazivalo je na priznavanje nejednakih motiva za rat. Privilegovanje vojnih, odnosno ratnih obveznika povlačilo je za sobom i pomisli da svako treba da čuva svoju glavu.

Prvi vojni poraz, koji je ostavio značajnog traga na moral društva i vojske, odigrao se u navodnom pokušaju sprečavanja otepljenja Slovenije, u isto vreme kada se službena politika legitimisala jugoslovenstvom. Odnos snaga u korist Teritorijalne odbrane Slovenije, upućenim snagama i načinom dejstva koja su usledila u sedmodnevnom ratu, nije mogao biti promenjen. Za “poraz” niko nije snosio odgovornost. Rezultat ovog rata bio je za srpsku stranu nova konfuzija o daljim mogućim ciljevima rata.

Desilo se i poigravanje sa komandovanjem JNA, odnosno, VJ, u smislu neodlučnosti političkog nivoa komandovanja o upotrebi vojske. Došlo je do nesaglasnosti između nervoznih reakcija na neprijateljsku taktiku izazivanja jačeg i nespremnosti da se koordinirano politički i vojno odgovori.

Došlo je do stvaranja i upotrebe paravojnih formacija sa svojim simbolima, tumačenjem tradicije, uniformom, izgledom i karakterističnim pravilima u izgradnji unutrašnjih odnosa. Mnogi mobilisani rezervisti iz Srbije u jesen 1991. godine nisu želeli da se u jedinicama JNA bore pod zvezdom na kapi. Drugi nisu želeli da stave kokardu. Generalštab je odlučio da na kape stavi znak državne zastave, trobojku bez ideoloških simbola, što rečito govori koja ideologija nosi nove vlastodršce. U isto vreme pod njihovim pokroviteljstvom stvorene su paravojne jedinice, svaka pod svojim simbolima, zavisno od političkih stranaka koje su iza njih stajale. Budući da odgovornost u zonama jedinica vojske nikad nije podeljena, JNA i njen naredbodavac pokazali su time da sve te jedinice rade na istom političkom zadatku. To, međutim, u samim jedinicama vojske nije delovalo integrišuće na borbeni moral pripadnika tako ideološki raznorodnih grupa. Pesme, zastave, uniforme, simboli, sve je bilo različito i samim tim konfliktno, frustrirajuće i deprimirajuće.

Upotreba službe državne bezbednosti i specijalnih jedinica u kontrolisanju političkih procesa i vojske, kao i direktnim učestvovanjem u ratnim akcijama, često je činila izlišnim formalno uspostavljene demokratske institucije u RSK, RS (pa i samoj Srbiji), a u vojsci ingerencije komandovanja.

Ratni porazi su vremenom sve više potvrđivali sumnju u retoriku vojnih i političkih komandnih struktura. Tada je uvid u ideološku spregu političkog i vojnog vrha postao izvor osećanja nemoći i beznadežnosti u jedinicama srpskih vojski. Takođe, interesna, ratnoprofiterska, sprega vojnih komandanata i civilnih struktura u ratnim zonama omogućavala je tokom rata dalje širenje ratnog kriminala.

Upotreba Crkve i zloupotreba verskih osećanja bili su jedan od važnih sredstava u podsticanju borbenog morala. Crkvi, tokom devedesetih, nije nedostajala samoinicijativa u podršci ratovođama i njihovim ratnim planovima. Suvereni, vojnici i sveštenici, kao u predmodernom dobu, bili su na istom poslu.¹¹

Postojala je tajna i javna (dvolična) politika srpskog rukovodstva: kalkulacije sa podelom teritorija, zamenom teritorija i, u isto vreme, jačanje militantnog nacionalizma sa propagandom o ujedinjenju “zaokruženih srpskih” zemalja.

Osuđivane su sankcije i dvoličnost međunarodne zajednice prema SRJ i, u isto vreme, uvođene sankcija prema RS, onda kada je vlastodržac u Srbiji procenjivao da se dalji rat po njega neće dobro završiti.

Otvoreni politički sukobi među političkim vođama Republike Srpske (RS), Republike Srpske Krajine (RSK) i SR Jugoslavije i odsustvo političkog autoriteta kod svih partijskih i političkih struktura u RSK i nešto manje u RS spram Beograda (što je, zapravo, bila njegova tvorevina) bili su konstanta sve do Dejtonskog sporazuma. Time je održavan politički duh nemoći i oslanjanja na Srbiju i njeno vođstvo. “Dejton” je pokazao da je svet to priznao. Milošević je potpisao mir u ime svih Srba.

Nespремnost na kompromis i stoga podložnost inerciji destrukcije i razaranja, tolerisanje zločina, pljačke i nediscipline (alkoholizam, tuče, ubistva i samoubistva, saobraćajni udesi) u kontinuitetu je slabilo borbeni moral. Analize su ukazivale da je manje boraca ginulo u neposrednoj borbi i od artiljerijske – dalekometne vatre, a više u sukobima koji su bili posledica nediscipline. Odsustvo pravnog oslonca i odgovornosti obezmoćivanjem i potpunom politizacijom i zloupotrebom vojnog i državnog pravosuđa, činilo je takvo stanje trajnim uzrokom slabljenja borbenog morala.

Pravilo je da nijedan komandant ne može da pravda greške u ratu naređenjem pretpostavljenih. Pre nego što prihvati izvršavanja naređenja, on mora da iznese svoje protivrazloge, insistira na promeni plana i ponudi ostavku ukoliko preti opasnost da, zbog pogrešnih političkih ili vojnih odluka, postane oruđe propasti sopstvene jedinice. Umesto toga, odnose su karakterisala međusobna optuživanja oficira i vojnika da jedni druge žrtvuju u akcijama, naročito između oficira bivše JNA i oficira paravojski, kao i odlazak na

¹¹ Dorđević, M., Ogleđi: Ratni krst srpske Crkve, Republika br. 273, novembar 2001.

ratište po veći čin, manipulisanje unapređenjima, karijerizam putem “srbovanja”.

Srbi u Republici Srpskoj Krajini bili su zatočenici nacionalističke politike, koju su oni prihvatili pod parolom “nikad više u Hrvatskoj”. Eufemizam za pomenutu parolu bio je da se Srbi “sami” dogovore sa Hrvatskom o oblicima zajedničkog života. Za Srbe u BiH vredelo je isto. Trebalo je da se oni “dogovore” sa dva ostala naroda u BiH o oblicima zajedničkog života. “Autonomna” politika Srba u RSK i RS manifestovala se u intenziviranju nacionalizma i nastojanjima da se Srbija otvoreno uvuče u rat. Ova protivrečnost svedoči o odsustvu političkog konsenzusa nacionalnog vođstva o ratu koji vodi. Oni koji su u Srbiji glasali za rat, pod pretnjom prelivanja rata u Srbiju, prihvatili su sugestiju svojih vladalaca da Srbija nikad nije bila u ratu, a oni koji su glasali protiv rata tvrdili su da je Srbija jedini krivac za rat i da ga je ona povela. Oba ekstrema su manjkava i nisu doprinosila borbenom moralu vojske.

Nespремnost na kompromis u neprihvatanju planova međunarodne zajednice za RSK i RS i konačno preddejtonsko vojno NATO rešenje objašnjeno je kao ostvarenje antisrpskog zavereničkog scenarija na koji se nije moglo uticati. Pad vojničkog otpora vojske Srpske Krajine hrvatskoj vojsci, pored ostalog, ukazuje na veru u zaveru. Vojnici RSK, uz stihiju i paniku stanovništva, nisu čekali naređenja pretpostavljenih, već su pod raznim izgovorima (najčešće o izdaji koja je to, iz perspektive jedinstva politika Knina i Beograda, na jedan način i bila) napuštali položaje i na kraju su, sa gotovo celokupnim stanovništvom, napustili teritoriju RSK. Organizovanog otpora vojske Krajine nije bilo, ako ne računamo sporadični otpor manjih jedinica na nekim pravcima. Vlasti Srbije “krivicu” za pad RSK i delova RS, preusmerili su na Srbe u RSK i RS, koji su, kao nepatriote i kukavice kako je sugerisano sa političkog vrha, očekivali da treba da ih brane Srbi iz Srbije.¹² U proleće i jesen 1995. usledila su hapšenja izbeglih i upućivanje u Istočnu Slavoniju radi njene navodne odbrane. Borbenost izražavana bacanjem cveća na tenkove koji su u jesen 1991. krenuli u odbranu Srba u Hrvatskoj evoluirala je u odobravanje da se hapse srpske izbeglice. Takvim borbenim moralom triju srpskih vojski okončana je borba za srpske nacionalne interese.

¹² http://www.hlc.org.yu/srpski/suočavanja_sa_prošlošću: “Zašto su uopšte dolazili ovamo! Ili su očekivali da će njih braniti neko drugi”, rekla je Mirjana Marković u svom dnevniku u magazinu “Duga”.

IV

IZGLEDI ZA NORMALIZACIJU
I POSTIZANJE BEZBEDNOSTI

Milan Podunavac*

RAT I POREDAK: slušaj Srbija

Četiri godine nakon urušavanja diktature političko društvo u Srbiji pokazuje ne samo velike teškoće u procesu konsolidacije demokratije, već i osobitu vrstu neuspeha u uspostavi moderne ustavne državnosti. Srbija je po mnogim svojim svojstvima **nedovršena država**. Ovaj rad analizira uzroke i obilježja bezdržavlja u Srbiji. Središnju osu ove analize čini politička dinamika u Srbiji u poslednjoj dekadi prošloga stoljeća. Nastoji se pokazati kako se odvijao proces razaranja i obnove poretka u uslovima koji po svojim bitnim svojstvima nisu politički (ratovi, nasilje, egzistencijalni strahovi, zločini, pljačke). Osnovnu osu ove studije, otuda, čini “velika paradigma” (Bobio) o odnosu **poretka i neporetka**, a kako je država osnovno jezgro političke integracije savremenih političkih društava, ona se može prevesti i na kategorije **državlja i bezdržavlja**. Otuda i osobita vrsta normativnog identiteta između pojmova građanske normalnosti i normalne državnosti. Normativnim konstruktom ustavne demokratije označavamo poželjno stanje “dobro uređenog poretka”. U pojedinim odeljcima biće ponuđene razvijenije formulacije osnovnih pojmova. U prvom odeljku analizirani su priroda, kao i socijalni i politički učinci razaranja poretka (legaliteta). Razaranje poretka (legaliteta) označićemo kao najtraumatičnije iskustvo kroz koje jedna politička zajednica prolazi. Biće analiziran odnos između **rata i poretka** i nastojaćemo da ukažemo na generičku vezu između razarajuće uloge rata i teškoća u konsolidaciji principa vladavine prava (legalitet). U drugom koraku označićemo Srbiju kao **postdiktatorsko društvo** i nastojati da pokažemo zašto **porazena i nepomirena društva** bez jasnog kritičkog odnosa i moralne refleksije prema bliskoj prošlosti i negativnim političkim tradicijama nisu u stanju da učine otklon u odnosu na političku leguru “staroga režima” i učine jednu radikalno novu recepciju kolektivnog i političkog identiteta. Srbija se poput Vajmara nakon Prvog svetskog rata našla u socijalno-političkom ambijentu u kome ni jedna relevantna društvena grupacija nije pokazala volju da krhku i fragilnu demokratiju osvojenu nakon oktobarske promene brani od **neprijatelja demokratije**. Srbiju ćemo isto tako označiti i kao **postkomunističko društvo**. U drugom će odeljku biti analizirani formativni principi na kojim je počivala legura koja se porodila na razvalinama socijalističke ideokratije (Dimitrijević). Biće analiziran proces deinstitucionalizacije poretka prava i politike i pokazano kada se ona pretvara u formaciju “gole moći” u kojoj se

* Profesor, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

“guši društvo, razara pravo i dignitet ljudi” (Neumann). Treći deo studije posvećen je “velikoj promeni” (oktobarska revolucija). Biće naznačeni značaj konstitucionalne šanse, koju je političko i civilno društvo u Srbiji zadobilo, i razlozi zbog kojih ove konstitucionalne šanse (prva posle oktobarske promene, druga posle ubistva premijera Đinđića) i široke mogućnosti konstitucionalnog izbora nisu iskorištene. Branićemo tezu da je **nepoverenje u demokratiju i civilno društvo** osnovni razlog neuspeha oktobarske revolucije i konstitucionalne šanse, koju je ona donela političkom društvu u Srbiji. Politička strategija **socijalnog i političkog konzervativizma**, koja promovira ideju **etnokratije** kao osnovnu osu odgovora na otvorena pitanja *state and nation building*, počiva u ideološkom smislu na dva osnovna politička bloka: političku osu jednoga čine **neprijatelji demokratije**, dok političku osu drugog čine političke snage i akteri koje karakteriše **nepoverenje prema demokratiji**. Sve ovo upućuje da je oblikovanje alternativne političke strategije ključni imperativ pred kojim se političko društvo u Srbiji još uvek nalazi. Ideološka okosnica takve strategije mora u osnovi biti **demokratska. Demokratija u Srbiji još uvek traži aktera koji će je braniti i podržavati**. U završnom, četvrtom poglavlju, biće analizirani u razvijenijoj formi razlozi neuspeha u uspostavi moderne državnosti u Srbiji. Branićemo normativno stajalište po kome postoji generička veza između moderne države i poliarhije (ustavna demokratija) i nastojati da pokažemo na kojim je pretpostavkama ovaj proces moguće izvesti. U ovome procesu naznačićemo dva stadija. Prvi pretpostavlja uspostavu modernog poretka utemeljenog na formativnim principima prava koji, govoreći jezikom Hobsa (Hobbes), omogućavaju da društvo nadvlada polje “negativne politike” – *summum malum* (strah, nasilje, zločine, politički proizvedeno siromaštvo i bedu, javnu okrutnost) – i garantuju sigurnost “bazičnih dobara” (sigurnost, slobodu, dostojnost). Ovo je moguće samo u uređenoj državi. To je *extra civitatem nulla securitas*, kako je pisao Šmit (Schmitt), reinterpetirajući Tomasa Hobsa. Tek na ovim temeljima moguće je oblikovati ustanove i vrednosti ustavne demokratije (sloboda, ograničena i kontrolisana vlast, demokratska legitimnost), koja se označava kao *summum bonum* dobro uređene zajednice.

Razaranje legaliteta

Razaranje legaliteta (poretka) je najtraumatičnije iskustvo kroz koje jedna politička zajednica može da prođe. Kada je legalitet političkog tela razoren, čak i u uslovima kada je njegovo razaranje moguće opravdati slabostima i rđavim osobinama, članovi jedne političke zajednice nalaze se u stanju koje karakteriše ne samo opšta nesigurnost, već i odsustvo jasnih orijentira koji nam omogućavaju da prema njima rutiniziramo svoja individualna i kolektivna iskustva (Weber). U odsustvu jasnih orijentira (*theologia civilis*) ljudi se ne orijentiraju opštim dobrima, već su motivisani individualnim nagonima. **Strah** i difuzija nesigurnosti, panika, postaju glavni pokretači individualnih i kolektivnih ponašanja. U takvim stanjima društvo se zakonito survava u neporedak (haos), razaraju se vrednosti poverenja i solidarnosti, nepisani društveni ugovor koji je oblikovao i povezivao političku zajednicu ne funkcioniра, a osobita vrsta egzistencijalnog straha (**strah od neporetka**) supstituira sve druge vidove ponaša-

nja. Ništa tako dobro ne označava ovakva stanja “velikog straha” kao stanja velikih socijalnih kataklizmi (ratovi, građanski ratovi, revolucije, populistički pokreti). To su stanja kada ljudi otkrivaju kako gotovo pred njihovim očima nestaju ustanove koje su ujedinjavale i povezivale društvo. Vojsku, pravdu, policiju, administraciju, zakone supstituiraju teror, nasilje, invazije, razaranja, ratovi bez pravila. Početkom devedesetih politička društva u bivšoj Jugoslaviji prolaze kroz upravo takvo stanje. U izvrsnom opisu balkanskih prilika M. Ignatijeva (Ignatieff) ovo stanje opisano je kao stanje **naoružane paranoje**. Ignatijev argumentira da su ljudi razorili slabu državu iz straha od drugih, no sada traže isto takvu da bi ih odbranila i zaštitila. U međuvremenu, strah ih je učinio nesigurnim, nasilnim i samotnim. Strah od neporetka inspiriše ljude da tragaju za stanjem poretka i sigurnosti. Razaranja poretka bivše Jugoslavije i priroda “legitimacijskih borbi” kroz koje se ovaj proces odvija, “rodno” je mesto političkih legura koje su nastale na ovome prostoru.

Osnovno jezgro političkog poretka u bivšoj Jugoslaviji činio je sistem **harizmatске vlasti i harizmatског legitimiteta**. Ovakav tip poretka, kako je pokazao Veber (Weber) u svojoj sistematskoj sociologiji vladavine, nosi u sebi veće mogućnosti samorazaranja nego politički režimi zasnovani na tradicionalnom ili racionalnom autoritetu. Najosetljiviji problem sa kojim se ovaj tip poretka suočava jeste pitanje harizmatског nasleđa i rutinizacije harizmatског autoriteta. Od načina na koji će biti rešavana ova dva problema u osnovi ovisi priroda političkog poretka. Analiza ovih tipova političkih poredaka pokazuju da su moguće dvije solucije rešavanja pitanja političkog nasleđa. Prva je da se uspostavljanje novoga harizmatског lidera zasniva na temelju pravila i kriterija koje je ustanovio sam harizmatски lider u saradnji sa pripadnicima “harizmatске zajednice”. Ovo je slučaj kada harizmatски lider ustanovljava procedure političkog nasleđivanja. Druga je solucija kada sam harizmatски lider odredi svog naslednika. Priznavanje designiranog naslednika vrši se, po pravilu, aklamacijom onih koji su najmoćniji i najpovlašćeniji sledbenici lidera (harizmatске zajednice). Bitno svojstvo političkog poretka u bivšoj Jugoslaviji posle smrti Josipa Broza je to da pitanje harizmatског nasleđa nije rešeno. Niti je u toku Titovog života određen politički naslednik, niti su utvrđene procedure i pravila na osnovu kojih bi ovo pitanje bilo rešeno. Bez rešenja ovoga problema, pokazalo se, nije bilo moguće stabilizovati vlast i svesti harizmu na svakodnevne odnose. Naprotiv, jugoslovensko društvo bilo je suočeno sa tendencijom srozavanja autoriteta, koja se i dalje obavljala uz legitimacijsku formulu divinizacije bivšega vladara (“I posle Tita, Tito”). Ovo srozavanje autoriteta, nastalo kao posledica nedovršenog procesa rutinizacije harizmatске vlasti, uzelo je oblik “snižavanja” nekog sa njegovog suverenog položaja na položaj prvog među jednakim. Istorija političkih društava poznaje ovakve slučajeve “kolektivnog vladanja” (arhon, konzul, dužd) i jugoslovenski je slučaj pripadao ovoj vrsti. Na čelu države je kolektivno telo kojim rukovodi jedan od članova ovoga tela. Uporedo se odvijaju dva politička procesa. Prvi označavamo kao snižavanje autoriteta kolektivnog šefa države. Ono je praćeno stanjem u kojem pojedine grupe u okviru nasleđene harizmatске zajednice (republičke i pokrajinske oligarhije) ne priznaju onog ko je na čelu “grupe”. U tipu političkog režima u kome je harizmatски vođa (Tito) bio osnovni faktor stabilnosti i figura oko čije su se

harizme oblikovale normativne saglasnosti pripadnika političke zajednice, čime se u biti nadoknađuju aktivni pristanci “potisnutog civilnog društva”, srozavanje autoriteta centralne vlasti zakonito je dovršeno u procesu otvaranja legitimacijskih borbi. Ovaj proces je otvorio i narušio mrtvu ravnotežu među nasleđenim političkim oligarhijama postitovskog režima srpski politički lider Slobodan Milošević. On postaje ključna politička figura za razumevanje političkih procesa, kao i za prirodu političkog poretka u Srbiji, a priroda legitimacijskih borbi, dakle borbi koje otkrivaju kako se ustoličio na vlasti, središnja je osa ove političke formacije. Jezgro ovoga projekta čini supstitucija jednoga utopijskog ideala (komunizam) jednim organskim idealom (Srbija kao prirodna i organska zajednica), jedne kolektivističke legitimacijske formule (“bratstvo-jedinstvo”) jednom isto tako kolektivističkom formulom “nacionalističkog patriotizma”. Organski i utopijski ideal u temelju su svakog totalitarizma, da obnovimo ovo sjajno mesto Kloda Lefora (C. Lefort). Osnovna osa političke borbe postaje formula “prijatelj i neprijatelj”, a energetski princip “straha od neprijatelja” postaje okosnica jednoga represivnog i nametnutog tipa političke integracije društva. Drugo obilježje ove tehnologije čini uzurpacija, kao način dolaženja na vlast. Politička formula uzurpacije dobija svoje kvazilegitimacijsko pokrivenje u plebiscitarno-populističkoj mobilizaciji naroda. Moć naroda, kako je pisao Monteskie (Montesquieu), supstituira njegovu slobodu. Ključni, pak, faktor koji definitivno utemeljuje ovu političku formaciju jeste sistemski kontekst rata. Rat se otkriva kao osnovno jezgro koje ovoj političkoj formaciji nadoknađuje deficit legitimnosti. Rat definitivno razara političke i pravne ustanove, inicijalne enklave civilnog društva i nezavisne javnosti, potvrđujući Tokvilovu (Tocqueville) tezu da svi oni koji teže da unište slobodu u novoj demokratskoj naciji treba da znaju da je rat najsigurnije sredstvo da u tome uspeju. Politička teorija ne može se pohvaliti obimnim štivima o političkim učincima rata. Hobsova analiza rata kao neporetka i bitno nepolitičkog stanja, za koju on koristi biblijsku metaforu Behemota, ulazi svakako u najinstruktivnija politička štiva. U **Napomenama o Behemotu** analizirano je stanje engleskog građanskog rata i definisano u kategorijama haosa, nepravda, neporetka i anarhije. To je stanje u kojem su izgubljeni i ljudska sloboda i sigurnost za život i imovinu ljudi. Rat je negrađansko stanje i u njemu ne vladaju građanski (politički) zakoni. Nasuprot stanju neporetka, poredak (država) se uspostavlja u interakciji moći, pokoravanja i zakona. U jednom ne tako poznatom ranom radu, koji Hobs posvećuje zakonima (**A Discourse of Laws**) i koji objavljuje uporedo sa studijama o Tacitovim **Analima** i studijom o Rimu, on daje jednu pregnantnu, minimalnu definiciju poretka, utvrđujući osobitu vrstu identiteta između poretka i legaliteta, jer “istinski je cilj svih zakona da uredi i utemelje poredak i vladavinu među nama”. Osnovni nosači poretka su sudovi i zakoni kojima treba da se pokoravamo, vladari koje bi trebalo da služimo i kapetani (vojnici) koje treba da sledimo. Poredak je skup svih onih pravila koja uređuju i ograničavaju način na koji živimo. Međutim, ono što daje legitimnost poretku nije papir (ugovor), već moć (sablja). Državni organi ili funkcionišu ili ne. U prvom slučaju država garantuje državljanima sigurnost fizičkog postojanja i ona za ovo traži pokoravanje zakonima njezinog funkcioniranja. Sva druga razmatranja vode u nedržavno stanje nesigurnosti (neporetka) u kojem nije siguran ni fizički život. Na pretpostavka-

ma ovakve teorijske arhitekture, Hobs ljudima šalje sledeću poruku u predgovoru svoga rada **De Cive**: “nadam se da ćete u postojećim stanjima u državi, čak i ako nije najbolja, pretpostaviti da uživate svoj život umesto da započnete rat da bi, pošto biste i sami bili ubijeni, netko drugi kasnije imao bolje uređenje”. Sila je glavni proizvođač neporetka, ona je drugo ime za neporedak. Liberalni konzervativci Konstan (Constan) i Tokvil sažeto opominju da rat proizvodi neslobodu i tiraniju. Politička društva u regionu Balkana, Srbija napose, potvrdila su ove navode. U jednoj razvijenijoj teoriji o razlici između poretka i neporetka Franz Nojman (F. Neumann) u završnim delovima **Behemota**, propitujući da li je nacistička Nemačka država, utvrđuje tri konstitutivna elementa “poretka”: konstituirajuća uloga prava, usklađena i racionalna politička teorija poretka i ujedinjen sistem moći. Nojmanova poruka je metodički iznimno važna. Ona kaže da su mogući “sistemi moći” koji se ne mogu označiti usklađenim poretkom (državom). Srbija je u jednom procesu deinstitucionalizacije poretka prava i politike (razaranje legaliteta, razaranje javnih sloboda, kolonizacija javnog polja, razaranje granice između javnog i privatnog, sistematska proizvodnja straha) zadobila upravo naznačena obilježja neporetka (nedržave). No, da analizujemo mehanizme reprodukcije ove formacije u poslednjoj fazi njezinog postojanja. Ako sistem moći (država), da uvedemo prvi kriterij, karakteriše “vladavina prava”, onda Srbija ne udovoljava ovom kriteriju. Država u kojoj se vlada arbitrerno, a Srbija se odriče čak i “fasadne legalnosti”, predstavlja despotiju. Despotija se, pak, ne opravdava strukturno političkim i pravnim principima. Ona počiva na razaranju tih principa. To je razlog zbog kog Monteskeje despotiji i ne priznaje status države. Drugi kriterij je mekši i on upućuje na prirodu “civilne teologije” poretka. Formacija političke moći u Srbiji ne uspeva da oblikuje jednu sistematsku, racionalnu i celovitu teoriju kojom bi opravdala svoju vlast. To, dakako, ne znači da nije bilo pokušaja da se raznorodnim doktrinama opravda vladarski titulus. U ovoj strategiji legitimiziranja daju se otkriti vrlo raznorodni elementi: vitalizam, pragmatizam, organicizam itd. No, ono što karakteriše (kvazi)poredak u Srbiji i njemu pripodobljenu formulu (kvazi)legitimiteta jeste da svi ovi elementi nisu međusobno integrisani. Tek integrisani u jedinstvenu formulu legitimiteta, ovi elementi daju smisao individualnim i kolektivnim akcijama ljudi i čine jedinstveni i zajednički temelj delovanja nosilaca moći. Otuda tadašnjim vlastodršcima treba osobita “ideologija bez ideja” koja bi nadoknadi-la racionalnu i modernu formulu legitimiteta. Tu funkciju preuzima **nacionalizam**. Mada se nacionalizam i po metodu i po formi delovanja približava ideologiji, njegovo bitno svojstvo predstavlja to da je lišen teleološke komponente. Nacionalizam u sebi ne sadrži ni ideju pravde, ni ideju istine, ni ideju blagostanja. On je, kako smo i nagovestili, osobita “ideologija bez ideja” i to je razlog što on u dužem periodu ne može biti osnova individualnog identiteta ljudi. Međutim, upravo je to ona osobina koja ga je učinila vrlo pogodnim **instrumenta regni**. Politički prazan nacionalizam bio je vrlo pogodan okvir koji se dao popunjavati vrlo raznorodnim “doktrinama”. One su, kao zajedničko svojstvo, nosile obilježja **antiliberalizma (antiindividualizma), antiracionalizma i antidemokratizma**. Za ovo stalno upražnjeno mesto ideološke racionalizacije poretka mnogo je bolji kandidat, zbog ovih strukturnih ograničenosti nacionalizma, **patriotizam**. Svojstvo koje je nacionalizmu stalno nedostajalo, svojstvo

individualnog poistovećenja, patriotizam ima kao svoju osnovnu konstantu. Za razliku od nacionalizma, koji uvek funkcioniše na kolektivnom nivou i kao kolektivna emocija, patriotizam je uvek individualan i privatniji stav. U njemu je sadržan osećaj zasebitog identiteta ljudi, pripadnost, samorazumevanje konteksta u kome se čovek oblikuje. Otuda patriotizam uvek pretpostavlja stanovište pojedinca prema jednom prostoru, kulturi, jeziku, sopstvenom mestu u zajednici. On je uvek natopljen našim racionalnim i iracionalnim identifikacijama i zato je uvek jedinstven, neponovljiv i specifičan. To su upravo ona svojstva patriotizma koje je režim u Srbiji nastojao da poništi, nastojeći da u najdramatičnijem vremenu (bombardovanje zemlje) oblikuje osobitu leguru **patriotskog monizma**. Režim ovo čini tako da patriotizam proizvodi u kolektivnu emociju i da za sebe prigrabi ulogu neprikosnovenog arbitra koji utvrđuje ko je patriota, a ko nije. Ovo se uvek pokazuje kao vrlo represivna forma ideološke kontrole društva. Političko društvo u Srbiji prošlo je upravo takvu vrstu otvorene i prikrivene represije. Pokazalo se da režim moći koji ne poseduje celovitu i opštu teoriju države mora zakonito da se oslanja na najrazličitije **iracionalne formule** (narod, zajednica, poreklo, osnivački mitovi itd.) koje, u krajnjoj liniji, uvek služe kao instrumenti za prikrivanje stvarne konstelacije moći i zakonito vode u formu **političkog desubjektiviziranja ljudi**. “Stari režim” u Srbiji u poslednjoj dekadi ovog veka pripada upravo ovoj vrsti negativnih režima u kojima se “teorija države” svodi na prosti *arcantum dominationis*, prostu političku tehniku oslobođenu bilo kakvog normativnog stanovišta o “dobrom” i “rđavom”. Tako shvaćena, ona uvek služi kao prost oslon političke moći. Pokazuje se, pak, da antiracionalne doktrine (religijske, mitske itd.) ne mogu zameniti forme racionalne legitimnosti. Otuda se režim moći u Srbiji morao oslanjati na sasvim druge formativne principe. No, ono što je nedovoljno uočavano jeste sledeće: **formativni principi na kojima počiva režim moći u Srbiji nisu formativni principi poretka, već, po svojim bitnim svojstvima, formativni principi neporetka**. Analizi ovih formativnih principa biti će posvećena sledeća glava (odeljak) ove studije.

Formativni principi režima moći u Srbiji

Uzurpacija. “Stari režim” u Srbiji označavamo kao formu uzurpacije, kao poredak moći koji se u čitavoj svojoj kratkoj “istoriji” (ovi tipovi režima zakonito su nedugovećni) trudio da jednom nevaljalom titulusu pribavi opravdanje. To je, kako je pokazao i “srpski proizvod”, za ovaj tip režima nerešivi posao. Uzurpacija nije titulus i vladar koji na ovaj način grabi vlast u ogromnim je teškoćama. Uzurpatoru je “kuća na pesku”, podučavao je Konstan. Uzurpacija zgrabila uzurpatora kao duh i on nikada nije siguran u kuću koja je sagrađena na pesku. Otuda uzurpatora uvek prati osobiti strah (“strah uzurpatora”). Označiti nekoga tako da mu je vladavina nelegitimna (uzurpacija), ne znači samo reći da mu ide loše, već da mu je vladavina rđava i moralno upitna. Istorija Miloševićeve vladavine u Srbiji je upravo jedno takvo stanje. Kao što se jednoj tvorevini koja se stalno urušavala nastojalo pribaviti atribut poretka, tako se i jednom stanju uzurpacije nastoji pribaviti atribut legitimnosti. Kvazilegitimna vladavina je, kako je to poredak u Srbiji pokazivao, ona vladavina koja principe sile,

straha, nesigurnosti i nestabilnosti, prikriva prividom slobode, prividom ustanova i prividom legitimnosti. Zasnovana na deinstitucionalizaciji poretka prava i politike, uzurpacija uvek nosu strah od razočarane publike. Prije ili kasnije, kako je i Miloševićev režim pokazao, “plebiscitarni apel” ne nalazi svoju političku publiku. Uzurpacija se ne može održati, a to je politička istina koju svaki uzurpator nastoji da promjeni. Način na koji se sramno urušavala moć srpskog uzurpatora to jasno potvrđuje.

Korupcija. Tokvil je, polemišući sa Monteskejom, tvrdio da je tajna despotije u korupciji, a ne u strahu. Nije Tokvil negirao Monteskejeve navode o strahu kao “energetskom principu” despotije, već je samo upozoravao da je u “novoj despotiji”, koja se oslanja manje na direktnu represiju, a više na forme manipulirane podrške, veći uticaj despotije. Tokvil će gotovo ponoviti sjajna mesta Tacita da je “**korupcija najteža bolest države**”. Sažeto, argumentacija je sledeća: korupcija zakonito ruši sve političke vrednosti i građanske vrline (mnenje, znanje, čast, mudrost, dostojanstvo, hrabrost). Ona stabilitet vladavine i moći oslanja na novac i sinekure. **Novac zauzima mesto mnenja i časti**, podučava Tacit, a obnavlja Tokvil. Tacitovi opisi toga kako vlastodršci urušavaju ugled i autoritet uglednih građana spadaju u najlepše strane **Anala**. On nas podučava ne samo o anatomiji poretka, već otkriva snagu moralnog stava i građanskih vrlina. Društvo razorenih vrlina je tegobna postelja i za upravljače i za podanike. Milošević je obilato koristio ovu tehniku, korumpirajući aktivne i borbene sledbenike, i tako držao u stanju potpune poslušnosti ostali deo populacije.

Cezarizam. Uzurpacija se uvek uspostavlja putem individualne suprema-cije uzurpatora. Otuda, kako je pisao Trajčke (Treitsche), ovo je tip poretka koji se poznaje po imenu vladara – “samo ime vladara njegov je legitimacijski titulus”. Politički režim u Srbiji u poslednjoj dekadi prošloga veka pripada ovom rodu. Ključno svojstvo ovoga režima je forma personalizovane vlasti. To je tip vlasti koji se oslanja i proizvodi plebiscitarni tip podrške. Cezarizam se istovremeno, kako je izvrsno pisao Erik Vegelin (Voegelin), ne može odvojiti od karaktera društva. On je bitno povezan sa “padom društva”. Ovaj tip poretka uvek je povezan sa razaranjem konstitucionalizma, te je po prirodi nekonstitucionalan i otuda se može definisati kao posebna vrsta tiranije. Otuda, cezarizam je zla kob slabog društva i korumpiranog naroda, on je podjednako i zaslužena kazna degradiranog i korumpiranog naroda (Vegelin). Cezarizam pretpostavlja razaranje i poništavanje građanskih vrlina i javnog duha. On počiva na degradiranom društvu i opstaje na njegovoj degradaciji. Otuda nizak nivo cezarizma ne može biti odvojen od niskog nivoa društva i javne sfere. Bitna je njegova oznaka da, kako je pokazao režim u Srbiji, naglašenom represijom razara javno polje i sferu političke javnosti bez koje čovek, naprosto, ne može realizovati svoj politički identitet. Cezarizam je antipod građanstvu.

Propaganda. Rđavi vladari, pisao je Tacit, uvek koriste “javni govor” koji nema veze sa realnošću. Javni govor despotskih upravljača Tacit naziva korumpirani govor, pojašnjavajući kako oni za pljačku, nasilništvo i okrutnost koriste lažljivo ime “vladavina”. Okrutnost opisuju kao opravdanu kaznu, pljačku kao ekonomiju, egzekuciju kao podučavanje disciplini. Ono što Tacit naziva “korumpirani jezik”, u modernim društvima označava se kao propaganda.

Propaganda u savremenom društvu nije ništa do nasilje koje je usmereno protiv duha naroda. Propaganda nije dakako zamena za nasilje, ali je uvek njegov segment. Ono što ih povezuje jeste u biti identičan cilj, a to je uspostavljanje jedne heteronome kontrole nad narodom. Pri tom, pokazuje se da propaganda negativnih režima, kakvom je Srbija pripadala, uvek počiva na rastakanju mekih tačaka socijalnog i političkog tkiva. Takvih je primera bilo mnogo u praksi ovoga režima, ali najsnažniji su oni koji su išli linijom podela “prijatelj”-“neprijatelj” (manjina i većina, Srbi i “drugi”, građani i patrioti, nacionalisti i mundijalisti), proizvodeći tako **strah od neprijatelja** u osnovno reprodukcijsko načelo moći. Energetski princip “strah od neprijatelja” mnogo je složeniji, ali ga ovde dajemo samo u ovoj izoštrenoj formi.

Strah. Kada Tokvil utvrđuje da je korupcija, a ne da je strah temelj despotije, on polemizuje sa Monteskejom koji strah označava kao osnovni formativni princip despotije. Temelj despotije čine sila i strah, a cilj despotije je mir. Međutim, to je ona vrsta mira (muka) koji liči na sliku šćućurenih gradova pred neprijateljsku invaziju. I Tacit daje sliku “mrtvog grada” nakon ubistva uglednog senatora. Režim u Srbiji počivao je na “kulturi straha”. Strah se proizvodi i širi u socijalnom tkivu društva na direktan i indirektan način, kombinacijom represivne politike i odsustva institucionalne zaštite (razaranje legaliteta), kao i nasilnim formama impostacije socijalne i političke transformacije društva. Sve ove forme bile su demonstrirane u Srbiji, dodirujući se sa metodama selektivnog državnog terora. Funkcija selektivnog terora je da institucionalizira strah kao polugu reprodukcije moći. Kao i svi drugi negativni režimi moći, i srpski je kombinovao strah od onoga što je poznato sa strahom od nepoznatog. Strah od onoga što je poznato impostira se, uglavnom, fizičkom represijom, javnom okrutnošću, nasilnom kontrolom društva, razaranjem granica između javnog i privatnog, enormnim prisustvom moći u javnom polju. Druga, pak, vrsta straha prepoznaje se u nečinjenju, odsustvu jasnih pravila ponašanja, razaranju polja međusobne komunikacije i solidarnosti. Iracionalnost, arbitrarnost i autoritarnost idu uvek uz režime straha.

Dualni režim moći unutar nedovršene države

Ovde smo, u nameri da analizujemo pretpostavke i snagu emancipacijskog naboja oktobarske promene (revolucije), posudili i unekoliko redefinisali jednu konstrukciju (velika transformacija) Karla Polanjija (Karl Polanyi). Ona gotovo traži onu vrstu analize koja bi pokazala kako se jedno “okovano društvo” oslobađa zagrljaja **belicizma**, na kojim se pretpostavkama rađa osobita **politička kultura otpora** i kakve su tvoračke šanse da se snažnije u političkom društvu Srbije usidre obrasci **građanske kulture**. Ovaj trokut otkriva glavne učinke socijalnih i političkih borbi u Srbiji u poslednjoj deceniji. Prvu i najjasniju polugu ove dinamike čini vrednost **građanskog mira**. Građanski mir prvo je javno dobro. Samo u uslovima građanskog mira mogu biti izgrađene i oblikovane pravne i političke ustanove. Plutarhova napomena da su sve važnije republikanske ustanove u Rimu utemeljene u vreme vladavine kralja Nume Pompiliusa ima jedno važno obrazloženje: u vreme vladavine ovoga rimskog vladara vrata rata bila su zatvorena četrdeset i tri godine. Srbija je po svojim svo-

jstvima premrežena snažnim nanosima **militarnog društva i militarnog duha** i to je jedna od onih konstanti koje su podjednako onemogućavale uspostavu stabilnog i modernog (pravnog) poretka i bile podloga parohijalnih, korumpiranih i neprosvećenih vladara. Militarna tradicija uspostavlja vlast kao **pljačku**, a ničim ograničeno, osiono i nekontrolisano ponašanje vlastodržca kao prirodnu vrlinu. Drugu bitnu polugu i postignuće predstavlja osobita politička kultura otpora, koja se u Srbiji porodila tokom građanskog i studentskog protesta. Pokazalo se da u istoriji društava i naroda samo veliki događaji rađaju novu političku kulturu. Građanski i studentski protest otkrio je dvije stvari. Prva je opšta i nju svi okrutni vlastodršci prije ili kasnije saznaju: na vrhovima bajoneta ne može se dugo sedeti. Druga vrsta učinka bila je još značajnija. U jezgri građanskog i studentskog protesta oblikuje se osobita **građanska kultura i formira osobita "klasa građana"**. Tek njezinom prevagom, otvaraju se mogućnosti da Srbija pređe na politički i građanski plan razvoja. Modalitet protesta zadobija formu **građanske neposlušnosti**, osnovno jezgro političkih borbi su "bazična dobra" (**proceduralna prava**), glavni akteri protesta su **građani**. Oktobarska promena otvorila je jednu takvu mogućnost. Ovom promenom, politički akteri i akteri građanskog društva u Srbiji (građani, građanske asocijacije, stranke) zadobijaju šansu za temeljnu rekonstituciju Srbije kao države i političke zajednice. Ovaj proces označavamo kao proces **konstitucionalizacije revolucije**. Takav **konstitucionalni moment**, kao i stanja **konstitucionalne politike**, dakle stanja u kojima građani iskazuju naglašenu senzibilnost naspram problema političke rekonstitucije društva, odlučujući su za život jedne političke zajednice i način na koji ona uređuje i definiše fundamentalne vrednosti na kojima počiva. To su stanja kada se pripadnicima jedne političke zajednice omogućava i daje šansa za redefiniciju zajedničkog kolektivnog identiteta. Srbija zarobljena političkom legurom, koja je čitavu deceniju bila središte otpora vrednostima evropske političke prosvećenosti, zadobija šansu da relegitimizira projekt (poredak) koji čini političko jezgro moderne (**ustavna demokratija**). U postoktobarskoj dinamici sve je upućivalo na to da će biti započeta konstrukcija političke zgrade i izgradnja pravnih i demokratskih ustanova od najvišeg sprata (ustav), jer je oblikovanje političke arhitekture jednoga društva uvek rizičan posao za koji po pravilu nema presedana. Ustav je, kako je upućivala Hana Arent (Hana Arendt), ono mesto u kome novouspostavljeni poredak "traži i ustanovljava svoje sopstvene principe". Ovaj se proces uvek odvija u okviru određenih ograničavajućih uslova unutar kojih akteri promena ustanovljavaju okvire novoga početka. Ključnu osobitost ovoga procesa čine napetost i asimetrija između inicijalnih formi i tvorevina **građanske revolucije** u Srbiji (pojava građanskih pokreta, inicijalne javnosti, aktera, vrednosti) i nasleđenog okvira **premoderne i nedovršene države**. Ovaj pojam (**Srbija kao nedovršena država**), posuđen iz rada N. Dimitrijevića, upotrebljavam u njegovom najminimalnijem i nešto redefinisanim značenju. Upotreba ovoga pojma je priznanje da se politički procesi i političke borbe u Srbiji odvijaju unutar jednoga prostora koji nosi elemente **fasadne države**. Ova fasadna država, kako je sjajno pokazao Ernest Frenkel (Ernest Fraenkel) (**Dualna država**), bez ozbiljnog je uticaja na prirodu političkih procesa. Ona je nedovoljna da sukobima i kompeticiji oko raspodele fundamentalnih dobara u jednom društvu da politički značaj. Politički procesi ne nose

javni karakter. Unutar fasadne države ključni procesi još su bitno **nepolitički**. U nameri da sistematično i do kraja oblikujemo valjan teorijski model koji bi omogućio dublje razumevanje političke dinamike u Srbiji, unecemo još jedan novi pojam. To je pojam koji posuđujemo od Ernesta Fraenkla i nalazi se u naslovu njegove knjige posvećene nacizmu. Nasuprot Nojmanovom pojmu Behemota (neporetka), Frenkel je upotrebio teorijski konstrukt **dualne države**. No, kada ovaj njegov model malo temeljitije studiramo, otkrivamo da se iza ovoga oblika u biti krije **režim privatizovane moći** iza fasadne (nepostojeće) države. Dualna nacistička država je sistem privatizovane moći. Bitna njezina oznaka je rastakanje političkog tkiva društva i nepolitička priroda političkih procesa. Politička dinamika u Srbiji, pak, ima unekoliko drugačiju dinamiku. Bitnu njezinu oznaku čine osobiti paralelizam i sukob učinaka građanske revolucije, kao i zakovana struktura režima moći “staroga režima”. Otuda bi, kombinujući ova dva metodička mesta (nedovršena država, dualni režim moći), osnovno jezgro političke legure u Srbiji mogli definisati kao **dualni režim moći unutar nedovršene države**. Ovaj dualizam, pak, na ravni konstituirajućih i formativnih principa poretka izražava se kao osobiti sukob **demokratske legitimnosti i fasadne legalnosti**. Demokratska legitimnost, aktivna hegemonija i republikanske forme konstitucionalne politike oblikuju se unutar probuđenog građanskog društva, dok je fasadna legalnost, pak, nasleđe režima moći koji se gotovo nedirnut perpetuira u čitavom postoktobarskom razdoblju. Ovaj osobiti sukob (**građanskog društva i režima moći**) ima dva važna negativna učinka. Prvi je da se u čitavom postoktobarskom periodu ne usidruju procesi **konstitucionalizacije moći** (uspostava i oblikovanje političkog polja putem konstituirajuće uloge prava). Drugi je, pak, da se, suočeni s **niskim konstitucionalnim učincima demokratske legitimnosti**, politički akteri, koji izrastaju iz građanske revolucije ili preciznije građanskih revolucija u Srbiji, sve izdašnije oslanjaju na osobitu strategiju **decizionizma**. Ova strategija imala je dva iznimno nepovoljna učinka. Postupno je razarala potku demokratske legitimnosti i implicitnim stanovištem da je **moć, a ne pravo temelj poretka** razarala mogućnosti da se Srbija utemelji kao moderna (pravna) država, a time je, u osnovi, razarala i **liberalno jezgro** građanskih revolucija u Srbiji. U uslovima kada se novi poredak uspostavlja “od krova” (Holms), fasadni legalizam dodatno je isključio aktivnu i tvoračku ulogu države u uspostavi institucija građanskog društva. Sve ovo upućuje na to da se političko društvo u Srbiji danas podjednako nalazi pred imperativom uspostave modernog poretka (države) i imperativom obnove i konsolidacije demokratske legitimnosti. Valja, pri tom, znati da uspostava ovih imperativa ne ide iz istog polja, te da oni nemaju iste političke i socijalne učinke. Osobita je specifičnost političke dinamike u Srbiji da ona ne sledi do kraja poznati modernizacijski obrazac (pravna država je prethodila slobodi, a sloboda demokratiji), već na neki način uspostavlja osvojeni **protodemokratski okvir** kao osnovno jezgro i **pretpolje** modernizacijskih procesa. Brus Akerman (Bruce Ackerman) je u izvrsnoj studiji posvećenoj procesu konstitucionalizacije Američke revolucije (**We the People**) ustanovio da je američka politička konstitucija u osnovi dualistička: ona je prvo demokratska, pa tek onda liberalna (rights-protection second). U Americi narod je izvor prava. Koristimo ovo važno mesto političke teorije Brusa Akermana, jer ono snažnije od drugih iznosi ele-

mente **civilno-republikanske tradicije** u Americi i na neki način nudi normativni okvir za razumevanje političke dinamike u Srbiji nakon velike “oktobarske transformacije”. Ova je transformacija po svojim bitnim svojstvima bila na prvom mestu demokratska. Usmerenje i oblikovanje javnoga diskursa u kojem se uspostavlja **ustav kao središnji simbol političkih dostignuća (konstitucionalizacija učinaka građanske revolucije)** predstavljalo je šansu političkih aktera da, u traganju za obnovom i redefinicijom političkog identiteta zajednice, ovaj identitet grade na vrednostima **ustavnog patriotizma**, obnavljajući lojalnost ljudi prema političkoj zajednici putem vrednosti ustavne demokratije, koju smo označili kao najvažniji proizvod evropske političke prosvetljenosti i modernosti. Drugi, važan učinak ovako usmerenog javnog diskursa valjalo bi prepoznati u širenju konstitucionalizma i konstitucionalne kulture. Promocija konstitucionalizma usmerava raspravu u liberalnom smeru i otvara prostor za širenje rasprave o ključnim pitanjima liberalne rekonstrukcije poretka. Prednost liberalizma naspram ostalih konkurirajućih teorija je u tome što je njegova konstitucionalna teorija mnogo razvijenija i mnogo prijemčivija za aktivne grupe i pojedince. Otuda i jeste važno da upravo ove grupe u svojoj refleksiji vide ustav kao izraz i simbol dostignuća političkih promena u Srbiji. Uspostavljanje primarnosti imperativa poretka iz pretpostavki jednog osvojenog protodemokratskog okvira, ima i tu dobru stranu što jako sužava krug pitanja koja mogu biti faktor dubokih raskola u formaciji političkog konsenzusa. Olakšava se unutar ove formacije oblikovanje onoga polja **bazičnog konsenzusa**, koji se u svakom političkom društvu konstituiše izvan prostora političkih borbi i bez kojega je unutar jedne političke zajednice naprosto nemoguće oblikovati prostor politike kao prostor javne, mirne i miroljubive utakmice političkih aktera oko ključnih političkih dobara. Oblikovanje bazičnog konsenzusa na liberalnim vrednostima omogućilo bi **osvajanje minimalnog okvira moderne (pravne) države**.

Temelji bazičnog konsenzusa: ustavni patriotizam i moderni poredak

Osvajanje konstitucionalne šanse za obnovu i redefiniciju kolektivnog identiteta označio sam kao najvažnije postignuće oktobarske promene. Donošenje ustava uvek je i osobita forma samolikvidacije ustava. U ustavu se uvek jedna kreativna, neorganizovana i otvorena moć revolucije preoblikuje u konstituirajuću i ograničenu moć novoga političkog poretka. Normativna poruka jednog ovakvog stanovišta iznimno je važna. Ona naprosto upućuje na to da onda kada je konstituirajuća moć ustanovila ustav, svaka moć koja ima ambiciju da bude legitimna mora biti podvrgnuta moći ustava. Time se otklanja bilo kakva mogućnost za uspostavljanje, ili, pak perpetuiranje bilo kakve vrste nekonstitucionalne moći ili ekstra konstitucionalne moći. Ustav jeste uvek i na prvom mestu autobiografija moći (Finner) i on uvek sadrži odgovor na pitanje “ko dobija, šta se dobija, kada i kako”. No, mnogo više od toga ustav je usmeren na odnose društva i države. On uvek kroti svoje revolucionarno (legitimacijsko) ishodište. To ga potencijalno čini ne samo instrumentom borbe protiv bilo koje vrste neporetka i neslobode (tiranije) o čemu su izvrsno pisali američki federa-

listi, osobito Hamilton (Hamilton), već i instrumentom ograničavanja i kontrole svake vlasti.

Za normativnu redefiniciju novoga poretka u Srbiji i njegovog vezivnog tkiva (bazični konsenzus) od iznimne je važnosti da nova politička građevina bude uspostavljena posle pada političke despotije. Ustavne i političke borbe upućuju na to da ustavi koji se prave nakon pada despotija, koje su uvek forme neporedaka, imaju sasama drugu boju i traže drugu vrstu alokacije političke moći u odnosu na ustave koji nastaju kao rezultat ustavnih paraliza i blokada. Negativna iskustva političke despotije, iz koga je političko društvo u Srbiji izašlo oktobarskom promenom, obnavljaju vrednosti javnih sloboda i mehanizme konstitucionalnih ograničenja moći kao neku vrstu prvog javnog dobra koje ima predustavnu vrednost. Garantije javnih sloboda i vrednosti ograničene vladavine u jednom socijalnom i političkom kontekstu koji ima snažnu antilegalističku tradiciju daju prevagu liberalnom konstitucionalizmu u procesu obnove političkog poretka. Činjenica da se ovaj proces odvija u uslovima osvojenog protodemokratskog legitimiteta daje mu dodatno značenje. Tokvilova razmatranja o niskim konstitucionalnim učincima demokratije otkrivaju elemente moguće strategije za rešavanje osobitog sukoba između demokratske legitimnosti i fasadne legalnosti. Tokvil, da se poslužimo njegovom argumentacijom, analizira različita obilježja demokratskog ustava u Americi (opšte pravo glasa, izborni sistem, sudejstvo itd.), no njegova je prva namera da vrednuje **domašaj demokratskog izbora** u odnosu na druge tipove poredaka. Osnovna je Tokvilova poruka da demokratija dinamizira i pluralizuje politički život, ali da su njezini konstitucionalni učinci ograničeni i nedovoljni. **Strah od despotije**, koji Tokvil deli sa vodećim liberalnim konzervativcima svoga vremena, učvrstio ga je u uverenju da pravo predstavlja konstituirajuću moć u modernoj državi, a da je **legalitet drugo ime za poredak**. Iskustvo političke despotije u Srbiji pokazuje da je ovaj prostor natopljen snažnim **antilegalističkim ideologijama**. Obrasci ovih ideologija su raznovrsni i kreću se od onih koji glorifikuju spontano nasilje kao zamenu za moralitet prava, preko različitih formi nihilizma u kojima su revolucije viđene kao autentične forme samorefleksije naroda, pa sve do različitih formi anarhizma i komunitarizma, koje u ime zajedničkih formi života odbacuju etiku prava. Političkom društvu u Srbiji neophodna je jedna kvalitativno nova percepcija kolektivnog identiteta. U ovome delu baviću se analizom pretpostavki ovoga (kolektivnog identiteta) u procesu uspostave modernog poretka (države). Temelje ovoga identiteta označiću kategorijama **ustavnog patriotizma**. To sažeto znači da plediram za takvu ravnotežu moralnih i političkih principa koji Srbiju kao državu i zajednicu utemeljuju na univerzalnim i liberalnim principima. Ustavni patriotizam označavam kao onu vrstu političke formule koja razrešava napetost između demokratske legitimnosti i fasadne legalnosti. Razlog tome je na prvom mestu činjenica da se politička dinamika koja karakteriše proces rekonstrukcije Srbije kao države razlikuje od načina na koji je utemeljena moderna evropska država. Za razliku od stabilnih evropskih društava, Srbija je društvo **dubokih konflikata** u kome **strategija identiteta** ne daje one učinke koji su vidljivi u stabilnim i dobro uređenim društvima. U Srbiji naprosto nije moguće naći kompromisan odgovor na temeljno pitanje šta utemeljuje državu – pretpolitičko jedinstvo njezinih pripad-

nika ili konsenzus o univerzalnim i moralnim principima. Odgovor na pitanje o tome, dakle, šta je to što čini predustavni izvor ustava nije u Srbiji ni izbliza jednostavan. Za razliku od modernih evropskih društava koja su uspevala da otklone ovu dualnu strukturu moći, političko društvo u Srbiji ne može da iskoristi i pozitivira, u formi bazičnog konsenzusa, osobite emancipacijske učinke “podele rada” između liberalizma i nacionalizma, u kojima je nacionalizam u biti oblikovao osećaj kolektivnog identiteta, a liberalizam oblikovao i gradio institucionalne osnove slobodnog razvoja i samoaktualizacije pojedinca. Sve ovo upućuje na to da se političko društvo u Srbiji u procesu redefinicije svoga kolektivnog identiteta mora odreći i one simboličke reference na naciju, koja je tipična za zapadna politička društva. Pored argumenta koje smo izložili (izlazak iz stanja despotije, neporetka), važna su još dva razloga u ovom polju. Prvi se odnosi na prirodu nacionalizma u društvima Centralne i Istočne Evrope. Opšte je mesto da modernizacijski procesi u društvima Centralne i Istočne Evrope pokazuju specifičnu dinamiku. Dok je na zapadu, kako to sažeto utvrđuje F. Majneke (Meinecke) analizirajući ove procese, postojeća država bila nacionalizirana, u društvima Istočne i Centralne Evrope nacije su bile već formirane i u jednom procesu etatizirane. No, ovaj tip procesa ima sasvim drugu dinamiku. On ne pokazuje ni onu vrstu postupnosti, ni spontaniteta, a ni osobito svojstvo republikanizacije politike. Sve ovo snažno je oblikovalo i uticalo na prirodu nacionalizma u ovome delu sveta, čineći ga divljim, šizofrenim (Bibo) poput svake sile *in statu nascendi*. Pored ovih opštih, postoji još nekoliko razloga koji u političkom društvu Srbije delegitimiraju nacionalizam kao temelj uspostavljanja demokratske političke zajednice. Prvi je svakako način na koji je nacija bila instrumentalizirana u neposrednoj prošlosti. Nakon svega što je u ime nacije učinjeno u poslednjoj deceniji njezinog razvoja, nije moguće ustanoviti civiliziranu zajednicu na pretpostavkama **političke memorije** koja je natopljena zločinima, razaranjima, nasiljem i egzistencijalnim strahom. Naprotiv, mogućnost novoga početka u Srbiji u velikoj meri ovisi od toga koliko će društvo u celini biti pripravno ne samo na “pravno potiskivanje prošlosti staroga režima” (Dreier), već i na moralnu refleksiju i kritičko ovladavanje njom (N. Dimitrijević). Drugi razlog je normativne prirode. Srbija je nacionalno heterogena i složena zajednica. Treći razlog odnosi se na socijalno rastakanje identiteta same srpske nacije. Taljeran (Talleyrand) je svojevremeno govorio da je Francuzima nakon pada bonapartizma trebalo gotovo pedeset godina da povrate poverenje u republikanske političke ustanove. Političko društvo u Srbiji nalazi se, nakon pada srpskog cezarizma, pred istom vrstom iskušenja. Sve ovo, dakle, upućuje na to da se političko društvo u Srbiji mora na neki način odreći integracijskih kapaciteta same političke zajednice, što dakako nije bez nepovoljnih političkih učinaka. No, dovodeći ovaj dio analize do kraja i odgovarajući na pitanje o **ujedinjavajućim faktorima poretka (države)** u Srbiji, izveli bismo sledeći politički aksiom: Ustavni patriotizma je ona vrsta političke formule koja Srbiji omogućava rekonstituciju političkog poretka s onu stranu nacije/države i omogućava da se trajniji identiteti i lojalnosti prema političkoj zajednici i državi oblikuju u polju političkih principa i vrednosti koje proizvodi sam ustav. Sadržinu ustavnog patriotizma činili bi oni principi i one vrednosti koji za sve građane imaju neograničeno i nepristrasno važenje, podjednako u odnosu na

partikularna svojstva pretpolitičkog jedinstva članova zajednice (partikularne i nacionalne tradicije), ali i u odnosu na “republikansko polje” demokratskih institucija i procesa. Ovaj poredak vrednosti označavamo liberalnim principima jednake slobode i vladavine prava, a demokratski poretak jednoga poretka mjerimo vernošću upravo onim (liberalnim) vrednostima koje stoje izvan, ali delimično i unutar demokratskog procesa. U uslovima osvojenog protodemokratskog okvira, inherentna i strukturna napetost između liberalizma i demokracije se bitno ublažava, a “legitimacijski defeciti” u oba polja – niski konstitucionalni učinci demokracije, ograničena mobilizacijska snaga univerzalnih principa – značajno umanjuju. To je način da, kako to pokazuje Lefor, liberalizam ojača svoje legitimacijske, a demokracija svoje konstitucionalne učinke.

Literatura

1. Rositer, C. (ed.), (1961) , The Federalist, New York.
2. Skhlar, J. H. (1994), Legalism, Cambridge.
3. Schmitt, C. (1928), Die Verfassunglehre, Munich, Duncker.
4. Arendt, H. (1963), On Revolution, New York.
5. Neumann, F. (1944), Behemoth, New York.
6. Fraenkel, E. (1952), Dual State, New York.
7. Sajo, A. (1986), Limiting Government, Budapest.
8. Tocqueville, (1955), A. democracy in America, New York.
9. Ackerman, B. (1992), The Future of Liberal Revolution, N. Haven and London.
10. Ackerman, B. (1991), We the People, Cambridge, 1991.
11. Dimitrijević, N. (2003), Nedovršena država, Reč, br. 69, str. 5-20.

Mojmir Križan*

**POSTJUGOSLAVENSKE DRŽAVE:
razvojem političke kulture
u Evropsku uniju**

Discours de la Méthode I

Iz naziva konferencije – “Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci, dinamika i efekti” – može se zaključiti da se od učesnika očekuju analize uzroka, mehanizama, dinamike i posljedica razaranja socijalističke Jugoslavije ratovanjem i tzv. etničkim čišćenjima, tj. da je tema konferencije prvenstveno prošlost, a ne budućnost. Povrh toga, stiče se utisak da se očekuje da te analize budu strukturno-funkcionalne, kako bi se iz tako ustanovljenih mehanizama raspada mogli izvesti neki zaključci i u odnosu na budućnost.

U tekstu koji slijedi pristup ovoj problematici nešto je drugačiji. Karakterišu ga slijedeće posebnosti:

Prvo, iako je tačno da se iz povijesti može mnogo šta naučiti, mislimo da je vrijeme da se u postjugoslavenskim državama gledanje u prošlost upotpuni ili čak nadomjesti gledanjem u budućnost, i to iz dva razloga: prvo, upravo su različite interpretacije prošlosti i strah od neizvjesne budućnosti pripremili teren za etničke nacionalizme uslijed kojih je Jugoslavija razorena, i drugo, udaljavanje od loše prošlosti pretpostavlja koncipiranje poželjnije budućnosti.

Drugo, mislimo da strukturno-funkcionalna sociološka analiza, istraživanje procesa u institucijama i birokracijama i tako dalje, nisu najbolja osnova za okretanje prema budućnosti, budući da takve analize u pravilu olakšavaju svaljivanje odgovornosti za lošu prošlost na više ili manje “objektivne” društvene institucije, strukture i procese, a time olakšavaju i indirektno ekskulpiranje pojedinaca koji su djelovali u okviru tih institucija. Ovaj tip prikrivenog ekskulpiranja nam je poznat iz postnacional-socijalističke Njemačke, gdje se još i danas povremeno raspravlja o tome u kojoj su mjeri između 1933. i 1945. pojedinci bili odgovorni za zločine koje su činili, odnosno u kojoj su mjeri oni bili “prisiljeni” mehanizmima djelovanja institucija i struktura. Treba ukazati i na sličnost ovog pristupa razvo-

* Doktor, samostalni istraživač, Getingen, Nemačka

ju društva s ideologijom kojom je Savez komunista (u daljnjem tekstu: Partija) u Jugoslaviji opravdavao svoju vladavinu. Naime, Partija se, između ostaloga, legitimirala i poznavanjem “objektivnih” zakona razvoja društva. Međutim, njena se “objektivnost” rasplinula zajedno s moći Partije. Ukratko, na budućnost je bolje gledati teleološki i normativno: u “bolju budućnost” ne vode “objektivne” strukture i procesi, već volja, znanje i djelovanje ljudi koji su odlučili kakvu budućnost žele.

I treće, ima li se na umu budućnost postjugoslavenskih država, pa i cijele Evrope, mislimo da, u skladu s teleološkim i normativnim pristupom, pažnju treba koncentrirati prvenstveno na centralne elemente kultura involviranih aktera. Dakle, na njihove obuhvatne svjetonazore, vrijednosti, norme, obrazovanje, običaje, navike, želje i strahove (iz kojih se mogu izvesti neki zaključci o njihovim motivima da se izruče nacionalističkim vođama), zatim na smjerove u kojima bi postojeću kulturu, prvenstveno političku, trebalo mijenjati, te na individualnu odgovornost svakog čovjeka za ono što radi.

Socijalistička Jugoslavija i njezina propast

Socijalistička Jugoslavija je bila država utemeljena i legitimirana pobjedom partizana u Narodnooslobodilačkoj borbi protiv nacionalsocijalističke Njemačke i fašističke Italije u Drugom svjetskom ratu, povijesno-filozofskim projektom “izgradnje socijalizma” kao društva blagostanja i harmonije, diktaturom Partije kao “vodeće snage” u toj izgradnji, te osobnom karizmom Josipa Broza Tita. Dok se između 1945. i 1980. Narodnooslobodilačka borba kao legitimacijski temelj gubila u sve davnijoj prošlosti, a socijalizam harmonije i blagostanja u sve daljoj budućnosti, pojavila su se dva nova temelja legitimacije: iz ekonomskog napretka i industrijalizacije rezultirajući porast blagostanja, te socijalna sigurnost zaposlenih i relativni egalitarizam u njihovim primanjima.

Tokom 1980-ih godina spomenuti legitimacijski temelji izgubili su nosivost. Tito je umro, ekonomski napredak je zaustavljen, Partija se *de facto* raspala u republičke i pokrajinske Partije, ogrezla je u korupciji i pokazala se nesposobnom da zemlju izvuče iz krize. Republičke partijske oligarhije su se, u sve većoj mjeri, legitimirale nacionalistički, što je bilo u suprotnosti sa, u socijalizmu navodno riješenim, “nacionalnim pitanjem”. Visoka nezaposlenost i rast socijalnih razlika uništili su i zadnje nade u “bolju socijalističku budućnost”. Kada je Mihail Gorbačov u Sovjetskom savezu počeo sprovođenje svojih radikalnih reformi u naivnoj nadi da vladavina Partije može postati demokratska, transparentna i efikasna, u Jugoslaviji je počela potraga za alternativnim temeljima legitimacije takve vladavine. U tu potragu su se dale prvenstveno republičke partijske oligarhije.

Ubrzo se pokazalo da, osim socijalizma kao projekta i temelja grupne solidarnosti, republičkim Partijama kao alternativni temelj legitimacije stoji

na raspolaganju samo etnički nacionalizam. Građanska, liberalno-demokratska kultura u Jugoslaviji prije Drugog svjetskog rata nije postojala u značajnijoj mjeri, a komunisti su se tokom svoje vladavine potrudili da razore i njezine skromne začetke. Vjerske organizacije – Katolička “crkva u Hrvata” i Srpska pravoslavna crkva – nisu bile spremne da se založe za Jugoslaviju, jer su i one za sebe vidjele bolje šanse u etničkom nacionalizmu, te su u prvom redu podilazile nacionalistima, koji su im, za uzvrat, obećavali pogodnosti koje nisu imale u vrijeme komunizma. U Srbiji se pojavio karizmatički nacionalistički vođa Slobodna Milošević, koji je odlučio nestabilnu situaciju iskoristiti za prekrajanje Jugoslavije po vlastitom nacionalističkom ukusu.

U odnosu na religiju i liberalnu demokraciju, etnički nacionalizam zaista nudi neke značajne legitimacijske prednosti: mogućnost da se “nacija” definira biološki i tako izbjegne nužnost njezine idejne (ideološke, doktrinarne) definicije, mogućnost da se definicija “nacije” posve izbjegne ukazivanjem na nekog “neprijatelja” po logici – “nije baš jasno tko smo mi“, ali je jasno da se moramo solidarizirati i „nacionalno homogenizirati“ da bismo se obranili od tog strašnog „neprijatelja“, te mogućnost da se on prikaže kao vraćanje navodnim starim “nacionalnim” tradicijama. Koristeći ove prednosti, u 1980-im godinama sve republičke komunističke oligarhije prihvatile su etnički nacionalizam u nadi da će pomoću njega održati svoju moć.

Obilježja etničkih nacionalizama, posebno srpskog

Opća obilježja etničkih nacionalizama su slijedeća:

Njihov je temelj konstitucija grupa ljudi čiji se pripadnici, na osnovu svojih etničkih – u pravilu kulturnih – sličnosti solidariziraju, te time zadovoljavaju svoju potrebu za grupnom pripadnošću i uvjereni su da treba i da imaju pravo na vlastitu – etnički definiranu – “nacionalnu državu”, u kojoj mogu ostvariti svoju političku samostalnost, slobodu itd. Svoj zahtjev za dobijanje samostalne države takve grupe, ako je to ikako moguće, podupiru tvrdnjama da su njihovi preci – po njihovom uvjerenju pripadnici iste etničke grupe – vlastitu državu u prošlosti već imali, da su im je nepravedno oduzeli razni osvajači, prevaranti i sl., da je došlo vrijeme da se ta nepravda ispravi ili da su, zahvaljujući dugogodišnjem kulturnom razvoju, postali “državotvorna nacija” itd. Pri svemu tome, u pravilu ne postoji konsens o tome koja obilježja treba smatrati etničkim, te prisutnost koliko njih i u kojoj kombinaciji definira neku etničku grupu.

Drugo centralno obilježje etničkog nacionalizma predstavlja uvjerenje da u samostalnoj “nacionalnoj državi” treba da žive svi pripadnici etnije čija je to država. Budući da to u pravilu nije slučaj, javlja se problem kako ovaj zahtjev ostvariti. Jedna mogućnost je da se svi pripadnici etnije koji žive van svoje “nacionalne države” pozovu na imigraciju. Budući da je odaziv na takve pozive u pravilu slab, etničke nacionaliste redovito muči

problem “dijaspore”, tj. činjenica da mnogi pripadnici njihove etnije žive u “rasutosti”. Druga mogućnost je da se područja u kojima žive pripadnici dotične etnije pripoje njihovoj “matičnoj državi”, što u pravilu izaziva teritorijalne konflikte i ratove. Srbija se početkom 1990-ih godina odlučila za drugu alternativu, pa je čak i obogatila etnički nacionalizam idejom da Srbija nije samo tamo gdje Srbi žive, već i tamo gdje se nalaze njihovi grobovi.

U uskoj vezi s ovim je i treće obilježje etničkog nacionalizma, naime uvjerenje da “nacionalnoj državi” ne mogu pripadati pripadnici drugih etnija ili da oni, u najmanju ruku, ne mogu imati ista prava kao i etnija čija je to “nacionalna država”. Od pripadnika “manjina” se stoga očekuje da se isele, što im se ponekad olakšava nasiljem, ili da se asimiliraju ili, u najboljem slučaju, da se pomire sa smanjenim pravima. Zbog ovih uvjerenja je početkom 1990-ih godina u Jugoslaviji riječ “manjina” dobila omalovažavajući prizvuk. Pripajanje kulturno mješovitih teritorija radi postizanja “jedinstva nacije” u svojoj “nacionalnoj državi” smanjuje, međutim, “nacionalnu homogenost” i nacionaliste potiče na “etnička čišćenja” pripojenih područja, što su, također, odlično ilustrirali postjugoslavenski ratovi 1991-1999. godine.

Četvrto opće obilježje etničkog nacionalizma je osjećaj ugroženosti. Za taj osjećaj postoji velik broj razloga. (1) Etnički nacionalizam je već sam po sebi posljedica osjećaja ugroženosti uslijed raspada tradicionalnih zajednica, koji prati proces modernizacije. (2) Konstitucija “nacionalnih država” je u pravilu praćena opasnim socijalnim konfliktima, ratovima itd. (3) “Etnički identiteti”, budući da su sadržajno često posve šuplji, te ne nude nikakvu orijentaciju u životu, ovaj nedostatak često kompenziraju neprijateljstvom prema drugim etnijama. (4) U suvremenom, globaliziranom i umreženom svijetu gotovo je nemoguće sačuvati “etničku homogenost”. (5) Ako u okolini također dominiraju etnički nacionalizmi, kao što je to na Balkanu slučaj, nije daleko pomisao da se oni dobrim dijelom temelje na neprijateljstvu prema susjedima. Ovaj osjećaj ugroženosti se često manifestira u uvjerenju da je vlastita etnija predmet neprijateljstva i zavjera cijelog svijeta. U Srbiji se on manifestira u pričama o strahotama “novog svetskog poretka”, “svetskoj katoličkoj multinacionali”, Hrvatima kao isključivo ustašama, albanskom “genocidu” nad “srpskim narodom” putem njihovog visokog nataliteta, “belosvetskim” kapitalistima, avanturistima i “srbomrscima” itd.

Ovim općim obilježjima treba dodati neka specifična obilježja srpskog etničkog nacionalizma. Ona su rezultat povijesne činjenice da je taj nacionalizam utemeljen na ideologizaciji konflikta kršćanskih slavenskih seljaka s Osmanskim imperijem, tj. na tzv. “borbi protiv turskog ropstva” tokom XIX stoljeća.

Možda je, stoga, najvažnije obilježje srpskog nacionalizma averzija prema islamu. Ona je vidljiva u sistematskom rušenju džamija tokom XIX stoljeća, tako da u Vojvodini i u užoj Srbiji džamija praktički više nema, u

rušenju džamija u Bosni i Hercegovini tokom rata 1992-1995. godine, kao i u neprijateljstvu prema pretežno muslimanskim Albancima.

Drugo specifično obilježje srpskog nacionalizma, kao ideologije nezadovoljnih podanika Osmanskog imperija, predstavlja nelojalnost državi, tj. spremnost da se država – njezini zakoni, institucije i namještenici – izigra u vlastitu korist gdje god je to moguće, da se zakoni ne poštuju, da se traže, kako je to Slobodan Milošević lijepo rekao, “vaninstitucionalna” sredstva za postizanje odabranog cilja, da se državni namještenici podmićuju itd. “Snalaženje” ove vrste smatra se vrlinom, a ne manom.

U novije vrijeme su se ova nelojalnost državi i nerazumijevanje njezinih funkcija pokazali u dva navrata. Početkom 1990-ih vladajuća oligarhija u Srbiji nije shvatila niti da Jugoslaviju kao državu može sačuvati samo ako se odrekne i komunizma i nacionalizma, već se, što više, nastojala legitimirati mješavinom komunizma i nacionalizma, niti da državu osuđuje na propast ako iz nje istisne Sloveniju i ratom uništi Hrvatsku. Nebriga za državu pokazala se i početkom 2000-ih godina, nakon uklanjanja Miloševića: nesposobnost da se odrede njezine granice, tj. da se donese provediva odluka o statusu Crne Gore i Kosova, nespremnost da se izađe na izbore i izabere predsjednik države, spremnost, kako su pokazali parlamentarni izbori krajem 2003. godine, da se kao šefovi stranaka priznaju i u Parlament izaberu uhapšeni osumnjičeni za teške zločine, koji nemaju nikakvu realnu šansu da budu oslobođeni optužbi i izađu iz zatvora, zatim nebriga za uspostavljanje stabilne vlade itd.

Ovakvo ponašanje velikog dijela stanovništva demonstrira i karakternu osobinu koja se zove “inat”. Za razliku od prkosa, tj. spremnosti na riskantno suprotstavljanje vanjskoj sili u vlastitu korist, koji utoliko ostaje na terenu pragmatizma, inat taj teren napušta. Inat je odbijanje da se u konfliktu popusti i kada je vidljivo da će to ići na vlastitu štetu. Slobodan Milošević se inatio okolnom svijetu, te je tokom četrnaest godina svoje vladavine izgubio četiri rata (u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu), izazvao *de facto* otcjepljenje Crne Gore i Kosova od države koju je sam ustanovio, izgubio moć i našao se u Haškom zatvoru, gdje se nastavlja inatiti. Rezultati izbora s kraja 2003. predstavljaju, također, izraz logike inata: budući da Zapad na nas vrši pritisak da se ostavimo nacionalizma, mi ćemo za inat birati nacionalističke partije čije je šefove Zapad optužio za teške zločine i u Hagu im sudi i drži ih u zatvoru, makar time vlastitu državu kompromitirali pred svijetom i blokirali je kako politički, tako i ekonomski.

I četvrto, tu je, često kao rezultat inata, spremnost na suvišno i kontraproduktivno nasilje, koje provocira protunasilje i time smanjuje vjerojatnost uspostavljanja stabilne “nacionalne države”.

Ovu tendenciju k legitimiranju suvišnog nasilja ilustrirati ćemo dvama osobnim iskustvima. Kada sam 1990-ih godina posjetio neka mjesta u Hrvatskoj, koja su opustošile srpske i crnogorske snage, iz viđenoga nisam uspio zaključiti što je bio cilj pohoda na ta mjesta. Ako je to bila pljačka,

bilo bi za očekivati da se pljačkaši, kao što to ta vrsta ljudi obično čini, nakon uspješne akcije povuku s mjesta pljačke i počnu uživati u plijenu. Ako je cilj bila dugotrajna okupacija i uspostavljanje Velike Srbije, onda je trebalo izbjeći kako pljačku, tako i samovoljna rušenja, jer ona ne idu samo na štetu “neprijatelja”, već i na vlastitu štetu. Preostaje zaključak da je cilj srpskog pohoda bila nesuvisla kombinacija pljačke, osvajanja, etničkog čišćenja i osvete – za ustaške zločine, za želju Hrvata da se odijele od Miloševićeve Srbije ili za nešto treće – uništavanjem svega što je od vrijednosti, iako to, u svakom slučaju, ide i na vlastitu štetu. Samo tako mogu objasniti napis koji sam 1994. pročitao na zidu uništene podružnice Dubrovačke banke u gotovo posve razorenom Slanom, mjestu sjeverno od Dubrovnika: “Marko Grandov, Bijelo Polje, C. Gora”, a ispod toga “Omer > četnik, Zvornik”, uz poznati simbol srpstva s četiri „S“. Marko i Omer su “osvojili” Slano, tamo su neko vrijeme pljačkali, rušili i pijančili, i kada je mjesto bilo uglavnom uništeno i vanjski pritisak na Srbiju dovoljno jak, povukli su se odakle su i došli.

Drugi primjer je nešto starijeg datuma. Između 1955. i 1958. sam u Skoplju pohađao posljednje tri razreda osmogodišnje škole na srpskom jeziku u – tada još mogućoj – Punoj gimnaziji “Orce Nikolov”, u monumentalnoj, u potresu 1963. uništenoj zgradi bivše Ženske gimnazije. Tamo sam, u okviru predmeta “srpsko-hrvatski jezik”, morao čitati i učiti napamet epove kosovskog ciklusa. Ostala mi je u sjećanju situacija kada je gospođa Milanović, nastavnica tog jezika, učenicima pokušala objasniti nasilja koja je, prema jednom od tih epova, počinio Kraljević Marko. Jedan od njegovih nasilnih činova objasnila je kao racionalan, tj. kao sredstvo za postizanje nekog od njegovih ciljeva u borbi protiv Turaka. Na njega je Marko, međutim, nadovezao drugi, koji je gospođa Milanović s radosnim smiješkom na usnama interpretirala kao potvrdu njegove snage, da bi se taj smiješak, trenutak kasnije, pretvorio u smiješak zbunjenosti, kada je spoznala da je taj nasilni čin bio posve suvišan, tj. da se može objasniti samo Markovim barbarlukom.

Srpski etnički nacionalizam s kraja XX stoljeća začet je 1981. godine, zahtjevom Albanaca da Kosovo dobije status republike, raspirivan je na neprijateljstvu prema kosovskim Albancima i slovenskim “evropskim” nacionalistima, da bi u, za Jugoslaviju fatalnu, fazu ušao kada je Slobodan Milošević svoje “mitinge istine” počeo koristiti kao sredstvo za pučističko svrgavanje vođstava pojedinih republika i autonomnih pokrajina, s namjerom da ih nadomjesti svojim vazalima. Iako mu je, nakon što je doživio neuspjeh u Sloveniji i Hrvatskoj, na brojnim sastancima republičkih vođstava nuđeno uspostavljanje labave federacije, koja bi mu omogućila kontrolu nad Crnom Gorom i dvjema pokrajinama u Srbiji, pa čak i uspostavljanje “asimetrične federacije”, koja bi mu omogućila dalekosežnu kontrolu i nad Bosnom i Hercegovinom i nad Makedonijom, inat je prevladao: ako ne može biti po mome, neće biti ni po tvome. Inat je u stopu slijedilo nasi-

lje. Do raspada države došlo je kada se nacionalističko vođstvo Srbije, nakon neuspjeha spomenute pučističke politike, odlučilo da granice “Velike Srbije” povuče ratom.

Evropski kontekst

Postjugoslavenske države ne mogu pobjeći iz kulturnog i političkog konteksta Evrope koja se, nakon propasti komunističkog istočnog bloka, nalazi na putu ujedinjenja na temelju tradicija abrahamskog monoteizma, ljudskih sloboda i prava i liberalne demokracije. Iako u Evropi etnički nacionalizmi i ideja suverenosti pojedinih “nacionalnih država” još nisu prevladani, razvoj Evropske unije (EU) ide u smjeru uspostavljanja zajedničke političke kulture i zajedničkog političkog poretka, a time i potiskivanja etničkih nacionalizama na nivo kulturnih posebnosti od sekundarnog značaja, kakav su “nacije” imale i u srednjovjekovnoj Evropi.

Srbija će dobiti granicu s EU ulaskom Mađarske i ostalih devet za to predviđenih država u Uniju u maju 2004. godine. Rumunjska, Bugarska, Hrvatska i Makedonija trude se da što prije postanu članice Unije. Bosna i Hercegovina i Kosovo nalaze se pod kontrolom NATO i *de facto* protektoratom Unije. Predstojećim porazom USA u Iraku i vjerojatnom promjenom njihove dosadašnje agresivne vanjske politike, utjecaj EU u Bosni i Hercegovini i na Kosovu će vjerojatno još narasti. Ako Srbija ne želi ponovo steći status “crne rupe”, koji je imala za vladavine Slobodana Miloševića, mora se prilagoditi ovoj situaciji.

Takva prilagodba zahtijeva ne samo prihvaćanje ljudskih sloboda i prava, tolerancije i liberalne demokracije u njihovom obliku pravnih normi i institucija, već i u njihovom obliku političke i opće kulture, koja utječe na svakodnevni život, način mišljenja i ophođenja itd. Primjerice, liberalno-demokratska politička kultura nikome ne brani da se etnički smatra Srbinom, pa čak niti da ne-Srbe smatra manje vrijednim bićima, ali mu brani da zbog toga ne-Srbima umanjuje slobode i prava, da ih proganja, da se trudi uspostaviti “etnički čistu” srpsku državu, da ih vrijeđa itd. Isto tako, liberalno-demokratska država nikome ne brani da bude, primjerice, islamski vjerski fundamentalista ako on time ne ograničava slobode ostalih građana i to, treba naglasiti, niti jednog građana: niti slobode ostalih muslimana, niti slobode islamskih fundamentalista, pa čak niti vlastite slobode. Drugim riječima, fundamentalista u liberalno-demokratskoj državi mora prihvatiti da su pripadnici njegove vjerske zajednice, kao i on sam, to izabrali dobrovoljno, tj. da su slobodni napustiti i fundamentalizam i svoju vjersku zajednicu ako to požele.

Ovakva kulturna prilagodba je najvažniji uvjet uspostavljanja povjerenja među bivšim pripadnicima socijalističke Jugoslavije. Simbolični rituali molbi za oprost i pomirenja mogu samo potvrditi kulturnom transformacijom uspostavljeno povjerenje, ali ga ne mogu nadomjestiti.

Temeljni elementi kulturne prilagodbe Evropskoj uniji su prihvatanje liberalno-demokratske političke kulture, prihvatanje EU kao građanskog imperija i spremnost na interkulturalne dijaloge.

Prihvatanje liberalno-demokratske političke kulture

U svim postjugoslavenskim državama se može zapaziti fatalan nedostatak liberalno-demokratske političke kulture. Iako su svi za demokraciju, često zaboravljaju ljudske slobode i prava, tj. prihvaćaju demokratski utemeljene, ali krajnje neliberalne i šovinističke odluke, primjerice pretvaranje 20-30 hiljada doseljenika u Sloveniji u potpuno obespripravljene osobe bez državljanstva, kao i 35-godišnje onemogućavanje izgradnje džamije u Ljubljani. Cilj razvoja političkog poretka i političke kulture, dakle, mora biti ne bilo kakva, već liberalna demokracija.

Temelj liberalne demokracije je politički individualizam. Drugim riječima, nosioci liberalno-demokratskih poredaka su pojedinci koji se iz vlastitih interesa udružuju u politički savez, koji im omogućuje da definišu i zaštite svoje slobode i prava, u okviru kojih mogu lakše ostvarivati svoje interese. U skladu s time je klasična argumentacijska figura, kojom se utemeljuju liberalno-demokratski poreci, društveni ugovor, kojim se pojedinci ujedinjuju u političku zajednicu s takvim poretkom. Treba napomenuti da politički individualizam ne implicira individualizam u ostalim sferama života. On ne isključuje dobrovoljno pripadanje zajednicama utemeljenim na normama koje su sve prije nego individualističke, koje, primjerice, zahtijevaju visok stupanj spremnosti na žrtvovanje za zajednicu.

Osnovna svrha političkog individualizma i osnovni interes pojedinaca koji se društvenim ugovorom udružuju u političku zajednicu predstavlja osiguranje njihovih maksimalnih sloboda i prava. Početkom razvoja ideje individualnih sloboda i prava neki smatraju povelju *Magna Charta Libertatum* iz 1215. godine, a neki čak Mojsijevo Petoknjžje. Taj razvoj ima dvije komponente: definiranje sve većeg broja različitih sloboda i prava kao općevažećih i neupitnih, i legalizaciju tih sloboda i prava u zakonima pojedinih država. Danas su važeći i relevantni prvenstveno slijedeći dokumenti o ljudskim pravima: Opća deklaracija ljudskih prava Organizacije Ujedinjenih nacija iz 1948. godine, Internacionalni ugovor o građanskim i političkim pravima i Internacionalni ugovor o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, oba iz 1966. godine.

Politički individualizam i maksimiranje sloboda i prava su temelji ideje političkog liberalizma. Već sam koncept društvenog ugovora pretpostavlja da o poretku političkog saveza odlučuju svi oni koji mu prilaze, tj. da oni o njemu odlučuju demokratski. Povrh toga, liberalizam, kao doktrina koja zahtijeva maksimiranje sloboda i prava, polazi od pretpostavke, za razliku od Hobsa (Thomas Hobbes), da treba maksimirati i političke slobode i prava, tj. on zahtijeva demokratsko donošenje političkih odluka. Ukratko, politički individualizam i liberalizam su nedjeljivi od demokraci-

je. Stoga su se, iako su neliberalni demokratski poreci mogući, koherentnim i stabilnim pokazali samo poreci liberalne demokracije.

Kako je već spomenuto, pojedinci udruženi u liberalno-demokratsku političku zajednicu mogu, u okviru svojih sloboda, prava i važećih zakona, sami birati način svog života: norme koje će poštovati, vrijednosti prema kojima će se ravnati, hoće li ili neće biti vjernici, kojoj će vjeri pripadati, kojih će se tradicija i običaja pridržavati itd. Drugim riječima, oni mogu sami odabrati svjetonazor, obuhvatnu doktrinu, vjeru, tradiciju, kulturu, koja im se čini najuvjerljivijom, i svoj život uskladiti s njezinim zahtjevima. Pri tome se neki odlučuju za oprobani svjetonazor, drugi maksimalno koriste slobode i prava koja im nudi liberalna demokracija, a većina spontano urasta u kulturu zajednice kojoj po rođenju pripada, čime po definiciji, također, vrši spomenuti izbor.

Liberalno-demokratska država opisane slobode svojim građanima može osigurati i istovremeno ostati stabilna samo ako se od njihovih svjetonazora, obuhvatnih doktrina, kultura jasno distancira, tj. ako u odnosu na ove ostane neutralna i uopće se ne upliće u diskusije o pripadnim pitanjima. Drugim riječima, liberalno-demokratska država se ne miješa u metafizička pitanja i stoga nije niti vjerska, niti ateistička, pa čak niti agnostička. Ona se ne miješa niti u svjetovna pitanja kulture, tradicija i običaja, ukoliko ona nisu relevantna za njezinu stabilnost, tj. ukoliko to nisu pitanja političke kulture. Takva država je “laička”, “sekularna” (svjetovna) i “odvojena od crkve”, ona je striktno odvojena od svih vjerski, svjetonazorski i kulturno utemeljenih zajednica. Takva striktna odvojenost treba da je doktrinarna, institucijska, funkcionalna i personalna.

Iako su mnogi uvjereni u suprotno, upravo zahvaljujući ovoj odvojenosti niti poredak, niti politička kultura liberalne demokracije ne isključuju fundamentalizam, tj. čvrsto pridržavanje propisa neke doktrine, koji u detalje reguliraju sva područja života i time radikalno ograničavaju slobode i prava koja osigurava liberalna demokracija, pod uvjetom da svi odrasli pristalice te doktrine prihvaćaju liberalno-demokratski poredak i da se ograničenjima koja im propisuje njihova doktrina potčinjavaju dobrovoljno. Primjerice, liberalnim demokratom se mora smatrati i ortodoksni židov, uvjeren da je Bog svojim propisima regulirao svaki detalj njegovog života i da je za njega od egzistencijalnog značaja da se svih tih propisa striktno pridržava, ukoliko on prihvati taj poredak i politički utemeljenu slobodu svih građana, uključujući i vlastitu, da po vlastitom izboru bude ili ne bude ortodoksni židov. Ukratko, politički liberalizam je temelj samo političkog zajedništva, a ne i svih ostalih oblika zajedništva, koji mogu biti sve prije nego liberalni.

S druge strane, društveni temelj stabilnosti liberalne demokracije nije liberalizam koji, osim političke, obuhvaća i druge sfere života, već tolerancija: tolerancija građana koji koriste sve svoje slobode spram fundamentalista, tolerancija fundamentalista spram takvih građana i fundamentalista drugačijih uvjerenja, i tolerancija države spram svih njih.

Za razvoj građanske kulture (“građanske svijesti”) treba se zalagati na svim područjima života i djelovanja, i to prvenstveno vlastitim građanskim ponašanjem. Osoba koja sebe vidi i poštuje kao građanina EU ili jedne od njenih liberalno-demokratskih članica, radikalno se razlikuje od osobe koja se smatra biološki određenim pripadnikom ovog ili onog “naroda” koji je, da stvar bude gora, bio žrtva “turskog” ili nekog drugog “ropstva”, “okupacije”, “genocida” i sl. Osoba prvog tipa je, naime, u pravilu lojalna političkoj zajednici kojoj pripada, spremna je raditi na njezinom usavršavanju i poštuje svoje sugrađane, dok se osoba drugog tipa često prepušta jadikovanju nad svojom sudbinom, potrazi za “zavjerama” i “neprijateljima” koji su za nju krivi, smišljanju načina kako da se u toj situaciji “snađe”, prevari “neprijatelja”, “oslobodi” se rušenjem političke zajednice kojoj pripada itd.

Prihvatanje EU kao građanskog imperija

Od samog osnivanja EU u njoj neke države imaju veći utjecaj, a neke manji. Razlike utjecaja postaju još veće uključivanjem u Uniju daljih deset država, većinom ekonomski slabih bivših pripadnica Sovjetskog bloka, u maju 2004. Stoga nije daleko pomisao na uspostavljanje imperijalnog odnosa između najmoćnijih članica Unije i ekonomski slabih pridošlica. Iz slijedećih razloga, EU je opravdano smatrati političkom zajednicom koja postepeno dobiva obilježja imperija:

(i) Zapad, a s njim i EU, pobijedili su u Hladnom ratu protiv Sovjetskog bloka.

(ii) Kandidati za pristup Uniji moraju ispuniti uvjete pod kojim ih je ona spremna prihvatiti.

(iii) Službeni i neslužbeni kandidati za pristup Uniji su od njezinih snažnih pripadnica, poput Francuske, Njemačke, Italije i Velike Britanije, ne samo ekonomski mnogo slabiji, već su to i u pogledu građanske ekonomske i političke kulture, što je posljedica kako 45 godina komunizma, tako i starijih srednjoevropskih i istočnoevropskih tradicija.

(iv) Na skupu Evropskog savjeta u Nici 7. 12. 2000. godine je ugovorno prihvaćena, 26. 2. 2001. je potpisana, a 1. 2. 2003. je stupila na snagu odluka da Unija konsenzualno odlučivanje nadomjesti većinskim. Velikim i privredno moćnim članicama Unije takva metoda odlučivanja odgovara više nego konsenzualna. Prijemom novih članova, 1. 5. 2004. godine, unutarne ekonomske i kulturne razlike u EU će se znatno povećati (usp.: Martin Brusis, “Von der Ost- zur Südosterweiterung?”, *Osteuropa*, 11/2003, str. 1623-1638).

(v) Primat velikih i bogatih država nije upitan ni na nivou neformalnih dogovora i međudržavnih sporazuma koji prethode formalnim odlukama u okviru organa EU. Često se čuje tvrdnja da dobrobit EU ovisi o prijateljskim odnosima i spremnosti na sporazumijevanje Francuske i Njemačke, uz koje se nekad spominje i Velika Britanija. Poznati su i prijedlozi da se EU strukturira poput koncentričnih krugova (kao glavica

luka), s nekoliko velikih i bogatih država u središtu, okruženih državama koje su pristupile monetarnoj uniji, zatim ostalim državama-pripadnicama Unije, i konačno kandidatima za pristup Uniji.

Iako pojmovi “imperij” i “imperijalizam” nose negativne konotacije, bilo bi pogrešno skicirati imperijalni odnos unutar EU odbaciti kao neprihvatljiv i odustati od pristupanja Uniji ili naivno zahtijevati da se u njoj uspostavi jednakopravnost država-pripadnica. Takav imperij treba, naime, jasno razlikovati od kolonijalnog odnosa, nasilne okupacije, pljačkaškog pohoda i okupacije povezane s genocidom. U kolonijalnom odnosu, naime, dominira nasilje i eksploatacija koloniziranih. Nasilje je još izrazitije kod okupacije i pljačkaškog pohoda, a maksimum doseže kod okupacije povezane s istrebljenjem stanovništva na okupiranom teritoriju.

Za razliku od ovoga, imperijalni centri, koji žele dugoročnu stabilnost, nastoje sa stanovnicima priključenih područja uspostaviti obostrano korisne ugovorne i savezničke odnose, s ciljem da ovi priznaju legitimitet njihove moći. U tu su svrhu nosioci imperijalne moći često spremni imperij federalizirati, pojedinim grupama – “narodima i narodnostima” – dati visok stupanj kulturne autonomije, poticati ekonomski razvitak siromašnih krajeva itd. S istim ciljem, oni često ističu jednakopravnost svih svojih stanovnika i grupa i potiču njihovu solidarnost. Ovome treba dodati da je EU građanska, liberalno-demokratska politička zajednica, koja je spremna poštovati građansku jednakost svih svojih pripadnika, te je stoga treba smatrati građanskim imperijem.

Nije teško navesti razloge iz kojih je pristupanje postjugoslavenskih država ovakvom građanskom imperiju u njihovom egzistencijalnom interesu:

(i) Prihvatanje pravila igre koja važe u EU i politički utjecaj moćnih i iskusnih pripadnica Unije bi najvjerojatnije dugoročno spriječili ponovnu “balkanizaciju” Balkana obnavljanjem besmislenih i kaotičnih etničkih ratova.

(ii) Bosna i Hercegovina i Kosovo bi od sadašnjih *de facto* protektorata Unije postali njezine normalne članice.

(iii) Putem pripadanja Uniji, stabilizirana liberalna demokracija bi građanima postjugoslavenskih država osigurala visok nivo građanskih i socijalnih prava i sloboda.

(iv) Uključivanje u privredne tokove EU je nedjeljivo od dotoka kapitala i tehničkih znanja, dakle i od, odatle rezultirajućeg, porasta materijalnog blagostanja.

(v) U sferi kulture se može očekivati daljnji razvoj liberalno-demokratske građanske političke kulture i univerzalističkog načina mišljenja u pitanjima politike i morala, dakle striktne suprotnosti kulture primata “naroda i narodnosti” u obliku etničkih nacionalizama.

Ukratko, u sadašnjoj je političkoj situaciji u postjugoslavenskim državama teško zamisliti prihvatanje liberalne demokracije bez uključivanja u EU, tj. bez prihvatanja EU kao građanskog imperija, i obrnuto,

uključivanje u Uniju bez prihvaćanja liberalne demokracije. Nepoželjne su ideologije “patriotizma”, “nacionalne države”, “suverenosti” i sl., a poželjna spremnost na sudjelovanje u nastojanjima i procesima integracije Evrope, na delegiranje suverenosti na organe EU i ostale institucije evropske integracije itd. EU treba vidjeti kao “svoju vlastitu” političku zajednicu, a ne kao više ili manje stranog, vanjskog gospodara, koji u nedovoljnoj mjeri uzima u obzir posebne potrebe i želje vlastitog “naroda”.

Spremnost na interkulturene dijaloge

Globalizacija (povećanje mobilnosti roba, usluga, novca, ljudi, informacija i odatle rezultirajuće ekonomsko i komunikacijsko povezivanje svijeta), kao i vjerska i kulturna diferencijacija u liberalnim demokracijama povećali su broj kontakata i potrebu za sporazumijevanjem među pripadnicima različitih kultura. Da bi interkulturalni kontakti bili uspješni, tj. da ih kulturnim razlikama uvjetovani nesporazumi ne bi pretvorili u interkulturene konflikte, poželjno je da sudionici u njima budu za njih osposobljeni, tj. interkultureno kompetentni, i da među njihovim kulturama ne postoje nepremostive suprotnosti. Stjecanje interkulturene kompetencije i uklanjanje nepremostivih razlika među kulturama predstavlja najvažniji cilj interkulturenih dijaloga.

Interkultureni dijalog u širem smislu jeste svaki dijalog osoba koje pripadaju različitim kulturama, a u užem smislu dijalog takvih osoba ili specijalista za odnose među kulturama čiji su predmet upravo kulturne razlike. Interkultureni dijalozi u širem smislu doprinose međusobnom upoznavanju pripadnika različitih kultura, a time i povećanju njihove interkulturene kompetencije. Interkultureni dijalozi u užem smislu su, pak, u većoj ili manjoj mjeri stručne, specijalizirane, akademske diskusije o vrijednostima, normama, uvjerenjima, tradicijama, običajima, navikama pojedinih kultura, radi zbližavanja tih kultura i smanjivanja vjerojatnost kulturno uvjetovanih konflikata.

Svakodnevno iskustvo i teorija komunikacije pokazuju da za uspješno vođenje interkulturenih dijaloga treba zadovoljiti neke uvjete. Od njih je najvažniji dobra vjera. Argumenti i tvrdnje se iznose u dobroj vjeri ako je onaj tko ih iznosi čvrsto uvjeren u njihovu valjanost, odnosno istinitost, tj. ako ih ne iznosi s namjerom zavaravanja sugovornika. Od recipijenata dobra vjera, pak, zahtijeva da uvjerljive argumente prihvate i da ih iznose u kasnijim dijalogima, i to čak i onda kada oni dovode u pitanje njihova vlastita uvjerenja.

Drugi važan uvjet uspjeha interkulturenih dijaloga je pretpostavka da niti pojedine kulture, niti pripadne kulturne grupe nisu jednoznačno definirane, već da se, uslijed svojih unutarnjih napetosti i vanjskih utjecaja, nalaze u stalnom procesu promjena. Ova promjenjivost omogućuje njihovu postepenu modifikaciju radi smanjenja konfliktnih potencijala među njima.

S ovim uvjetima je usko povezan treći uvjet uspješnosti interkulturalnih dijaloga, naime preferiranje slobodno izabranih kulturnih pripadnosti (*elective identities, elective memberships, voluntary self-ascriptions*) u odnosu na one pripisane, tj. spontano usvojene odrastanjem u određenoj kulturnoj sredini, koje mnogi smatraju nepromjenjivim (*ascriptive identities, ascriptive memberships*).

I konačno, četvrti uvjet uspjeha je spremnost svih sugovornika da jedan drugome priznaju principijelno iste političke, socijalne i kulturne slobode i prava, nezavisno o karakteru, veličini i društvenom statusu kulturnih grupa kojima pripadaju, drugim riječima: da se međusobno poštuju kao autonomne, umne i jednakopravne osobe.

Od brojnih mogućih ciljeva interkulturalnih dijaloga treba istaknuti sljedeća tri:

(i) Njihov kulturno-obrazovni, prosvjetiteljski cilj je upoznavanje do tada nepoznatih, stranih kultura. Poznavanje stranih kultura omogućuje njihovo kritičko promišljanje i olakšava komunikaciju s njihovim pripadnicima. Povrh toga, ono ide i na ruku kritičkom promišljanju vlastite kulture, a time i spremnosti i sposobnosti da se ta kultura, a s njom i vlastiti način života, poboljšaju i usavrše.

(ii) Socijalna funkcija interkulturalnih dijaloga je spriječavanje, rješavanje ili barem ublažavanje interkulturalnih konflikata. To je moguće postići na različite načine, od kojih su najdjelotvorniji definiranje sukobljenih interesa i sporazumno pronalaženje kompromisnog rješenja, te usličnjavanje kultura među kojima postoji opasnost od konflikata. Posebno ambiciozan, može se reći i ekstremno cilj usličnjavanja kultura je njihovo izjednačavanje i stapanje.

Zakažu li ove metode spriječavanja i ublažavanja interkulturalnih konflikata, može se pokazati neophodnim razdvajanje kulturnih grupa povlačenjem teritorijalnih granica ili njihovim funkcionalnim razgraničenjem.

(iii) Važne političke funkcije interkulturalnih dijaloga su rješavanje kulturnim razlikama uvjetovanih političkih konflikata i osiguranje stabilnosti kulturno pluralnih političkih zajednica. Razumljivo, ovu političku funkciju ima svako reduciranje interkulturalnih konflikata. Središnja politička funkcija interkulturalnih dijaloga je pak pronalaženje takvog, na političkoj kulturi utemeljenog, konsensa različitih kulturnih grupa, koji im omogućuje da prihvate miran suživot u okviru političkog poretka države kojoj pripadaju, odnosno da prihvate miran suživot država u kojima žive. Konsens o suživotu u zajedničkoj državi u pravilu obuhvaća odredbe o tome tko u državi legitimno vrši političku moć, o najvažnijim državnim institucijama, o pravima i dužnostima nosilaca političke moći i ostalih pripadnika države, o tome tko jest, a tko nije i tko može postati njezin državljanin itd. U uvjetima kulturne pluralnosti je najpoželjniji poredak liberalna demokracija utemeljena na političkom liberalizmu, dakle poredak utemeljen na relativno malenom broju zajedničkih principa, zakona i institucija, o kojima je

moguće postići interkulturalni konsens, tj. o kojima je moguće sklopiti “društveni ugovor”.

Uspjeh interkulturalnih dijaloga zavisi i o njihovoj metodici, primjerice o vremenskim i tematskim ograničenjima, o iskustvu učesnika u kontroverznoj argumentaciji i njihovoj spremnosti da se u nju upuste, o njihovoj spremnosti da prihvate posrednike itd. Zbog toga je, kada su u pitanju službeni, organizirani, politički relevantni, možda čak i javni interkulturalni dijalozi, za učesnike prikladno odabrati obrazovane, tolerantne, intelektualno pokretljive i kulturno utjecajne osobe, dakle osobe koje su s jedne strane sposobne pronaći dodirne točke s drugim kulturama i učiniti za to neophodne kulturne pomake, a s druge strane pripadnike svojih vlastitih kulturnih zajednica uvjeriti u prihvatljivost takvih pomaka i kompromisa.

Razumljivo, poželjno je da ovakve službene dijaloge prate dijaloški kontakti po mogućnosti velikog broja pripadnika kulturnih grupa, tj. interkulturalni dijalozi u širem smislu. U liberalno-demokratskim porecima njih olakšava činjenica da u njima svi mogu razgovarati o svemu. Državljeni i stranci, pripadnici različitih kultura, mladi i stari, organizirani i neorganizirani, liberali i nacionalisti, svi oni mogu razmjenjivati argumente, međusobno se upoznavati sa svojim uvjerenjima, normama i načinima života i, što je možda najvažnije, angažirati se i surađivati na ostvarenju zajedničkih ciljeva. Stupanjem u interkulturalne dijaloge oni, osim što rade na ostvarenju ovog ili onog posebnog cilja, uvježbavaju interkulturalnu komunikaciju, šire praksu deliberativne demokracije i učvršćuju civilno društvo, u čijem okviru vode dijaloge kao temelj liberalno-demokratskog društveno-političkog poretka.

Treba spomenuti i jedan čest problem koji ozbiljno može otežati organiziranje i vođenje interkulturalnih dijaloga. To je već spomenuti problem nedostatka sadržajne i organizacijske konturiranosti mnogih kulturnih grupa. Nedostatak sadržajne konturiranosti očituje se u tome da je teško jednoznačno reći što su centralna obilježja – učenja, norme, jezik, običaji – neke kulture, a u skladu s time i tko raspolaže s dovoljno znanja o toj kulturi za kompetentno sudjelovanje u interkulturalnim dijalogima. Nedostatak organiziranosti, pak, ima kao posljedicu to da je teško naći kompetentnog i reprezentativnog pripadnika te kulture i uključiti ga u interkulturalne dijaloge.

Primjerice, Srbi i Hrvati sebe smatraju kulturnim grupama, što više, “nacijama”. Gotovo je, međutim, nemoguće odgovoriti na pitanje po čemu je netko Srbin ili Hrvat. Hrvati su katolici, a Srbi pravoslavci. Kako je onda moguće objasniti da i Hrvati i Srbi svojataju bosanske muslimane kao otpadnike od svoje “nacije” koji su prihvatili islam? Hrvati govore hrvatskim, a Srbi srpskim jezikom. Kako je onda moguće objasniti da se međusobno bez problema razumiju, da su desetljećima govorili srpsko-hrvatski i da se Hrvati, nakon raspada zajedničke države, uporno trude u svoj jezik unijeti što više novih riječi i gramatičkih pravila s ciljem da povećaju razlike prema srpsko-hrvatskom i srpskom jeziku? Hrvati govore

ijekavicom, a Srbi ekavicom. Ali ijekavicom govore i Crnogorci, koji se većinom smatraju Srbima, kao i bosanski muslimani, a na njoj je spjevan i kosovski ciklus srpskih narodnih epova, dok ekavicom govore i Zagorci. Hrvati pišu latinicom, a Srbi ćirilicom. U zajedničkoj državi postojala je obaveza učenja ćirilice u školama u Hrvatskoj i latinice u onima u Srbiji, Srbi su desetljećima postepeno preuzimali latinicu, a tim putem će opet krenuti ako se budu željeli približiti “Evropi”. I na najodbojnijem mogućem nivou “kulture” ratne zločine između 1991. i 1995. činili su i Srbi i Hrvati i, što je još važnije, Hrvatska je surađivala sa Srbijom na projektu podjele Bosne i Hercegovine i progona muslimana.

Pitanje je, dakle, koga bi iz Hrvatske i iz Srbije trebalo pozvati na kompetentan, kontroverzan i u dobroj vjeri vođen srpsko-hrvatski interkulturalni dijalog, i kojoj organizaciji ili grupi bi se u potrazi za sugovornicima trebalo obratiti. Nacionalistima, koji vjerojatno najbolje reprezentiraju svoje “nacionalne kulture”, ali bi često, umjesto dijaloga, radije ratovali ili možda društvenim znanstvenicima, filozofima i iskusnim novinarima. Međutim, iskustvo dijaloga srpskih i hrvatskih društvenih znanstvenika i filozofa već postoji. Praksis-filozofi su se bez problema sporazumjeli o svim važnijim društvenim i kulturnim problemima, pitanja kulturnih razlika su im se činila nevažnim, a suradnja je propala tek kada su neki od srpskih pripadnika ovog društveno-filozofskog smjera dijalog nadomjestili dodvoravanjem srpskom nacionalizmu Dobrice Ćosića i šovinističkom režimu Slobodana Miloševića. A kako izgleda interkulturalni dijalog novinara? On je nakon raspada Jugoslavije još u začecima. Čini se da su najotvoreniji za interkulturalne kontakte ljudi iz privrede, čiji je cilj stvaranje profita. Ovo važi kako za mafijaške ratne profitere, tako i za savršeno poštene aktere u legalnim i civilnim područjima privrede.

Discours de la Méthode II

Pitanje je kako se približiti skiciranom cilju, kako izvršiti opisane kulturne prilagodbe.

Njemačka je primjerice liberalnu demokraciju prihvatila pod prisilom tek nakon što je, zahvaljujući svom nacionalsocijalizmu, doživjela potpuni kulturni debakl i potpuni poraz u ratu. Međutim, zbog toga što nije odbačen vlastitim snagama, njemački je etnički nacionalizam virulentan i šezdesetak godina nakon tog poraza. Nije teško primijetiti da liberalna demokracija u SR Njemačkoj nije rezultat borbe Nijemaca za nju.

U Francuskoj je liberalna demokracija rezultat Francuske revolucije i stoljetne borbe “trećeg staleža” da se rezultati te revolucije sačuvaju, prošire i učvrste. Zbog toga što je izborena vlastitim snagama, u Francuskoj je liberalna demokracija mnogo stabilnija nego u Njemačkoj.

U SAD su liberalnu demokraciju uspostavili evropski emigranti, koji su pobjegli od evropskog feudalizma, diktatura, vjerskih progona, siromaštva itd. Njihova politička kultura je, međutim, ostala vezana za (kršćan-

sku) vjeru i za rasu. Samo tako je bilo moguće opravdati istrebljenje lokalnog stanovništva i ropstvo. Ipak, politička kultura je u SAD u međuvremenu dostigla zadovoljavajući nivo univerzalizma, a država je i tradicionalno striktno odvojena od vjerskih i ostalih doktrinarnih zajednica.

Postjugoslavenske države nisu opterećene teškim povijesnim hipotekama, kao što su nacionalsocijalizam ili ropstvo. Kako je, međutim, etnički nacionalizam još uvijek ozbiljan problem, postavlja se pitanje kako ga prevladati i provesti opisane kulturne prilagodbe. Iz iskustava Njemačke, Francuske i SAD je vidljivo da je za to potrebna volja i akcija građana tih država, dakle ljudi koji odlučuju u kakvom poretku žele živjeti i spremni su tu odluku i provesti. Zadatak intelektualaca i političara koji nisu pristalice etničkog nacionalizma pri tome može biti samo da građane, putem masovnih medija, informiraju o putevima koji vode ka tom cilju, o alternativnim kulturnim i političkim iskustvima i tradicijama koje su im bliske i koje, stoga, uz potrebne prilagodbe mogu prihvatiti kao vlastite i dalje ih razvijati.

U obzir dolaze slijedeća iskustva i tradicije:

(i) Vjerojatno je najstarija relevantna tradicija mediteranska tradicija kulturne pluralnosti i interkulture komunikacije. Sredozemno more je bilo unutarnje more Rimskog imperija, u kojem je *jus gentium*, pravo koje je važilo za sva plemena i narode u tom imperiju, omogućavalo njihov zajednički život i komunikaciju. U Srednjem vijeku je komunikaciju različitih kulturnih grupa koje su živjele na istočnom Sredozemlju omogućavala *lingua franca* i moć Republike Venecije. U 15. i 16. stoljeću Venecija je odigrala važnu ulogu u talijanskom humanizmu i u renesansi, a treba spomenuti i otvorenost i trgovački duh Dubrovačke republike.

(ii) Kršćanstvo je univerzalistička religija koja polazi od tvrdnje da je Bog čovjeka – dakle sve ljude, a ne samo kršćane ili samo katolike ili samo pravoslavce – stvorio “na svoju sliku, sebi slična” (Izl. 1, 26), odakle slijedi zaključak da sve ljude treba poštovati kao slike Boga. Nažalost, kako Katolička crkva u Hrvatskoj, tako i pravoslavne crkve u Srbiji i Makedoniji, pa čak i u Crnoj Gori, uveliko su podlegle nacionalističkim iskušenjima. Međutim, dok nije teško razumjeti da kler podilaženjem nacionalizmu promiče svoje posebne interese, ništa ne spriječava intelektualce koji ne zavise od crkve da njih, kao i ostalo stanovništvo, podsjetu na temeljne principe kršćanstva.

(iii) Sve do početka XX stoljeća Balkan je bio podijeljen između dva moćna imperija: Austro-Ugarske i Osmanskog imperija. Iako nisu bili liberalne demokracije, ti su se imperiji uspijevali stoljećima održati zbog toga što su bili spremni prihvatiti kulturnu, posebno religijsku pluralnost u svom stanovništvu.

U Austro-Ugarskoj je u XIX stoljeću modernizaciju pratila sve veća spremnost da se prihvate, pa čak i neguju lokalne kulturne posebnosti. Poznata je briga Austro-Ugarske za dobrobit Bosne i Hercegovine nakon 1878. u obliku izgradnje željezničkih pruga, stanica, škola, a razumljivo i

kasarni poznate oker boje. Primjerice, moj djed Stjepan Križan se nakon studija prava u Beču i završene medicine u Pragu, gdje mu je bilo ponuđeno mjesto asistenta na medicinskom fakultetu, vratio sa suprugom Čehinjom u Bosnu i Hercegovinu i godinama radio kao liječnik u Gacku. Za njegovo preseljenje i smještaj brinula se Austro-Ugarska. A u monumentalnoj ilustriranoj monografiji Juliusa Laurenčića Unsere Monarchie. Die österreichischen Kronländer zur Zeit des fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläums Seiner k. u. k. apostol. Majestät Franz Joseph I (Naša monarhija. Austrijske krunske pokrajine u vrijeme pedesete godišnjice vladavine Njegovog carskog i kraljevskog apostolskog veličanstva Franje Josipa I.), izdatoj u Beču 1898. godine, nakon serije od četiri slike većih austrijskih gradova (Linc, Salzburg, Grac i Inzbruk, str. 20-27), prva pokrajina počašćena većim brojem slika – ukupno 18 slika na 12 stranica, praćenih sa 12 stranica teksta (str. 28-51) – upravo je Bosna i Hercegovina.

U Osmanskom imperiju je, pak, tolerancija bila utemeljena na islamskom učenju da su kršćani i židovi “narodi knjige” (*ahl-al-kitab*) i stoga štićenici (*ahl-ad-dimma*) muslimana, koji također poštuju biblijske proroke i Isusa kao proroka. Iako ti štićenici nisu imali ista prava kao i muslimani, mogli su, u okviru svojih vjerskih zajednica (*milla*, turski: *millet*), živjeti u skladu sa propisima svoje vjere. Ova struktura društva odražavala se i u strukturi osmanskih gradova – šehira: pripadnici različitih vjerskih zajednica živjeli su u različitim mahalama, a u čaršiji, trgovačkom središtu šehira, sastajali su se da razmijene robe, usluge i informacije.

(iv) Nakon što su jači imperiji Austro-Ugarsku, Osmanski imperij i prvu Jugoslaviju razorili izvana, a etnički nacionalizmi iznutra, znatan dio stanovništva Jugoslavije se solidarizirao u borbi protiv nacionalsocijalizma i fašizma i ostavio po strani svoje kulturne i ostale posebnosti. Nacional-socijalizam je bio i ostao simbol zla upravo zbog svog ekstremnog partikularizma, netolerancije i divljaštva.

(v) Nakon Drugog svjetskog rata, u socijalističkoj Jugoslaviji, propagirana je utopijska komunistička ideologija univerzalne jednakosti, solidarnosti i blagostanja. “Nacionalno pitanje” je proglašeno riješenim, tj. pretpostavljeno je da je socijalistička solidarnost atraktivnija od nacionalističkih konflikata i kulturnih posebnosti, pogotovo ako se te kulturne posebnosti djelomično prihvate. Nažalost, jugoslavenski “narodi i narodnosti” uspjeli su sačuvati dovoljno kulturne narcisoidnosti i netolerancije da su spomenute univerzalne vrijednosti, tj. jednakost, solidarnost i blagostanje, odbacili zajedno s jednopartijskom komunističkom diktaturom i s “društvenim vlasništvom”. U međuvremenu se neki vraćaju ovim vrijednostima.

(vi) Konačno, treba spomenuti i iskustva koja su stekli radni emigranti tokom svog dugogodišnjeg boravka u zemljama zapadne Evrope. Ta iskustva su dvojaka. Oni su, prvo, upoznali poretke liberalne demokracije i ta svoja iskustva donijeli sa sobom prilikom povratka ili ih barem, u većoj ili

manjoj, mjeri prenijeli svojoj rodbini i prijateljima koji su ostali živjeti u svojoj postojbini. Drugo, oni su stekli iskustvo negativne diskriminacije i lošeg socijalnog položaja uslijed netolerancije okoline, svog lošeg obrazovanja, niskih prihoda, što je nekima od njih, također, olakšalo spoznaju prednosti tolerancije, prihvaćanja kulturnih razlika i vođenja interkulturalnih dijaloga.

Kada se ovih tradicija i iskustava prisjete i prihvate ih kao svoje, građanima postjugoslavenskih država neće biti teško da iz njih izvuku zaključke koji govore u prilog liberalnoj demokraciji, svjetovnoj državi, poštovanju ljudskih sloboda i prava, toleranciji, pogotovo jer se tokom zadnjih nekoliko desetljeća pokazalo da su ovi elementi političkog poretka i političke kulture privlačni ne samo evropljanima i stanovnicima Zapada, već gotovo svim ljudima na svijetu.

Vojin Dimitrijević*

SRBIJA: u evropsku integraciju s teretom prošlosti?

“Etničko čišćenje”, koje je vršeno na tlu bivše Jugoslavije, a zasnivalo se na izvršavanju brojnih krivičnih dela, poput silovanja, ubijanja, pljačke, uništavanja verskih, kulturnih ili stambenih objekata, *imalo je kao cilj da izazove strah i masovno iseljavanje drugih i drukčijih ljudi*, onih koji po mišljenju “etničkog čistača” ne spadaju u teritoriju za koju on smatra da mora biti njegova, i to bezbedno njegova. Često se, međutim, ne opaža da je izazivanje straha kod protivnika (neprijatelja) radi njegovog navođenja da nestane s nekog prostora bilo posledica postojanja straha na sopstvenoj strani, straha od ponavljanja strašne prošlosti. Glavni proizvođači straha među “svojima”, političari i njihovi propagandisti, verovatno nisu verovali, makar ne svi, da je on opravdan, ali se taj strah među sunarodnicima, naročito onima koji su živeli na spornim područjima, mogao lako proizvesti. To je bila upadljiva crta propagande srpske strane, naročito one stvarane u medijima koje je kontrolisao Beograd posle uspona Slobodana Miloševića 1987. godine.

Neki autori olako tvrde da je krvavi rat bio plod “vekovnih balkanskih obračuna”, “istorijske mržnje” i tome slično.¹ U stvari, sve do Drugog svetskog rata nije bilo većih sukoba zasnovanih na *etničkoj* mržnji. Srbi i Hrvati su ratovali jedni protiv drugih u vojskama Habzburškog i Otomanskog carstva, ali nikada *kao* Srbi ili *kao* Hrvati. Mada su se svi nacionalistički lideri, kao i političke i pseudointelektualne elite koje su ih podržavale, pozivale na davno prošla, slavna vremena, raspad Jugoslavije nije posledica dalje istorijske prošlosti. Do rata i mržnje je doveo strah, čije je poreklo u sećanjima na skoriju prošlost ili u mitološkoj percepciji povesti.

Opaki nacionalizam je, dakle, svoj osnovni izvor imao u strahu. Kod Srba je u pitanju bio strah od ponavljanja zločina iz Drugog svetskog rata.

U Srbiji su najveći intelektualni autoriteti smatrali da se Srbi opet nalaze u velikoj opasnosti. Akademik Dobrica Ćosić, slavljani pisac, bivši komunista

* Profesor, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd

¹ Teza o većitoj mržnji između balkanskih naroda inače je proširena među nekim zapadnim “jugoslavistima”. Njoj se podmeva Holbruk (Richard Holbrooke) i naziva je “faktorom Rebeke Vest”, aludirajući na čuveno delo ove spisateljice *Crno jagnje i sivi soko (Black Lamb and Grey Falcon)*. Vidi: R. Holbrooke, *To End A War*, str. 22 i dalje. Vidi i Brian Hall, *Rebecca West's War*, New Yorker, 15 april 1996.

i partizan, koji je s najviših funkcija u Komunističkoj partiji otišao zbog ukazivanja na opasnosti koje Srbima prete na Kosovu i Metohiji, ovako je govorio juna 1992. godine, svestan – pre mnogih drugih – da se u Bosni i Hercegovini i Srbi zločinački ponašaju:

“Snašlo nas je najgore. Rasturanjem Jugoslavije poništavaju nam se dva veka oslobodilačke borbe za život svih Srba u jednoj državi; Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ugroženi obnovom ustaštva i militantnog Islama, prestrašeni novim genocidom prinuđeni su na stravičan odbrambeni rat protiv šovinističko-ustaške Hrvatske i muslimanskog džihada; kažnjeni smo izgonom iz svetske zajednice; osuđeni smo na dugo stradanje, poniženje, egzoduse, asimilaciju. Na zločine koji nam se čine, *uzvrćamo zločinima i obeščovečujemo se ponekad do neprepoznavanja sebe...*”²

U samom početku nijedan od ova dva straha nije bio racionalan, ali su polako počeli međusobno da se hrane. Strah od zločina je porodio zločin.³ Okolnost da zločini tokom Drugog svetskog rata nikada nisu istraženi i kažnjeni, kao i ta da do istinskog pomirenja i isceljenja nikada nije ni došlo, već je pokušavano da nepravda bude prevaziđena ideološkim jedinstvom i zaboravom, dovela je do toga da ona stalno latentno postoji.

Na primer, najsureviji zločini tokom rata u Bosni činjeni su u logorima u opštini Prijedor, koja se nalazi dvadesetak kilometara od bivšeg ustaškog koncentracionog logora Jasenovac. Sasvim simbolično: selo Omarska, u kome se nalazio zloglasni srpski logor 1992. godine, bilo je srpsko naselje, čiji su stanovnici pobijeni pedeset godina ranije!

Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (ICTY) sreo se s mnogim optužnicama vezanim za zločine u opštini Prijedor, od kojih je prva bila optužnica protiv Duška Tadića. Sudsko veće je ovako sumiralo ono što bi se moglo smatrati ”istorijskim uzrocima” etničke mržnje u kraju u kome je Tadić živeo i delovao:

“62. Mnogi od tih ogorčenih i krvavih sukoba odigrali su se u Bosni i Hercegovini i mnoga od nedela protiv civila, koja su naročito ali ne isključivo izvršile ustaške snage protiv etničkih Srba, takođe su se desila u graničnim delovima između Hrvatske i Bosne i Hercegovine, gde su partizani bili posebno aktivni i gde su upravo nalazi Prijedor”.

Samo u jednom izvoru, knjizi *Srbi* britanskog publiciste Tima Džude (Tim Judah)⁴, mogu se, skoro nasumice, naći primeri poraznih efekata koje je imalo izazivanje takvog, istorijskog straha:

Jelena, devojka pred maturom, pričala je o osećanju nelagodnosti i straha. Prema Radio Kninu, hrvatski doktori i bolničarke “planirali su da pobiju srpske pacijente...”

Srbima je rečeno da će, ako Bosna postane nezavisna, ponovo potpasti pod zakone muslimanskih veleposednika, aga, begova i paša i da bi nezavis-

² “Srbija između preporoda i katastrofe”, izlaganje u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, Politika 16. jun 1992. (kurziv dodat)

³ Vidi: Cohen, Lenard J. - Broken Bonds: Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition, Westview Press 1996, str. 328

⁴ Tim Judah, Srbi, Beograd, Dan graf, 2003.

nost značila gubitak svega za šta su davali živote nakon 1804, ako ne i 1389. godine (str. 177).

Još pre početka sukoba *Vox*, ekstremistički muslimanski časopis iz Sarajeva, doprineo je srpskoj propagandi time što je objavio predlog nove društvene igre: "Najbolja igra svih vremena – Čele kula. Upotrebite talenat, maštu i arhitektonsku veštinu da pokažete svetu kakvi su graditelji bili Turci. Igru možete igrati sami ili s prijateljima Hrvatima. Potrebno je smestiti dvadeset (ili više) srpskih glava u kulu, po alfabetskom redu i što je moguće brže" (str. 252).

Nadojeni ili, bolje rečeno, zaluđeni višemesečnom i višegodišnjom televizijskom propagandom o "povratku" ustaša i bezbrojnim dokumentarnim programima o ustaškim logorima, Paveliću i Hitleru, Srbi su napali prvi, i to žestoko. Međutim, rezultat nije mogao biti samo isterivanje Hrvata, a kasnije i Muslimana, s teritorija na koje su pravo polagale srpske vođe. Logika rata nametala je da se na ovo odgovori proterivanjem Srba. Tako je nedovoljno promišljena ideja o razmeni stanovništva brzo postala proročanstvo koje se ostvaruje samo od sebe (str. 256).

Propagandna mašinerija je podsećala na užase prošlih sukoba i zločina, na primer, i time što je dehumanizovala dojučerašnje susede, nazivajući ih imenima iz prošlosti.⁵

Tako su se, pre nego što je rat na prostorima bivše SFRJ uopšte izbio, u srpskim medijima mogle čuti mnoge alarmantne poruke upozorenja o ponovnom buđenju „ustaškog pokreta” u Hrvatskoj i zaveri stvaranja „islamske republike” u Bosni i Hercegovini. Istorijski osvrti na genocid počinjen nad Srbima u Hrvatskoj tokom Drugog svetskog rata postali su deo svakodnevnog programa državne televizije i drugih državnih medija.⁶ Ljudi oko Miloševića su među prvima preuzeli kontrolu nad, do tada najuglednijim dnevnim listom u Srbiji, *Politikom*, koja je tada uspostavila i dugo potom održavala stalnu rubriku „Odjeci i reagovanja”. U njoj su objavljivani bezbro-

⁵ Vidi: Bartov, Omer, *Mirrors of Destruction: War, Genocide and Modern Identity*, Oxford University Press 2000, str. 140

⁶ Primeri: „Genocid je jedan od najnehumanijih, najnečasnijih i najnedemokratskijih postupaka. Počinjen je u Hrvatskoj u Drugom svetskom ratu (u tada Nezavisnoj državi Hrvatskoj), od strane ustaša protiv Srba, Jevreja i Roma. Niko ne može da vaskrsne one pobijene u Jasenovcu, Starom Sajmištu, Jadovnu i drugim koncentracionim logorima i zatvorima. I samo je mali gest dobre volje potreban... da se još jednom dokaže da hrvatske vlasti ne prihvataju ideologiju genocida (dr Stojan Adašević, *Politika*, 5. mart 1990). "Mit o ustaškom pokretu je ponovo rođen. Ovo mora zabrinuti sve Jugoslovene bez obzira na njihovu nacionalnost, veroispovest i političko opredeljenje. I Hrvati se moraju zabrinuti, a ne samo Srbi u ovoj republici. Nije moguće ponavljanje 1941. godine, ali krv može ponovo poteći..." (Dara Slobotka-Peleš, *Politika*, 22. maj 1990). „Srbi u Srbiji malo znaju šta je ustaška ideologija... Srbi dakle, ne shvataju tu ideologiju, ustašku. Oni bi morali znati da se ona zasniva na onom dosta jednostavnom računu: trećinu Srba likvidirati, trećinu pokatoličiti, a trećinu iseliti..." (Ilija Petrović, član Srpskog nacionalnog vijeća za Slavoniju, Baranju i zapadni Srem na Prvom kanalu RTV Beograd kaže u specijalnoj emisiji, 'Srbi u Hrvatskoj'). Vidi i De la Brosse, Renaud, *Political Propaganda and the Plan to Create 'A State For All Serbs: Consequences of using media for ultra-nationalist ends*, Office of the Prosecutor of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, the Hague, 2003, str. 34 - 35).

jni kratki prilozi usmereni stvaranju uverenja da je Srbija stalno bila zapostavljena i da su Srbi od vajkada bili žrtve.⁷ Ova vrsta propagande, koja se zbog nacističkih psiholoških dejstava u Nemačkoj pamti pod nazivom *Greuelpropaganda*, predstavlja poznat način mobilizacije zasnovane na revanšizmu i obnavljanju mržnje.⁸

Sam početak oružanih sukoba u Hrvatskoj, 1. maja 1990. godine, RTV Novi Sad opisuje na sledeći način: „Ovako je bilo prošle noći na lepom, plavom Dunavu. Daleko od svake romantike, a sve bliže tragediji naroda, čija je krivica što su se njegovi daleki preci doselili na ove prostore i izgradili svoja ognjišta... A ni jučerašnji dan nije protekao bez pogibija i novih vesti o srpskim taocima, po receptu iz 1941. godine. Iskustvo iz 1941. godine skupo je plaćeno da bi se tako olako žrtvovala sloboda”.⁹ Ratni reporteri RTS iz Mostara su u svojim izveštajima saopštili sledeće: “Odmah posle završetka mirovnih razgovora, a na samo večer Bajrama, dignuta je u vazduh kasarna ‘Severni logor’. Napad su isplanirale ustaše, a izveli su ga ratnici džihada, s okrutnošću karakterističnom za ove dve grupe”.¹⁰ Dragoslav Bokan, reditelj i komandant paravojne formacije ‘Beli orlovi’, rekao je u jednom tada ratobornom nedeljniku: “Dvadeset sedam članova moje porodice ubijeno je tokom Drugog svetskog rata. Moja majka je odrasla u sirotištu u Beogradu. Upleten sam u celu ovu priču kroz tragediju mojih predaka... Žao mi je mladih ustaša kada ih izvodimo pred streljački odred... Ali, kada sam tamo, na frontu, kada se borim i vidim neprijatelja kako umire, tada sam srećan, jer znam da su ljudi koji su pretili mom narodu eliminisani”.¹¹ Ovakav stil će se tokom rata poosttravati, ali će u biti ostati u patetičnom tonu predstavljanja srpskog naroda kao večite žrtve, kao i u tonu upoređivanja, a kasnije i poistovećivanja, neprijateljske vojske s ustašama i Turcima iz srpske prošlosti.

U medijima se potpuno smišljeno odigravala bizarna repriza Drugog svetskog rata, pa čak i Kosovske bitke.

Naravno, da nije bilo zverstava počinjenih nad Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini od 1941. do 1945. godine, ovakva propaganda ne bi imala toliki uspeh. Ona je bila sračunata tako da utiče na postojeća i vrlo živa sećanja, što otvara pitanje prevlađivanja trauma iz Drugog svetskog rata, kojim se ovde ne možemo baviti.

Nove nacionalne vođe, mahom bivši partijski rukovodioci, izgubile su legitimaciono tle u vidu marksističko-lenjinističke ideologije i morale su da se predstave kao žreci i zaštitnici ugroženih nacionalnih interesa, što se dešavalo i u drugim bivšim socijalističkim zemljama, naročito u republikama bivšeg

⁷ Svi prilozi iz rubrike „Među nama” sakupljeni su u kompakt disku Aljoše Mimice i Rabine Vučetić, *Vreme kada je narod govorio, Politika – Odjeci i reagovanja*, juli 1988 – mart 1991, Beograd, Fond za humanitarno pravo, 2001.

⁸ Među mnogim naučnim i kvazinaučnim delima objavljenim u to vreme svojom masivnošću se izdvaja četvorotomna knjiga Milana Bulajića, *Ustaški zločini genocida i suđenja Andriji Artukoviću I-IV*, Beograd, Rad, 1988. i 1989.

⁹ Vidi: Lazar Lalić, *Tri TV godine u Srbiji*, Nezavisni sindikat medija, Beograd, 1995, str. 63, 64

¹⁰ De la Brosse, *op. cit.* str. 66

¹¹ Duga, 29. mart - 11. april 1992.

SSSR.¹² One su krajem devete decenije XX veka postale svesne moći medija i počele s njihovom upotrebom.¹³ Jednom otvorena Pandorina kutija inspirisala je na osvetu i one koje nacionalni ideolozi, propagandisti i političari više nisu mogli da kontrolišu i obuzdaju, uključujući i psihopate koje su u ubijanju nalazile zadovoljenje i mogućnost da se predstave kao nacionalni heroji. Takvi Srbi su propagandističku poruku preventivnog rata protiv mogućeg oživljavanja prošlosti mogli da shvate kao poziv na genocid.

Pitanje je da li Srbija može ulaziti u tokove evropske integracije, noseći ovakav teret. Naime, ne treba zaboraviti da početak evropskog integrisanja nije bio samo u tome što je u vidu Evropske zajednice za uglj i čelik nađeno ingeniozno rešenje ekonomske i strateške suprotnosti između Francuske i Nemačke, nego i u tome što je 1945. godine, posle skoro dva veka ratovanja, počelo nemačko-francusko pomirenje. Mnogi Francuzi i Nemci počeli su konačno zajedno da rastu i školuju se. Novi sukob postao je tako nezamisliv.

Postavlja se pitanje da li se u našem delu Evrope opet lako može obnoviti strah od ponavljanja zverstava počinjenih posle 1990, kao što su tada putem cinične propagande oživljena najgora sećanja na Drugi svetski rat.

Nažalost, slabo su vidljivi iskreni naponi da nedavna prošlost bude prevladana. Izgleda da je to teže postići od ekonomskog razvoja i prilagođavanja, o kojima svi govore. Ako se ne rasterete prošlosti, Srbiji i njenim susedima nedostajace bitna kulturna komponenta pravog evropejstva. To bi trebalo da znaju i oni koji misle da je pitanje evropske integracije samo privredno i da ono ne zavisi od nemerljivih i nematerijalnih stvari. Na kraju krajeva, ekonomija nikada nije samo "ekonomska". Tu uspeh ili neuspeh umnogome zavise od kulturnih obrazaca i spremnosti da se definiše politička realnost, bez čega nigde nema dobrog odlučivanja, pa ni u ekonomskoj oblasti.

¹² Vidi: Alexander J. Motyl, *Nach der Sintflut: Totalitarismus und Nationalismus im ehemaligen Sowjetreich, Österreichische Osthefte*, 1993, p. 227

¹³ Vidi: Lampe, John R., *Yugoslavia as History – twice there Was a Country*, Cambridge University Press 1996, str. 335 i 336

Jasmina Glišić*

JAVNO MNJENJE SRBIJE I CRNE GORE O UKLJUČENJU U EVROATLANTSKU ZAJEDNICU

Posle više od pola veka, javno mnjenje se vraća u samu žižu interesovanja istraživača odbrane i bezbednosti, kao i donosilaca političkih odluka. Podsetimo da su i rana istraživanja stavova javnosti, tridesetih i četrdesetih godina prošlog veka, bila direktno povezana upravo sa pitanjima rata i mira (Hartl: 2003). Krajem starog i početkom novog milenijuma, ponovo smo se suočili sa dramatičnim događajima: na jugoistoku Evrope su besneli ratovi, a Amerika je nakon napada kojem je bila izložena 11. septembra 2001. godine zatražila pomoć svojih saveznika u borbi protiv terorizma. Posthladnoratovski i postkomunistički svet mora, gotovo iz dana u dan, rešavati nove bezbednosne probleme, a u tom se poslu javno mnjenje često opisuje kao strateška komponenta. To nalaže da se dodatno problematizuje etablirana teza po kojoj demokratsko ustrojstvo nekog političkog sistema podrazumeva, između ostalog, “što manji jaz između političkih odluka i stavova javnosti”¹. Ova, u načelu tačna, konstatacija počiva na pretpostavci da se političke odluke formiraju na osnovu prethodno saznatih i prepoznatih stavova dobro informisane javnosti. Međutim, pomenuti jaz se, i u praksi razvijenih demokratija, premošćuje i planskom orkestracijom javnosti radi proizvodnje “poželjnih” stavova koji treba da opravdaju ranije donete odluke, u području neprozirnog pred očima pojedinca. Ipak, već i sama količina energije, novca i umeća koji se potroše u tu svrhu, svedoči o važnosti koju javnost ima ili bi mogla da ima u multikulturalnom, globalizovanom, složenom i opasnom svetu XXI veka.

Za istraživanje javnog mnjenja Srbije i Crne Gore, koje Centar za civilno-vojne odnose (CCVO) sprovodi od maja 2003. godine i čiji će rezultati biti delimično predstavljeni u ovom radu, postoje i dodatni razlozi: vojska Državne zajednice, proistekla iz Vojske Jugoslavije, već čitavu deceniju uživa vrlo visoko poverenje javnosti, a da nijedno ispitivanje do tada nije otkrilo glavne razloge za to. Sve do tada, nije bilo pokušaja da se proverí stepen obaveštenosti javnosti o vojsci i odbrani i utvrdi iz kojih se izvora građani o

* Magistar, asistent Fakulteta političkih nauka, Univerziteta u Beogradu

¹ Manigart, P. (2003), Public Opinion on Defence Policy in the Countries of European Union, u: Vlachova M. (ed.), The Public Image of Defence and the Military in Central and Eastern Europe

njima informišu. Isto tako, nije ispitivan ni stepen poverenja građana u te izvore.

Najavljena i delom započeta reforma Vojske SCG dodatno potvrđuje važnost istraživanja javnog mnjenja, jer bi ona donosiocima političkih odluka mogla da predoči ako ne instrukcije javnosti, ono makar predstavu o tome u kom smeru i opsegu je javnost spremna da podrži reformski poduhvat. Budući da reforma Vojske, uz ostalo, predviđa i bezbednosno uključenje SCG u evroatlantsku zajednicu, veoma je važno izmeriti i poverenje koje u međunarodne institucije i organizacije ima domaća javnost, socijalizovana i u uslovi- ma višegodišnjih ratnih konflikata i izopštenosti Srbije iz svetske zajednice, i proveriti koliko je raširena opredeljenost za opciju integracije. Odatle su, upra- vo ti stavovi građana Srbije i Crne Gore predstavljeni u ovom radu, kao i uverenja koja se neposredno tiču sa ovim povezanih, a aktuelnih i kontro- verznihih tema kakve su eventualno povlačenje tužbe protiv članica NATO pred Međunarodnim krivičnim sudom u Hagu i učestvovanje Vojske SCG u među- narodnim mirovnim misijama.

Centralni utisak je da u značajnom delu populacije i dalje dominira osećanje straha i nesigurnosti. Kao početnu i, možda čak dramatičnu, ilus- traciju navodimo nalaz dobijen u prvom krugu istraživanja CCVO, po kome je na pitanje – “Koja je zemlja u svetu, po vašem mišljenju, naš najveći pri- jatelj?” (ponuđen je spisak) – skoro trećina građana (29,3% ispitanika u Srbiji i 28% u Crnoj Gori) odgovorila *nijedna*. Osećanje straha nije, sigurno, uzrokovano samo doživljajem koji je očit iz ovog rezultata – da smo “sami na svetu” i da “nama niko nije prijatelj”. Građani su zabrinuti i zbog drugih nepo- voljnih prilika – prema nalazima iz istraživanja koje je početkom 2002. godine sproveo SEEDS Network (South East Europe Democracy Support Network)² u Srbiji je na pitanje – “Čega se trenutno najviše bojite?” – prvi odgovor glasio *siromaštva*, drugi *nezaposlenosti*, a na trećem mestu našao se ponuđeni odgovor *loša politička situacija*.

Percepcija pretnje

U upitniku CCVO, konstruisanom tako da se obezbedi jasan referentni okvir za teme o opštoj bezbednosti, ispitanicima je ponuđena mogućnost da se kod pitanja – “Šta, po vašem mišljenju, najviše ugrožava bezbednost naše zemlje?” – odluče za najviše dva odgovora. Prema nalazima, najveću pretnju građani vide u *sukobima u nacionalno mešovitim sredinama – na Kosovu i Metohiji, na jugu Srbije, u Sandžaku i u Vojvodini*. U ovom odgovoru se vidi i izvesna razlika koja odražava situaciju u članicama državne zajednice (Srbija 62,1%, Crna Gora 47,9%)³, ali je inače “prilično visok nivo saglasnosti javnog mnjenja Srbije i Crne Gore pri proceni bezbednosnih pretnji, što je važno sa stanovišta moguće javne podrške definisanju zajedničkih principa bezbed-

² <http://www.idea.int/balkans/survey.cfm>

³ Rezultati trećeg kruga istraživanja izloženi su u: Glišić, J., Hadžić, M., Timotić, M. i Matić, J. (2004b), Javnost Srbije i Crne Gore o reformi Vojske, III krug

nosne politike”⁴. Dvostruko ređe su birani odgovori *organizovani kriminal (šverc oružja, ljudi, droge...)* – 33,5% (Srbija) i 28,1% (Crna Gora) i *ekonomski i socijalni sukobi i napetosti* – 31,1% (Srbija) i 25,1% (Crna Gora). Teorijski diskurs o tome jesu li jugoslovenski ratovi završeni ili ne, može donekle naći utemeljenje i u stavovima javnosti, budući da približno svaki deseti građanin Državne zajednice (12,3%, 9,9%)⁵ još uvek vidi *mogućnost obnavljanja ratova na prostorima bivše Jugoslavije* kao jednu od dve ključne pretnje bezbednosti zemlje. Zanimljiv je i podatak da od mogućeg *raspada državne zajednice Srbije i Crne Gore* strepi 6,8% građana u Srbiji, ali zato 15,3% žitelja Crne Gore⁶. Konačno, mali broj građana još uvek oseća ugroženost od *mogućnosti ponovne agresije NATO i/ili SAD* – 10,1% (Srbija) i 6,3% (Crna Gora).

Srbija je, uz Republiku Srpsku i Makedoniju, deo Jugoistočne Evrope u kome građani najviše strahuju od drugih zemalja⁷, ističe se u spomenutom istraživanju SEEDS Network. Ovde je reč o prilično intenzivnom strahu (doživljaj velike ili vrlo velike pretnje) i to od većeg broja zemalja, nego što je to slučaj u ostalim državama regiona: najviše od Albanije (58%), Kosova (45%) i SAD (40%), ali i od Hrvatske (19%), Velike Britanije (17%), Nemačke (13%), Turske (13%) i Federacije BiH (10%). Dve godine kasnije (januar/februar 2004), rezultati istraživanja CCVO pružaju vrlo sličnu sliku, mada ove dve studije nisu, naravno, u svemu komparabilne⁸. Javnost Srbije i Crne Gore oseća najveću pretnju od Albanije (62,6%, 56,2%) i SAD (47,7%, 34,7%), a zatim od Hrvatske (26,7%, 13,6%) i Nemačke (14,9%, 12,6%).

Po mišljenju javnosti, SAD nisu izvor opasnosti samo za našu zemlju. Prema rezultatima trećeg kruga istraživanja CCVO, jedan od dva odgovora koja su ispitanici u Srbiji najčešće birali na pitanje – “Šta najviše ugrožava bezbednost u svetu?” – glasi *vojne intervencije SAD pod imenom preventivni rat*, i to u 34% slučajeva. To je za samo nekoliko procenata manje od onih koji su na prvo mesto stavili mnogo širi i neodređeniji izvor mogućih pretnji svetskoj bezbednosti – *sukobi oko prirodnih resursa (nafta, voda, rude, itd.)* – 39,2%. U Crnoj Gori, nešto važniji problem ispitanici vide u *opštem sukobu hrišćanskog i muslimanskog sveta* (I mesto – 27,5%), a zatim u *sukobu bogatih i siromašnih zemalja* (II mesto – 26,3%), ali je ponovo *politika preventivnog rata SAD* označena kao izvor pretnje po bezbednost sveta u relativno velikom broju slučajeva (22,1%). Mada su ovakva uverenja svakako zasnovana i na još svežim sećanjima na bombardovanje 1999. godine, nije na odmet podsetiti i na to da se tokom prošle godine pozitivna slika o Americi

⁴ Timotić, M. (2004a), u: Glišić, J., Hadžić, M., Timotić, M. i Matić, J., Javnost Srbije i Crne Gore o reformi Vojske, II krug

⁵ Kad god su u zagradi prikazana dva procenta, reč je o nalzima za Srbiju i za Crnu Goru

⁶ U ovom radu nema prostora za analizu razlika između rezultata dobijenih u Srbiji i u Crnoj Gori. Ona bi, može se zaključiti već i na osnovu površnog uvida, dokazala značajnu razliku između javnog mnjenja i javno proklamovanih političkih ciljeva.

⁷ U ovom istraživanju, u svim prikazima rezultata upotrebljava se formulacija “zemalja/teritorija”.

⁸ Između ostalog, nisu jednaki ni spiskovi zemalja o kojima su se ispitanici izjašnjavali, ali razlike nisu drastične.

nezadrživo raspadala i kad je reč o građanima drugih zemalja, uključujući i njene saveznike, što je trend koji je, uglavnom, nastavljen sve do danas⁹.

Šta bi najviše doprinelo bezbednosti naše zemlje? Istraživanje CCVO potvrdilo je da je *okretanje Zapadu i članstvo u Evropskoj uniji* orijentacija koju priželjkuje najviše građana Srbije (31,8%), ali ne i najviše građana Crne Gore. Iznenađujuće ili ne, tek rezultati trećeg kruga jasno pokazuju da je u ovoj državi članici najviše ispitanika dalo prednost ideji *zadržavanja nezavisnog položaja i oslanjanja na sopstvene snage* (25,1%), mada je i prozapadna orijentacija privukla skoro petinu anketiranih (19,6%). U ovom smeru ide 15% ispitanika u Srbiji i 13,4% onih u Crnoj Gori koji veruju da je *članstvo u programu Partnerstvo za mir* najbolji način da se poboljša bezbednost zemlje. Primećena je korelacija između školske spremne i izbora orijentacije prema Zapadu, pa tako “procent raste od 21% ispitanika sa osnovnom do 40% onih sa završenim fakultetom i višom školom”¹⁰.

Skepticizam prema željenom Partnerstvu

Na direktno pitanje – “Da li naša zemlja treba da uđe u program Partnerstvo za mir (PzM)” – većina građana daje pozitivan odgovor, stabilno u sva tri kruga istraživanja CCVO. U Srbiji je u trećem krugu tako odgovorilo 69,8%, a u Crnoj Gori 54%, pri čemu se i ovde ispoljila pozitivna korelacija sa nivoom obrazovanja, naročito u Srbiji. Međutim, ovaj stav nije ni blizu jednoznačan. Za početak, izdvojimo samo podatak da je znatno manje onih koji su se složili sa ponuđenom tvrdnjom da bi *uključenje u program Partnerstvo za mir donelo našoj zemlji više koristi nego štete* (50%, 37,4%).¹¹ Gotovo trećina građana ima ambivalentan stav o ovom pitanju (28,6%, 29%), a među ispitanicima koji se ne slažu sa tim stavom (20,8%, 27,1%) više je zastupnika izrazitog protivljenja.

Nezahvalno je (i u ovom radu nepotrebno) diskutovati o tome kako javnost uopšte procenjuje šta je “korisno”, a šta “štetno” u državi koja ima teškoća sa formulisanjem svojih ključnih opredeljenja i ciljeva. Pokušaj da se bliže osvetli bar onaj deo evaluacije koji se tiče evroatlantskih integracija, učinjen je setom pitanja u instrumentu CCVO, nažalost, ne naročito obimnim, budući da je istraživanje projektovano tako da ispituje mnoge stavove javnosti Srbije i Crne Gore u vezi sa vojskom i odbranom. Ispitanicima su ponuđena različita viđenja uloge koju bi program “Partnerstvo za mir” mogao da odigra u pogledu daljeg razvoja zemlje i njenih odnosa sa susednim i ostalim državama. Prema rezultatima, indikativan je broj onih koji se “i slažu i ne slažu” sa tvrdnjama: *Partnerstvo za mir bi znatno povećalo rashode za vojsku* (23%, 35,9%), *Partnerstvo za mir bi povećalo zavisnost od Zapada i ugrozilo naše nacionalne interese* (31,2%, 28,3%) i *Partnerstvo za mir bi garantovalo*

⁹ <http://people-press.org/reports/display.php3?ReportID=175>

¹⁰ Timotić, M. (2004b), u: Glišić, J., Hadžić, M., Timotić, M. i Matić, J., Javnost Srbije i Crne Gore o reformi Vojske, II krug, str. 71

¹¹ Isto, str. 72

dugotrajan mir u zemlji i u susedstvu (28,3%, 29,8%). Ovako široka “siva”, neutralna regija unutar javnosti predstavlja mogućnost za naglo pomeranje klatna u slučaju situacionih obrta, a osnov je, verovatno, slaba kognitivna potka sačinjena od podataka koji su u velikoj meri nedovoljni i/ili nepouzdana (o tome kasnije u ovom radu).

Dalji pregled dobijenih rezultata baca nešto više svetla na razumevanje “koristi”/”štete”. Javnost je, čini se, naročito zabrinuta time da bi uključenje u Partnerstvo moglo suviše da košta: svaki drugi građanin Srbije veruje da bi ovo članstvo *znatno povećalo rashode za vojsku*, pri čemu je taj stav još više rasprostranjen među starijima od 50 godina. U Crnoj Gori, prirodno, manje brinu o troškovima za vojsku, pa tek trećina populacije time objašnjava svoj otpor prema PzM. Očigledno je, međutim, da ni u jednoj, ni u drugoj državi članici građani nisu naročito spremni za investiranje u odbranu. Na pitanje – “Za koju biste svrhu najpre izdvojili novac ako biste bili u prilici da raspoložete državnim budžetom?” – tek je 16,2% u Srbiji i 17,1% ispitanika u Crnoj Gori izjavilo da bi to bilo za *unapređenje vojske i odbrane zemlje*. Tako se ovaj odgovor našao tek na petom mestu, iza medicinske zaštite, industrije, školstva i nauke i poljoprivrede (redosled ovih odgovora je različit u Srbiji i u Crnoj Gori). Ovaj nalaz potvrđen je i većinskim mišljenjem da *treba sprovesti reforme u vojsci, ali trenutno ima važnijih stvari o kojima treba brinuti* (51,9%, 42,2%). Kao prioritetne zadatke u reformi vojske, građani navode *modernizaciju naoružanja i opreme* (59,7%, 41,7%) i *profesionalizaciju* (53,3%, 48,8%), dakle, upravo one zahvate za koje je potrebno obezbediti značajna finansijska sredstva. Otud je jasno zašto nisu preterano prijemčivi za propagiranu hitnost reformi.

Drugi negativni aspekt mogućeg članstva u programu “Partnerstvo za mir” građani vide u opasnosti da bi se tako *povećala naša zavisnost od Zapada i bili ugroženi naši nacionalni interesi* (37,6%, 41,1%), što je stav koji je najmanje zastupljen u visokoobrazovanom delu populacije, kao i među građanima srednje generacije. Nekada omiljeni objekat geopolitičke identifikacije – Zapad (najčešće shvatan prvenstveno kao Zapadna Evropa), pao je vrlo nisko na listi grupnih identifikacija u turbulentnim devedesetim godinama prošlog veka, ali na početku 2000. godine prozapadna orijentacija predstavlja dominantu spoljnopolitičku preferenciju građana Srbije i dve trećine njih veruje da su oporavak privrede i obnova zemlje mogući samo uz stranu pomoć¹². Međutim, čini se da je odbrana sektor u kome javnost još uvek želi da se očuva (hladnoratovska?) nezavisnost vojske i ne može tako lako da prihvati novu definiciju odnosa sa “dojučerašnjim” neprijateljem. Na to upućuje i odlučno odbijanje ideje da je u reformi vojske neophodna pomoć stranih stručnjaka: ovu tvrdnju odbilo je 59,1% ispitanika u Srbiji (čak 45,8% izražava stav maksimalne valence) i 55,1% u Crnoj Gori (43,2% se *uopšte ne slaže*).

Uprkos svemu tome, članstvo u programu “Partnerstvo za mir” nosi i preimućstvo koje je od posebnog značaja za društvo sa svežom konfliktnom

¹² “Javno mnjenje Srbije – jul 2000.”, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka u Beogradu

prošlošću, napetom sadašnjošću i rizičnom budućnošću: mišljenje da bi ulazak SCG u ovaj program *garantovalo dugotrajan mir u zemlji i susedstvu* deli 51,8% građana Srbije i 39,5% žitelja Crne Gore.

Uz sve iznete podatke, ne iznenađuje konačna slika u kojoj relativno malo poverenje građana Srbije i Crne Gore u PzM kao instituciju (program) predstavlja dodatnu komplikaciju: tek svaki peti (19,9%, 19,8%) ispitanik izjavio je da *ima poverenja*, a oko polovine (49,3%, 53%) *nema poverenja*! Pa ipak, protiv uključenja u ovaj program izjasnilo se samo oko petine ispitanika (17,2%, 21,5%) i ovi rezultati su potvrđeni u sva tri kruga ispitivanja.

Ovde je moguće ponuditi nekoliko objašnjenja. Pre svega, očigledno je da brojke koje svedoče o stepenu poverenja u PzM i koje deluju nesrazmerno u poređenju sa spremnošću za ovu integraciju nisu apsolutni orijentir za predikciju drugih političkih stavova o ovom programu, pa tako ni za procenu ukupne podrške priključenju. Indikativno je poređenje sa drugim iskazima anketiranih o stepenu poverenja u neke lokalne institucije i društvene sisteme: žitelji Srbije i Crne Gore još manje veruju, na primer, pravosuđu u zemlji (14,9%, 17,9%), a vlade država članica su zaista spale na "niske grane" u očima svojih građana (8,1%, 18,4%). Kao kontrast tome, valja uzeti u obzir četvorostruko snažnije poverenje građana Srbije u Ministarstvo odbrane (34,8%, s tim što je u Crnoj Gori razlika u poređenju s Vladom mnogo manja – 24,4%) i zavidan nivo vere u Generalštab VSCG (41,5%, 33,4%). Upravo sa ova dva mesta se javnosti, već duže vreme, predočava zvanična definicija članstva u programu "Partnerstvo za mir" kao strateškog i nacionalnog interesa, kao neophodnosti i politike bez alternative, oko koga postoji opšte slaganje, ali bez gotovo ikakve argumentacije¹³. Logično, prema bazičnim principima persuazije, poruka koju šalje izvor od poverenja izaziva kod primaoca pozitivan odnos i prema cilju koji je tom porukom proklamovan.

Međutim, to nas vodi ka drugom delu objašnjenja kontradiktornih rezultata o slabom poverenju, s jedne, i pokazanoj težnji ka integraciji, s druge strane. U istraživanju CCVO pokazuje se da javnosti nije obezbeđeno dovoljno elemenata za formiranje čvršćih sudova. "Prazninu" medijskog okvira ubedljivo ilustruje činjenica da u periodu od 5. do 25. maja 2003. godine, u "udarnim" informativnim programima četiri TV stanice u Srbiji i Crnoj Gori, kao i u tekstovima u četiri dnevna lista i četiri nedeljna politička magazina, "koji su afirmisali zvanično promovisanje 'priključenja evroatlantskim integracijama'" nikada nije publici objašnjeno koje su to integracije¹⁴. Analiza samocene ispitanika o tome koliko su, pre svega, obavesteni o pitanjima vojske i odbrane (skoro svaki četvrti je *uglavnom* ili *u potpunosti neobavešten*), a zatim i njihovih iskaza da *u medijima nema dovoljno informacija o Partnerstvu za mir* (45,1%, 45,3%) pokazuje da javnost suštinski ne uspeva kognitivno da zasnuje svoje stavove o bezbednosnim integracijama.

¹³ Matić, J. (2003), u: Glišić, J., Hadžić, M., Timotić, M. i Matić, J., Javnost Srbije i Crne Gore o reformi Vojske, I krug, str. 119

¹⁴ Isto, str. 119

Ovakav zaključak dopušta da pretpostavimo da pozitivno mišljenje o ulasku u PzM nema, za sada, konzistenciju i trajnost, na koje se donosioci političkih odluka (a ni istraživači) mogu osloniti.

Takvu pretpostavku dodatno opravdavaju indikatori koji svedoče da puka proklamacija “evroatlantskih ciljeva”, koju emituju vrhovi ovdašnje vlasti, u javnosti izaziva korespondirajuću reakciju – deklarativnu podršku. Odgovori građana nesumnjivo pokazuju da oni uopšte nisu raspoloženi za sprovođenje nekih mera koje su neophodne za ostvarenje proklamovane politike. Konkretno, u javnosti Srbije i Crne Gore dominira mišljenje da *osumnjicima za ratne zločine treba suditi pred domaćim sudovima* (74,2%, 54,4%), a Tribunal u Hagu predstavlja instituciju koja je na “skali poverenja” zabeležila gotovo najmanji skor (5,7%, 4,9%). Poslednje mesto na toj lestvici zauzeo je NATO (4,3%, 3,2%) protiv čijih članica, po mišljenju građana, treba zadržati tužbu pred Međunarodnim krivičnim sudom u Hagu, podnetu zbog agresije 1999. godine (73,3%, 65,2%). U 15-20% slučajeva, ispitanici bi bili spremni da revidiraju svoj stav i “odobre” povlačenje tužbe ukoliko bi to bio uslov za ulazak u zapadne saveze ili ukoliko bi Hrvatska i BiH povukle tužbe protiv SRJ za agresiju i genocid.

Srbija i Crna Gora ne žele u NATO

Međutim, generalno opredeljenje za priključenje Alijansi nije nimalo impresivno – ovoj ideji se protivni svaki drugi građanin (56,2%, 50,2%), a prihvata je otprilike svaki četvrti (27,8%, 24,7%). Interesantno je da je u Srbiji otpor prema toj mogućnosti nešto izrazitiji kod predstavnika starije generacije (stariji od 50 godina), dok je u Crnoj Gori situacija suprotna. Indirektni pokazatelj nenaklonosti prema NATO politici predstavlja i podatak da veći deo javnost Srbije i Crne Gore ne želi da *naša vojska bude uključena u mirovne misije* (48,6%, 43%), pri čemu, čak i među onima koji podržavaju tu opciju (34,8%, 31,2%), apsolutna većina smatra da naše učestvovanje treba da se odvija *samo u misijama pod okriljem i zastavom Ujedinjenih nacija*. Izražena nepoverljivost i restriktivnost imaju, svakako, nekoliko osnovnih ishodišta. Za početak, istraživanje CCVO pruža podatke o slaboj informisanosti: više od polovine ispitanika ocenjuje da u medijima nema dovoljno informacija o učlanjenju u NATO (57,8%, 51,7%), još više njih nije zadovoljno zastupljenošću tema o vojnoj saradnji sa SAD (65%, 59%), a informisanje o pitanjima u vezi sa mirovnim misijama, takođe, nije dovoljno (57,8%, 54,4%).

Međutim, bez obzira na to koliko potrebnih podataka (ne) dobija, javnost Srbije i Crne Gore je jasno protiv priključenja NATO. Članstvo u paktu ne želi 56,2% građana Srbije i 50,2% onih u Crnoj Gori, dok je svaki četvrti pozitivno nastrojen prema ovoj integraciji (27,8%, 24,7%). Ne sme se zanemariti četvrtina ispitanika u Crnoj Gori (25,1%) koja je odabrala odgovor *ne znam* (takvih je u Srbiji manje – 16%), jer je to broj koji bi mogao da potpuno izmeni “odnos snaga”. Na kraju, u anketi je izražen i stav da nema dovoljno informacija ni o

učlanjenju u program “Partnerstvo za mir” (45,2%, 45,3), ali je odnos prema ovoj integraciji, ipak, potpuno suprotan.

Prikazane tabele najsažetije predstavljaju političko-psihološki “rebus” javnog mnjenja Srbije i Crne Gore o uključenju u evroatlantsku zajednicu. Za njegovo rešenje, za sada, možemo ponuditi samo delove mogućeg objašnjenja.

	Srbija %	Crna Gora %
Da	69.8	54.0
Ne	17.2	21.5
Ne znam	13.0	24.5

A. Da li naša zemlja treba da uđe “Partnerstvo za mir”?

	Srbija %	Crna Gora %
Da	27.8	24.7
Ne	56.2	50.2
Ne znam	16.0	25.1

B. Da li naša zemlja treba da postane član NATO?

Jasno izraženi strah građana koji žive u državi nesigurnih granica i neizvesnog roka trajanja, sa delom teritorije pod međunarodnim protektoratom i pod pritiskom doživljaja pretnje od mnogih zemalja u fizičkom ili simboličkom susedstvu, svakako izaziva potrebu za traženjem saveznika i uspostavljanjem saradnje. Program “Partnerstvo za mir” se, očito, pojavljuje u percepciji javnosti kao prihvatljivo sredstvo da se ovakvo stanje prevaziđe: analize sadržaja medija u okviru istraživanja CCVO nisu otkrile nikakve značajnije pokušaje da se ideja o ovoj integraciji ugrozi, niti da se njena svrshodnost ospori. Kontradikcija između visoke podrške učlanjenju i malog poverenja u PzM deluje čak i logično: sa najviših političkih govornica emituju se samo poruke o tome kako bi nam pristupanje donelo višestruke koristi i nema afektivnih apela na uzajamna bratstva i prijateljstva. Dalje od toga, Srbija i Crna Gora nisu spremne da idu. Ulazak u NATO je tema kojom se političari naročito ne bave, koju mediji ostavljaju po strani, a građani je uopšte ne iniciraju. Bazični društveni konsenzus zasniva se na teškom kolektivnom iskustvu iz 1999. godine, raširenoj averziji prema spoljnoj politici predvodnika Alijanse i nejasnim predstavama o prednostima eventualnog uključenja. Očigledno je da su NATO i program “Partnerstvo za mir” dva potpuno različita entiteta u očima građana Srbije i Crne Gore. Drastična razlika u stavu o priključenju praćena je još upadljivijom nesrazmerom u poklonjenom poverenju – odnos je 1:5 u korist PzP. Dva podatka ključno određuju aktuelni puls javnog mnjenja: veliki broj neodlučnih o mnogim pitanjima koje je

CCVO postavio u ovom istraživanju i, još značajnije, mala količina relevantnih informacija kojom raspolažu i pristalice i oponenti. Takvo mnjenje je naročito labilno i krhko, potencijalno dinamično i podložno situacionim uticajima i manipulacijama, a produženo stanje kognitivne disonance može izazvati dalje snaženje ambivalencije, nepoverenja i straha.

Literatura

- Glišić, J., Hadžić, M., Timotić, M. i Matić, J. (2003), Javnost Srbije i Crne Gore o reformi Vojske, I krug
- Glišić, J., Hadžić, M., Timotić, M. i Matić, J. (2004a), Javnost Srbije i Crne Gore o reformi Vojske, II krug
- Glišić, J., Hadžić, M., Timotić, M. i Matić, J. (2004b), Javnost Srbije i Crne Gore o reformi Vojske, III krug
- Hartl, J. (2003), The importance of Public Opinion in Security and Defence Policy-Making, u: The Public Image of Defence and the Military in Central and Eastern Europe, Vlachova M. (ed.), DCAF/CCMR, Geneva/Belgrade
- “Hrvatska u kontekstu Jugoistočne Europe”, Javno mnjenje građana u zemljama JI Europe, istraživanje dostupno na internet adresi www.idea.int/balkans/survey.cfm
- “Javno mnjenje Srbije – jul 2000”, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka u Beogradu
- Manigar, P. (2003), Public Opinion on Defence Policy in the Countries of European Union, u: The Public Image of Defence and the Military in Central and Eastern Europe, Vlachova M. (ed.), DCAF/CCMR, Geneva/Belgrade
- The Pew Research Centre (2003), America’s Image Further Erodes... , izveštaj dostupan na internet adresi <http://people-press.org/reports/display.php3?ReportID=175>

Kruno Kardov*

STIŠAVANJE PROŠLOSTI: Vukovar između mjesta i prostora sjećanja

Uvod

Ratovi na području bivše Jugoslavije imali su mnogobrojne oblike. Možemo ih promatrati kao političke ili kao etničke sukobe, kao rat među susjedima, regijama, kao građanski ili, pak, kao međunarodni rat. Na koji način ćemo proučavati rat i koju metodu u istraživanju ćemo koristiti u velikoj mjeri ovisi o disciplinarnoj podjeli, o tome jesmo li politolozi, pravnici, sociolozi ili antropolozi. No, reći da različite metode impliciraju različite perspektive nije pogrešno, ali nije niti dovoljno. Naime, različite istraživačke prakse ne samo da otkrivaju svjetove, one ih i kreiraju. Metode imaju posljedice, one čine razlike.

Ako su, dakle, metode performativne, onda ne možemo više govoriti o različitim perspektivama iste stvarnosti, nego o stvaranju i održavanju različitih stvarnosti.¹ Prema tome, metode nisu nevine, one su uvijek političke, one "stvaraju". Pitanje je što stvaraju i koju stvarnost želimo izdici, a koju potisnuti, što valja uključiti, a što isključiti.

Ovo pitanje se nalazi u centru istraživanja i analize društvenog sjećanja. Jer kad kažemo sjećanje, onda kažemo i zaborav. To su dvije strane istog procesa. Tema ovoga rada su, dakle, ratna sjećanja ili, preciznije, politika ratnih sjećanja na primjeru grada Vukovara.

Vukovar je za našu analizu zanimljiv iz nekoliko razloga. Tu su se dogodili ratni zločini najvećih razmjera u ratu u Hrvatskoj, bitka za grad je trajala nekoliko mjeseci s ogromnim materijalnim štetama i "kolateralnim" žrtvama. Prije rata grad je imao relativno heterogenu etničku strukturu stanovništva, a zahvaljujući procesu mirne reintegracije heterogenost se u velikoj mjeri očuvala.

Podaci koje ćemo koristiti prikupljeni su terenskim istraživanjem u sklopu projekta *Perception of Justice and Social Reconstruction Processes*²,

* Asistent, Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska

¹ Law, John –Urry, John, *Enacting the Social*, Centre for Science Studies and Sociology Department, Lancaster University, 2002. <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soc099/lju.html> (6. siječnja 2004)

² Dio *Communities in Crisis* projekta, Center for Human Rights, University of California, Berkeley, Društvo za psihološku pomoć, Zagreb i Odsjek za psihologiju, Sveučilište u Zagrebu

te radom na projektu *Socijalni korelati Domovinskog rata*³. Terensko istraživanje sastojalo se od pet boravaka u trajanju od mjesec dana (lipanj/srpanj i studeni 2001. te ožujak, srpanj i studeni 2002. godine), a između svakog boravka bilo je tri mjeseca pauze.

Primarna metoda prikupljanja podataka bila je promatranje sa sudjelovanjem i polustrukturirani intervjui, na što su se nadograđivale analiza socijalnih mreža, *key informants* intervjui i druge metode koje čine sastavni dio etnografskog istraživanja. Ukupno je napravljeno 80 intervjua, uključujući i razgovore s istaknutim pojedincima iz različitih sfera društvenog života (religija, politika, obrazovanje, kultura, civilna scena, itd.). Pored toga, napravljene su i dvije fokus-grupe u srednjim školama. Jedna s učenicima iz razreda na hrvatskom jeziku i jedna s učenicima iz razreda na srpskom jeziku, te sedam dubinskih intervjua s obiteljima, putem kojih su dolazile do izražaja različite životne priče i obiteljske povijesti.

Kontekstualiziranje terena

Smješten na krajnjem istoku Hrvatske, na rijeci Dunav, neposredno prije početka oružanih sukoba 1991. godine Vukovar je imao oko 44.000 stanovnika, od čega je bilo 47,2% Hrvata, 32,3% Srba i 9,8% Jugoslavena, te manji broj drugih nacionalnosti.⁴ Do devedesetih godina Vukovar je bio jedan od industrijskih i kulturnih središta u regiji, s kojim se vezivalo nekoliko ključnih asocijacija: prvo, lokalne kompanije i njihovi proizvodi; drugo, arheološko nalazište Vučedol, nadomak grada, iz trećeg tisućljeća prije nove ere, gdje je pronađena i posuda nazvana Vučedolska golubica; treće, stara barokna gradska jezgra i dvorac grofa Eltz, te, četvrto, II kongres Komunističke partije Jugoslavije održan 1920. godine. Danas je ova povijest zasjenjena ratnim događanjima s početka devedesetih – od lokalnih kompanija su ostale srušene

³ Projekt se od 2003. godine izvodi na Odsjeku za sociologiju, Sveučilište u Zagrebu, pod vodstvom prof. dr. Ozrena Žuneca.

⁴ Wertheimer-Baletić, Alica, Stanovništvo Vukovara i vukovarskog kraja, Zagreb, Globus, 1993. Ovdje valja imati na umu da su podaci iz 1991. često osporavani među pripadnicima srpske zajednice u Hrvatskoj, a napose u Vukovaru, jer se smatra da se u to vrijeme (ožujak/travanj 1991) osjećao značajan pritisak u odnosima etničkih zajednica. No, naša briga kod korištenja podataka popisa stanovništva je druge naravi: oni značajno doprinose nacionalnom poretku stvari gdje su zajednice prezentirane kao autonomne, lako prepoznatljive i međusobno isključive. Stav da se identiteti mogu reprezentirati podacima popisa stanovništva zanemaruje njihov fluidni karakter. Dakle, kategorije popisa stanovništva nisu samo administrativna pomagala, nego oblikuju i kreiraju socijalnu stvarnost, te se time nacionalni poredak stvari vidi kao prirodan. O tome vidjeti: Campbell, David, Apartheid Cartography, Political Geography, sv.19, 1999, str.395-435; Malkki, Liisa H., National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees; u: Gupta, Akhil - Ferguson, James (eds.), Culture, Power, Place. Exploration in critical anthropology, Durham & London, Duke University Press, 1997; Gellner, Ernest, Nacije i nacionalizam, Zagreb, Politička kultura, 1998.

tvorničke zgrade, Vučedolska golubica je dobila novo značenje, a II kongres više nitko ne spominje.

Početak oružanih sukoba na ovom području označava pogibija dvanaest hrvatskih policajaca u obližnjem Borovu selu, 2. svibnja 1991. godine. Od kolovoza do studenoga grad je bio u potpunom okruženju, a prosječno je u ova tri mjeseca po danu granatiran s oko 7.000 projektila, tako da je uništeno 80–85% zgrada i objekata. Grad je branilo od 1.300 do 1.800 boraca od kojih su većina bili dojučerašnji obični građani, dok su snage JNA, angažirane u opsadi grada, u nekim trenucima brojale i 45.000 ljudi. U obrani grada poginulo je 450-600 hrvatskih vojnika, oko 1.100 civila, a nakon pada oko 2.600 ljudi je nestalo.⁵ S druge strane, JNA je imala daleko veće gubitke, no točni podaci do danas nisu objavljeni.⁶ Nakon pada grada, građani hrvatske nacionalnosti su protjerani⁷, većina muškaraca je odvedena u koncentracione logore, a ranjenici iz bolnice su pogubljeni. Pad Vukovara 18. i 19. studenog 1991. na srpskoj strani je nazivan oslobođenje i u Vukovaru se posebno slavio do 1995. godine kada započinje proces mirne reintegracije istočne Slavonije i potpadanje pod hrvatsku vlast. Prema najnovijem popisu stanovništva, Vukovar je u ožujku 2001. godine imao 31.670 stanovnika, a od toga je 18.199 (57,46%) bilo Hrvata, te 10.412 (32,88%) Srba.⁸

Danas se na popisu nestalih nalazi još oko 600 osoba hrvatske nacionalnosti, a masovna grobnica sa 200 tijela na Ovčari, udaljena nekoliko kilometara od grada, ostala je najveća masovna grobnica u Hrvatskoj.

Zbog ovih ogromnih ljudskih stradanja, pronalazaka novih masovnih grobnica, izmijenjenog okoliša i ljudi, te zbog slika ratnih razaranja na svakom koraku, Vukovar možemo slobodno nazvati gradom sjećanja. Sjećanja se razlikuju od pojedinca do pojedinca, variraju između Srba i Hrvata, starih i mladih, te između Vukovaraca i onih koji nisu iz Vukovara. Odnosi između različitih sjećanja, shvaćanja prostora i vremena, te različitih reprezentacija prošlosti ovdje poprimaju oblik borbe za priznanje i centralnost u javnoj domeni.⁹ U nastavku ovoga rada staviti ćemo naglasak upravo na ove borbe, kojima je cilj postavljanje partikularnih sjećanja u centar kulturnog svijeta, te marginalizacija i zaboravljanje ostalih.

⁵ Žunec, Ozren, *Rat u Hrvatskoj 1991-1995*, 1. dio: Uzroci rata i operacije do sarajevskog primirja, Polemos, sv.1, br.1, 1998, str. 57-89

⁶ Hrvatske procjene su da je JNA izgubila 50 tenkova, 250 bojnih vozila pješništva i oklopnih transportera, dva topnička divizionara, stotinjak vozila, 29 zrakoplova i jedan helikopter, a poginulo je od 6.000 do 8.000 vojnika (Žunec, 1998). Zanimljiv pregled reakcija vojnih dužnosnika JNA na objavljivanje sličnih podataka od umirovljenog hrvatskog generala Antuna Tusa može se vidjeti u članku: Sikavica, Stipe, *Mrtvi ratnici zagubljeni u političkoj maglini*, AIM, Beograd, 23. 11. 1997, www.aimpress.org.

⁷ Čak i u vrijeme najžešćih borbi u gradu ostao je i značajan broj civila srpske nacionalnosti, koje je JNA nakon pada/oslobođenja evakuirala, a u većem broju su se počeli vraćati tek početkom 1992. godine. Za vrijeme Krajine njih se nazivalo pogrdnim imenom "podrumaši".

⁸ Popis stanovništva, kućanstava i stanova, 31. ožujak 2001. godine, digitalno izdanje, Državni zavod za statistiku, Republika Hrvatska, 2002.

⁹ Ashplant, T. G., Dawson, G., Roper, M. (eds.), *The Politics of War Memory and Commemoration*, London & New York, Routledge, 2000

No prije toga, valja otkriti lokaciju Vukovara unutar nacionalnog poretka stvari, jer su nacionalni narativi imali formativni utjecaj na sjećanja lokalne populacije.

Mapiranje Vukovara

U svojoj analizi ratne literature Grozdana Cvitan primjećuje da je Vukovar “nedostižna tema”, jer brojem objavljenih naslova i svojom simbolikom prijeti zasjeniti svu literaturu objavljenu o temi rata u slavonskoj regiji. I ne samo regiji. Naime, Vukovar je “u trenutku najveće patnje prerastao Hrvatsku postavši čak načelo”, što je i naziv jedne od knjiga.¹⁰ Zahvaljujući tragičnim ratnim događajima, Vukovar se izdigao iznad ostalih prostora i postao centralna točka hrvatskog nacionalnog identiteta. U različitim prilikama Vukovar je nazivan fenomenom, ponosom, paklom ili hrvatskim vitezom, a pojmovi poput “duhovnost Vukovara” i “vukovarski moral”¹¹ postali su sastavnim, ako ne i nužnim, dijelom hrvatskog nacionalnog diskursa. U političkim prepirkama, kako za parlamentarnom govornicom, tako i u onim svakodnevnim, Vukovar služi kao “završni argument” kojim se sugovornik tjera na povlačenje i pravdanje. Vukovar je, dakle, sveprisutan. Dobivši uzvišeno mjesto u simboličkom repertoaru hrvatske države, doživio je institucionalnu propagaciju koju vrše država, kulturna industrija i mediji. Nepregledno mnoštvo objavljenih memoara, pjesama i svjedočanstava, koje su pisali bilo žrtve, ratnici ili novinari, nije jedino područje reprezentacije. Spomen medalja koja se dodjeljuje braniteljima nosi ime “Vukovar”. Grad i njegov novi simbol, Vučedolska golubica, reprezentirani su na hrvatskoj novčanici, te na posebnim edicijama srebrnjaka i zlatnika, a do danas su mu gotovo svi gradovi u Hrvatskoj posvetili ime jedne od svojih glavnih ulica. Isto tako, Vukovar je jedino mjesto u Hrvatskoj čije se ratne žrtve obilježavaju na razini države i to odlukom Parlamenta, prema kojoj se 18. studeni proglašava *Danom sjećanja na žrtvu Vukovara*, čime se odaje “počast svim sudionicima obrane Vukovara, grada – simbola hrvatske slobode”.¹²

Svi ovi sadržaji, vezani samo uz događaje 1991. godine, pokazatelj su reprezentacije Vukovara u javnom narativu. Vukovar je ovdje isječak zamrznut u ratnom periodu i gotovo da više i nije grad. Postao je dio službenog nacionalnog sjećanja u kojem je kompleksnost reducirana na apstraktne borbe. Redukcija je u nekim slučajevima išla do te mjere da su se iz nacionalnog na-

¹⁰ Cvitan, Grozdana, *Rat i knjige*, Vijenac, Zagreb, br. 97

¹¹ Sintagma “vukovarski moral” upotrebljavaju primjerice Ivan Rogić i suradnici u knjizi “Progonstvo i povratak: Psihosocijalne i razvojne odrednice progonstva i mogućnosti povratka hrvatskih prognanika”, Zagreb, SysPrint, 1995, no o tome da se građani Vukovara promatraju u moralnim kategorijama svjedoči i sportska nagrada *Vukovarac* Hrvatskog zbora sportskih novinara, koja se dodjeljuje sportašima za humanitarno djelovanje i suradnju s medijima. Slični termini mogu se naći u: Jurčević, Josip (ur.), *Vukovar '91: značenje, vrednote, identitet*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2000.

¹² “Odluka o proglašenju Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 1991.”, Narodne novine, 116/1999, 5. studeni 1999.

rativa posve izgubili konkretni ljudi, pa su se tako 1993. i 1994. godine u hrvatskoj javnosti pojavljivali i ozbiljno raspravljali prijedlozi da se Vukovar ne obnavlja i ogradi žicom kako bi služio kao spomenik. Ako su, dakle, ratnim djelovanjima stanovnici evakuirani iz Vukovara, onda je ovim procesima Vukovar evakuiran od svojih stanovnika. Postao je dio kolektivnog, nacionalnog sjećanja, a osoba iz Vukovara ništa drugo do *čovjek-Vukovar*.

Procesi apstrakcije i redukcije ovdje nam otkrivaju fenomen druge prirode ili druge razine, a to je “teritorijalizacija sjećanja”¹³ ili kreiranje “mjesta sjećanja”, kako ih naziva Pjer Nora (Pierre Nora)¹⁴. Kao produkt želje da se pamte i istovremeno da se zaborave, mjesta sjećanja služe kao neka vrsta eksternog pamćenja kojem je oduzeta živost i snaga utjecaja koji su sjećanja, kao dio nas, nekoć imala. S jedne strane služe kao obrana od akceleracije povijesti i osiguranje od zaborava, a s druge sažimaju vremenske periode i okupljaju oko sebe događaje čija se značenja i raznolike okolnosti vremenom zaboravljaju. Dakle, mjesta sjećanja postoje uslijed činjenice da sjećanja nisu više realni dio svakodnevnog iskustva ili se barem želi da to prestanu biti.

Odvajanje sjećanja i vezivanje za određeni prostorni lokalitet, njihova lokalizacija, pridonosi stabilizaciji identiteta, te gradi poredak koji omogućuje “stavlanje prošlosti iza”¹⁵. Na taj način se, između ostalog, ratu pridaje točno geografsko i socijalno mjesto, a što je gotovo redovito *tamo*, a ne *ovdje*. Tako su, na primjer, objekti koncentracijskih logora Stajicevo i Begejci u Srbiji sravnjeni sa zemljom, a građani obližnjeg mjesta Begejci su na lokalnom referendumu 2000. godine odlučili preimenovati mjesto u Torak, čime se ne samo potiče zaborav, nego i propagira stav da se rat događao “negdje drugdje”.

Mjesta sjećanja su, dakle, historijska mjesta nastala razdvajanjem i klasifikacijom. Njihov nastanak je proizvod i izraz stabilizacije, čime postaju značajan dio socijalnog poretka. S druge strane, kao čistu suprotnost mjestu sjećanja, Nora ističe prostore sjećanja ili antropološka mjesta, kako ih naziva Mark Ože (Marc Augé).¹⁶ Njihov stanovnik ne stvara povijest, on u njoj živi. To su prostori gdje prošlost i sadašnjost egzistiraju simultano, a sjećanja su apsolutna i spontana. Možemo, dakle, reći da su prostori naspram mjesta sjećanja isto ono što je događaj naspram doživljaja kod Benžamina (Walter Benjamin), ili iskustvo naspram teorije, odnosno žrtva naspram svjedoka kod Deride (Jacques Derrida).¹⁷

¹³ Smith, Anthony D., Culture, community and territory: the politics of ethnicity and nationalism, u: International Affairs. Sv. 72, br. 3, 1996, str. 445-458

¹⁴ Nora, Pierre (ed.), Realms of memory: Rethinking the French Past, vol. I, New York, Columbia University Press, 1996

¹⁵ “Stavljanje prošlosti iza” učestala je preporuka stranih diplomata i omiljena fraza organizacija koje se bave pomirenjem i izgradnjom poslijeratnih zajednica. Problematičnost tog koncepta nalazi se u činjenici da se nadilaženje traumatičnih događaja prezentira kao voljni čin, a ne kao dugotrajan proces s neizvjesnim učinkom.

¹⁶ Augé, Marc, Non-places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity, London, Verso, 2000

¹⁷ Benjamin, Walter, O nekim motivima kod Baudelairea, u: Eseji, Beograd: Nolit, 1974, str. 177-221; Derrida, Jacques, Memoires for Paul de Man, Columbia University Press, 1989

Ako Vukovar danas u Hrvatskoj predstavlja mjesto sjećanja i značajan dio hrvatskog nacionalnog identiteta, pitanje je što je onda prostor sjećanja, što je to što najviše dovodi u pitanje poredak. Naša teza je da je upravo stanovnik Vukovara onaj koji prebiva u prostoru sjećanja, te da je sam čovjek-Vukovar taj subverzivni element.

Politika ratnog sjećanja

1. Hrvatsko kolektivno sjećanje

Za izbjeglice se često tvrdi da nemaju ništa osim vlastitih sjećanja. No, ta tvrdnja nije posve točna. Nema sumnje da izbjeglice najčešće ne posjeduju ništa osim golog života, no ovdje nije riječ o tome. Pitanje je, naime, u kojoj mjeri su i ta sjećanja njihova sjećanja. Građani Vukovara ne samo da su ostali bez svojih domova i privatnog vlasništva, nego su, usled traumatičnih iskustava rata, ostali bez bilo kakvog čvrstog uporišta u stvarnom svijetu. Zbog ogromne potrebe za pronalaženje smisla, te zbog raspršenosti populacije, utjecaj nacionalnog narativa na individualna sjećanja, a u još većoj mjeri na konstrukciju kolektivnog lokalnog sjećanja, bio je značajan. Budući da je prirodno okruženje u velikoj mjeri uništeno, te da grupa više nije postojala u izvornoj organskoj cjelini, individualna sjećanja Vukovaraca, fragmenti prijašnjeg kolektivnog pamćenja, ostala su neusuglašena i nejasna¹⁸. Kako su horizontalne socijalne veze prijašnje zajednice oslabljene ili uništene, novonastalu situaciju karakterizirala je dominantnost vertikalnog odnosa i to s direktnim, neposredovanim kontaktom s centralnom vlašću. Iako je utjecaj bio dvosmjernan, veza između centralne vlasti i "iskorijenjenih" ljudi prvenstveno je veza ovisnosti i kontrole.¹⁹ U takvim okolnostima individualna ili zajednička iskustva rata su u smanjenoj mjeri dijeljena i komunicirana na horizontalnoj razini, a što je temeljni preduvjet za svako sjećanje koje pretendira na to da postane kolektivno. Tek se posredstvom centralne vlasti, formuliralo lokalno kolektivno sjećanje, koje je bilo strukturirano nacionalnim narativima i u kojima je obrana vlastitog doma postala obrana republike Hrvatske. Tako Petar,

¹⁸ Halbwachs, Maurice, *On Collective Memory*, Chicago & London, University of Chicago Press, 1992, uredio: Lewis A. Coser. Analize socijalne topografije Svete zemlje u Evanđeljima (Maurice Halbwachs) nam i danas u dobroj mjeri služe kao poticaj u proučavanju sjećanja izbjegličke populacije.

¹⁹ Više o tome u: Agamben, Giorgio, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press, 1998. Biopolitika praktcirana na izbjegličkoj populaciji može se vidjeti i na nizu primjera realne teritorijalne strategije, kao što je proces obnove kojim privatni dom postaje ujedno i nacionalni dom. Ipak, najekstremniji primjer biopolitike u Hrvatskoj predstavlja naseljavanje bosanskih Hrvata u srpske stanove i kuće na područjima oslobođenim vojno-redarstvenim akcijama *Bljesak* i *Oluja*. Ovi postupci centralne hrvatske vlasti zabašureni su humanitarnim načelima davanja doma. Postoje naznake da su se, uslijed smanjenog povratka prognanih Hrvata u Vukovar, slični planovi razvijali i za grad Vukovar (Đilas, Milivoj, Stenogram razgovora između Franje Tuđmana i Jure Radića o mijenjanju etničke slike Vukovara, u: *Feral Tribune*, br. 766, od 20. svibanja 2000, str. 6/7).

sredovječni branitelj, Hrvat iz Vukovara, kaže: “Svatko je branio svoju kuću, a ove priče o hrvatstvu su podrepaške priče.”

Temeljom istih principa, ljudske žrtve se počinju shvaćati kao žrtve za domovinu, a ne kao bolan i besmislen gubitak. I upravo je simbol žrtve, karakterističan za religijske i nacionalne narative, najčešći u artikulacijama lokalnog hrvatskog sjećanja. Ako, na primjer, analiziramo spomenike u Vukovaru, onda se primjećuje da je većina spomenika koje su podigle hrvatske agencije nakon mirne reintegracije izrađena u obliku križa. Križ, za razliku od kipova, ne slavi hrabrost ili herojstvo poginulih, nego slavi upravo žrtvu.²⁰ U ovom slučaju, ne neku uzaludnu žrtvu, nego žrtvu za domovinu, a na to ukazuje prisutnost državnih zastava, natpisa poput “Žrtvama za slobodnu Hrvatsku” ili, pak, ukrašenost križeva nacionalnim simbolima, kao što je državni grb ili “hrvatski pleter”.



Slika 1. Spomen-križ “Žrtvama za slobodnu Hrvatsku”

Dakle, traumatičnom iskustvu, koje vješto izmiče mogućnosti razumijevanja, smisao su omogućili i izgradili upravo standardizirani nacionalni narativi. Stoga su kolektivna sjećanja Vukovaraca i službene artikulacije u prvom redu mitske prirode, no ne u smislu da svjedoče lažna sjećanja, nego, kako naglašava Malki (Liisa Malkki), u fundamentalnom, kosmologijskom smislu da se tiču poretka.²¹ U njima je susjed prvenstveno izdajica, a granice između prijatelja i neprijatelja su jasne i nepremostive. Sjećanja na prijatelje druge etničke skupine ostala su potisnuta, neartikulirana i svedena na cirkulaciju

²⁰ Proust, Antoine, *Monuments to the Dead*, u: Nora, Pierre (ed.), *Realms of memory: Rethinking the French Past*, vol. II, New York, Columbia University Press, 1997

²¹ Malkki, Liisa H., *Purity and Exile: Violence, Memory, and the National Cosmology Among Hutu Refugees in Tanzania*, Chicago, University of Chicago Press, 1995

unutar obitelji i to pod uvjetom da i ta privatna sfera nije bila prožeta negativnom politikom. To su sjećanja u kojima centralno mjesto zauzima pad grada, život u koncentracionim logorima i žrtve u masovnim grobnicama.

2. Srpsko kolektivno sjećanje

Slični procesi formiranja kolektivnog sjećanja odvijali su se i kod lokalne srpske populacije. Za vrijeme trajanja Republike Srpske Krajine (1991-1995) dominantna i službena sjećanja su bila sjećanja građana koji su se priključili jugoslavenskoj vojsci i sudjelovali u napadu na grad. U pitanju su, dakle, nacionalni narativi u kojima se 18. studeni nazivao i slavio kao Dan oslobođenja. Dominantno shvaćanje konflikta je tumačenje u terminima građanskog rata, pri čemu je lokalno srpsko stanovništvo moralo braniti svoje živote od hrvatske države.²² Izrazito naglašen vremenski period unutar službenih narativa artikulacije bio je period proljeća i ljeta 1991. godine, prije napada širih razmjera na grad, tako da se ističu miniranja određenih srpskih kuća i kafića, te nestanci građana srpske nacionalnosti.²³ S druge strane, sjećanja velikog broja Srba koji su ostali u gradu i preživjeli razaranja zajedno s Hrvatima, boraveći u podrumima ili gradskim skloništima, u službenom sjećanju nisu bila reprezentirana. Nema, sjećanja ljudi pod granatama ili sjećanja na prisilnu evakuaciju nakon "oslobođenja" grada. Isto tako, zločini nad Hrvatima potisnuti su ili negirani. Tako, na primjer, jedna osoba srpske nacionalnosti, koja je bila politički aktivna u Krajini, negira da su se u masovnoj grobnici "Ovčara" nalazila tijela pogubljenih ranjenika iz vukovarske bolnice, premda su tijela identificirana DNK metodom. Ona je uvjerenja da su to tijela Srba koje su Hrvati sahranili prije pada grada.

"Kad smo mi nakon pada grada tamo sahranjivali tijela koja su ležala svuda po gradu, mi nismo ni znali da se tamo nalazi već jedna masovna grobnica. I onda se negdje 1994. odlučilo taj dio premjestiti, jer se željelo ismijati Hrvate kad dođu da iskapaju pa ne pronađu ništa. Taj dio se premijestio bliže gradu, ali ja ne znam točno gdje."

Budući da je Republika Srpska Krajina postojala samo pet godina, te da je egzistirala u izvanrednom stanju ni rata ni mira, stanju iznimke²⁴, jedini trajni izraz kolektivnog pamćenja je Spomen groblje vojnih žrtava. No, ono također govori u prilog činjenici da su upravo vojna sjećanja bila dominantna

²² Ovdje se možemo zapitati nije li dominiranje koncepta međudržavnog rata u hrvatskom nacionalnom narativu, odnosno građanskog rata u srpskom, pokušaj da se sebi unaprijed priskrbi status žrtve (Žunec, Ozren, Beginning of the war in Croatia: Some controversial issues, neobjavljeni rad).

²³ Dabić, Vojin S. Lukić, Ksenija M., Crimes Without Punishment: Eastern Slavonia and Western Sirmium, Vukovar, Women's association of Vukovar community, 1997. Pekić, Ljiljana, Predvorje pakla: Vukovarsko proleće 1991, Vukovar, IK "Dobra volja", Beograd: NIP "In-Press", 1995, ćiril.

²⁴ Agamben, Giorgio, Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life, Stanford University Press, 1998

sjećanja, jer su na spomen groblju sahranjeni samo vukovarski Srbi, poginuli u borbama za Vukovar na strani JNA. Slično kao i u hrvatskom narativu, temeljni simbol i ovdje je simbol žrtve. No, u ovom slučaju žrtve-ratnika, na što ukazuje gornji dio nadgrobnog spomenika u obliku šajkače.²⁵



Slika 2. Spomen groblje srpskih vojnih žrtava

Sjećanja i kontrasjećanja

U pravilu podijeljeni po nacionalnoj pripadnosti, građani Vukovara su od 1991. do 1998. godine, kada završava mandat prijelazne uprave UNTAES²⁶, živjeli u odvojenim svjetovima. Imali su različita iskustva rata, živjeli su u drugačijim životnim uvjetima, bili su pod različitim obrazovnim, ekonomskim, političkim i pravnim poretom, te su živjeli u etnički homogenim područjima. Nakon reintegracije, građani su počeli dijeliti isti prostor, no ne i ista iskustva rata. Što je nekada bilo sjećanje, sada je postalo kontrasjećanje, a komemoracije su postale kontrakomemoracije. Pitanja tko su prave žrtve i koji vremenski period je važniji ponovno su aktualizirana, no ovog puta borbe se vode ne samo na vertikalnoj, nego i na horizontalnoj ravni. Procese pregovaranja i fragmentiranja, u velikoj mjeri zamjenjuju procesi naglašavanja i marginaliziranja te borbe između različitih sjećanja dvaju etničkih zajednica.

²⁵ Ovakvo shvaćanje žrtve nije iznenađujuće ako se ima u vidu da su se u "mitskoj historiji" uspostavljale veze i kontinuiteti između austrijske Vojne krajine i Republike Srpske Krajine. To se, na primjer, vrlo dobro vidi u: Paspalj, Mile, Album iz Krajine, Sarajevo, Javnost, 1996, ćiril. ili u: Dakić, Mile, Srpska Krajina: Istorijski temelji i nastanak, Knin, Iskra – Informativna agencija Republike Srpske Krajine, 1994, ćiril.

²⁶ United Nations Transitional Administration for Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium uspostavljena 15. siječnja 1996. godine rezolucijom 1037 (1996) Vijeća sigurnosti UN

Prve godine nakon reintegracije obilježavaju pronalasci masovnih grobnica i iskapanja žrtava, građani se ponovno susreću s Drugim, a izbjeglice ponovno otkrivaju svoje vrijeme i mjesto.

O prijašnjem odgađanju budućnosti ili življenju sadašnjosti u historijskim terminima, kako to naziva Malki, govori pedesetogodišnja Zlata, Hrvatica povratnica:

“Imam osjećaj da mi je prazno jedanaest godina, da mi te godine fale i kao da nisam ni živjela tih jedanaest godina. Kao da je sve stalo ‘91. I sad kad sam se vratila, očekivala sam da se ta ‘91. nastavi. Međutim, kako se to sve izmijenilo, ne nastavlja se ‘91. nego se nastavlja 2002. I tu je problem. Sad sam tek postala svjesna da sam živjela tako kako sam živjela i te ratne godine. Do sada sam mislila da mi je to prazan hod, ali nije, jer sam živjela i tih jedanaest godina.”

Svijet se još jednom urušava, a kategorije s čvrstim granicama između prijatelja i neprijatelja, čija se jasnoća prije činila neupitnom, polako se dovode u pitanje. Starija Hrvatica će kognitivnu dilemu u kojoj se našla dolaskom u Vukovar opisati na sljedeći način:

“Ma, svi Hrvati pričaju o njima ovo ili ono, a svatko od nas ima svog Srbina. Bio on komšija ili daljnji rođak za njega ćemo uvijek reći da je ispravan, i za njega ćemo garantirati. Na kraju, kad sve zbrojiš, ispadne da su svi oni dobri. Pa kako sad to?”

No, usprkos činjenici da je poredak uzdrman, pokušaji sređivanja prošlosti su u velikoj mjeri zaustavljeni. S promjenama centralnih vlasti u Hrvatskoj i Srbiji i Crnoj Gori, između dvaju država stvara se “pakt o šutnji”, pri čemu je pamćenje pregaženo silama ekonomske normalizacije, a na lokalnoj razini sređivanje prošlosti se prepliće sa zahtjevima za kulturnu autonomiju i diskurs o pravu nacionalnih manjina. Kao rezultat toga, stvaraju se paralelne i odvojene institucije poput lokalnih radio postaja, kulturnih institucija, nevladinih organizacija, dječjih vrtića, sportskih klubova i segregiranih razreda u školama. Kreiranje odvojenih agencija artikulacije sjećanja spriječilo je upoznavanje s iskustvima druge grupe i učvrstilo kolektivna sjećanja, a moratorij na učenje novije povijesti²⁷ u obrazovnim institucijama prepustio je mlađu generaciju njihovim utjecajima.

Premda su se određene promjene u obe zajednice dogodile, polariziranost i direktna suprotstavljenost etničkih grupa obilježava i današnji život u gradu. Gledajući kroz tu optiku, zanimljiva je promjena u izgledu srpskog memorijskog groblja vojnih žrtava. Nakon nekoliko incidenata u kojima su nadgrobni spomenici bili polomljeni, srpski lokalni politički i religijski lideri odlučili su

²⁷ Moratorij na školsko učenje povijesti koja se odnosi na bivšu Jugoslaviju i njene konstitutivne republike i to za razdoblje od 1989. do 1997. trajao je pet godina, od školske godine 1997/98 do 2002/03, a donesen je na temelju sporazuma hrvatske Vlade i prijelazne uprave UNTAES (“Odluka o moratoriju na predavanje sadržaja povijesti koji se odnose na bivšu Jugoslaviju”, Vjesnik Ministarstva prosvjete i športa Republike Hrvatske, god. I, br. 8, od 7. listopada 1997).

postaviti nove nadgrobne spomenike, no ovog puta bez “šajkače”. Ta promjena ujedno predstavlja i čin transformacije značenja žrtava: od ratnika ka besmislenoj smrti. No, te žrtve su i dalje jedine srpske žrtve koje se službeno obilježavaju. Dakle, dominantna i u najvećoj mjeri službeno propagirana sjećanja od srpskih političkih stranaka i religijskih vođa i dalje su direktno opozitna hrvatskim. Zločini nad Hrvatima su i dalje utišani, te stoga ta sjećanja predstavljaju ekstenziju, doduše u promijenjenoj verziji, službenih sjećanja formuliranih za vrijeme Krajine. Zapravo, jedino ta sjećanja doista i možemo nazvati kolektivnim sjećanjima, jer su ne samo zajednička, nego i dijeljena, komunicirana i usuglašena. Sjećanja “podrumaša”, bez obzira na to što su danas možda i individualno brojnija, ostala su bez svojih agencija artikulacije, te nisu formulirana u kolektivnim narativima. To su sjećanja kojima nedostaje bilo kakav smisao, te zbog toga predstavljaju potencijalnu prijetnju kako za hrvatske nacionalne narative ekskluzivne žrtve, tako i za srpske narative nužnosti samoobrane.

Kontradikcije tih sjećanja i pokušaji da se pronađe smisao mogu se vidjeti na nizu primjera. Tako Sara, Srpkinja kojoj je otac poginuo za vrijeme opsade Vukovara od granate, priča:

“Ovo je još uvek bila Jugoslavija, vojska je intervenisala. To se politički zna kako se kaže, pobuna u jednoj republici, nemam pojma ni ja šta je bilo, a ja nikada svoj grad ne bih rušila i nisam željela otići kad sam ga vidila onakvog, jer su me bolile njegove rane. A danas nas Srbe nitko ne pita kako je nama bilo u ratu, kakve mi posledice nosimo. Ja lično sam se rodila ovde u blizini, u samom centru i strašno me je bolilo kad sam videla Radnički dom, kad sam videla čitav grad razrušen. [...] Pa onda skupljaš po kućama da preživiš. Jer ti nemaš ničega. Stan je prazan, nemaš na čemu da spavaš. Sad ja ne znam da li je to pljačka ili nije, ali kad moraš da bi preživio mislim da je to druga stvar. Jer ova vojska, četnici ili šta su već bili, su tražili samo zlato, nakit i takve stvari. Bilo je opet i onih koji su baš pljačkali, ali ja nisam. Ja sam uzela samo ono što mi je bilo najpotrebnije za život i to sam posle, kad se taj komšija Hrvat vratio, to sam mu dala nazad.”

Kafa, Srpkinja pedesetih godina, svjedoči o nereprezentiranosti sjećanja “podrumaša”:

“Moja kćerka i ja izašle smo iz Vukovara 7. 9. ‘91. godine. Preživeli smo i prvo bombardovanje i one velike granate, krmače ili kako se to zove. Ja uporno nisam htela otići, ali su mi onda rekli ‘pa dobro šta ti tu radiš sa detetom’, jer je ona imala samo sedam godina. I tek kada me postalo jako strah ja sam otišla. Naš celi komšiluk je bio u jednom podrumu i svi su u tom podrumu bili zajedno. I Hrvati i Srbi i Rusini... Mi smo otišli kod svoje familije u Srbiju s najlon kesama, a moja majka je ostala i proživela svu tu ratnu golgotu, kao i ostali. I mislim da su stanovnici Vukovara proživeli najveću tragediju koja se može zamisliti i kad se s tom tragedijom manipuliše, to je jako loše. Ja sam doživela da se ljude koji su bili u podrumima zvalo ‘podrumaši’, pa

je ispadalo kao da su oni iz čistog hira bili u podrumu. To su strašne stvari. Eto, tako su oni izbegli rat, tako su ih zvali u Krajini... Ja sam brojala u svom komšiluku 20 civilnih žrtava od granata. I to je strašno što su ljudi preživljavali i onda ti se još smiju kako si to preživeo. Svakakvih poniženja su ljudi iz Vukovara preživeli i Vukovar će teško biti ponovno onakav kakav je bio. [...] Kad se govori o žrtvama u Vukovaru mora se naglasiti, i prvi puta sad u jednoj emisiji je doktorica Bosanac rekla da su i Srbi bili žrtve u Vukovaru. Doduše civilne, ali ipak su bili žrtve. To je prvi puta da sam čula i to jeste istina. I doći će do toga, jer nemoguće je da su samo Hrvati ginuli.”

Danas se ovakva sjećanja Srba, kao i slična sjećanja Hrvata, nalaze između hrvatskih i srpskih službenih sjećanja i ostaje pitanje čije agencije će prve zakoračiti u taj prostor. Sjećanja ove liminalne kategorije ljudi jesu individualna, no nisu i malobrojna, te će stoga značajno transformirati kolektivna sjećanja ako ih odluče obuhvatiti svojim narativima.

Zaključak

Čini se da smo u raščišćavanju prošlosti izloženi paradoksu. S jedne strane naglašavamo individualizaciju zločina, a s druge strane događaje objašnjavamo iz perspektive nacionalne historije. Ovdje se prijedlog prihvaćanja individualnog pristupa i proučavanja obiteljskih povijesti čini višestruko poželjan.

Jer, kako smo raspravljali, teritorijalizacijom sjećanja na nacionalnoj razini gradimo poredak koji “ostavlja prošlost iza” i to na način da je lokalizira i time joj osigura točno geografsko i socijalno mjesto. No, ostaje pitanje onih koji tim procesima bivaju zarobljeni u prostorima sjećanja. U tim prostorima nacionalni narativi nemaju onu stabilizacijsku i uređivačku snagu, koju posjeduju u nacionalnoj areni. Vanjska stvarnost i sjećanja liminalnih kategorija ljudi, poput mješovitih brakova, “podrumaša” i drugih, dovode u pitanje osnovne principe poretka. Rješenje nije možda toliko konstrukcija novih kolektivnih sjećanja, koliko individualni pristup, a za to su nam potrebne nove metode ili, kako su to Lo i Uri (Law i Urry)²⁸ formulirali, decentralizacija discipline. Dakle, otvaranje perspektiva različitih svjetova daleko je potrebnije od izgradnje strategije.

*Želite novi početak!!!
Nemate posla, ne vidite perspektivu,
želite početi život iz početka (Australija, Kanada...).*
Agencija za posredovanje

Tekst oglasa na tržnici u Vukovaru (studeni 2003)

²⁸ Law, John –Urry, John, Enacting the Social, 2002

O CENTRU

CENTAR ZA CIVILNO-VOJNE ODNOSI je nestranačko, nepolitičko i neprofitno udruženje građana. Osnovano je i registrovano avgusta 1997. godine u cilju istraživanja celine odnosa između vojske i društva sa stanovišta modernog mišljenja i praktikovanja individualne, nacionalne, regionalne i globalne bezbednosti. Za te svrhe Centar se posebno bavi problemima reforme sektora bezbednosti i oružanih snaga u tranzicijskim i postkonfliktnim zemljama, te izgledima za njihovo stavljanje pod demokratsku civilnu kontrolu i javni nadzor.

Središna tačka stručnih i javnih aktivnosti Centra je smeštena u bezbednosno polje Srbije i Crne Gore. Sa tog stajališta Centar i njegovi saradnici beleže i mere posledice promena u regionalnom, evroatlantskom i globalnom okruženju po bezbednost SCG. Potom na osnovu analize spoljnih i unutrašnjih izazova, rizika i pretnji ispituju njene bezbednosne kapacitete. Odatle su u fokusu istraživanja i javnog delovanja Centra potreba, sadržaji, zahvat i dinamika reforme sektora bezbednosti i oružanih snaga u SCG, kao i tempo njihovog stavljanja pod demokratsku civilnu kontrolu. Posebna se pažnja posvećuje istraživanju i javnom tematizovanju potrebe, toka i tempa bezbednosnog uključenja SCG u regionalne, evroatlantske i globalne procese saradnje i integracije.

Svoje istraživačke nalaze Centar redovno, a u različitim formama, predstavlja stručnoj i široj javnosti u želji da doprinese širenju i jačanju javne podrške reformi sektora bezbednosti u SCG. Iz tog razloga Centar se, samostalno ili u saradnji sa drugim naučnim i obrazovnim institucijama, sistematski bavi obrazovanjem i izdavaštvom u sferi bezbednosti. U tom cilju Centar saraduje sa domaćim i stranim, vladinim i nevladinim institucijama i organizacijama.

Veb sajt: www.ccmr-bg.org

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355.426(497.1)(082)
355.02(4-12)(082)
323.1(4-12)(082)
316.347(4-12)(082)
316.48(497.1)(082)
323(497.1.)(091)(082)
327.3/.8(4 :4-12)(082)

NASILNO rasturanje Jugoslavije
uzroci, dinamika, posledice: zbornik
radova / (urednik Miroslav Hadžić). -
Beograd: Centar za civilno-vojne odnose,
2004 (Beograd: Gorograf). - 237 str.:
24 cm

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki
rad.

ISBN 86-83543-32-3

1. Хаџић, Мирослав

а) Грађански рат - Интердисциплинарно
приступ - Југославија - Зборници б)
Национализам - Југоисточна Европа -
Зборници с) Етнички односи - Југоисточна
Европа - Зборници д) Безбедност (политика)
- Југоситична Европа - Зборници е)
Југославија - Распад - Зборници ф) Европа
- Интеграција - Зборници
COBISS.SR-ID 118382348